

3

Sociologický časopis

Ročník 35 (1999)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*
Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*
Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Miloslav Petrusek, *Univerzita Karlova, Praha*
Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ilja Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, BRD*
Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Mark Worthington, *anglický redaktor*,
Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Klára Šáňová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje Předplatné tisku, s.r.o., tel. 0800 167 235. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PT, doručovatel tisku a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Obsahy obou časopisů (od roku 1993) jsou uveřejněny na Internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

STATI

<i>Wim van Oorschot, Tomáš Sirovátka, Ladislav Rabušic: Solidarita a podpora sociálního státu: srovnání České republiky a Nizozemí.....</i>	247
<i>Petr Matějů, Martin Kreidl: Vývoj statusové konzistence v ČR 1991-1999</i>	269
<i>Pavel Machonin, Lumír Gatnar: Vyhledky kompromisního modelu řešení české politické situace ve světle výsledků povolebního výzkumu</i>	293
<i>Blanka Řeháková: Předčasné volby 1998. Volební chování různých skupin voličů</i>	311
<i>Martin Kreidl, Klára Vlachová: Sociální zázemí extrémní pravice v ČR.....</i>	335

<i>Za Hanušem Schimmerlingem (Helena Hudečková).....</i>	355
--	-----

RECENZE

<i>Václav Bělohradský: Mezi světy & mezisvěty (K. Růžicková)</i>	357
<i>Kolektiv autorů: Velký sociologický slovník (I. Šrubař)</i>	359
<i>Johann M. G. van der Dennen: The Origin of War. The Evolution of Male-Coalitional Reproductive Strategy. Vol. 1-2 (J. Kamarýt).....</i>	360
<i>Max Weber: Sociologie náboženství (J. Sedláček).....</i>	362
<i>Čtibor Nečas: Historický kalendář. Dějiny českých Romů v datech (V. Srb).....</i>	366
<i>Angus Fraser: Cikáni (L. Fónadová)</i>	367

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Sociologie na českém internetu (P. Rakušanová)</i>	371
---	-----

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 22 22 17 61, (02) 22 22 00 98, 99, 1. 217, 218, fax (02) 22 22 01 43, E-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Solidarita a podpora sociálního státu*

Srovnání České republiky a Nizozemi

WIM VAN OORSCHOT

Univerzita v Tilburgu, Nizozemi

TOMÁŠ SIROVÁTKA**

LADISLAV RABUŠIC

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Welfare State Solidarity and Support

The Czech Republic and the Netherlands in Comparison

Abstract: Public support and solidarity influence the process of the restructuring of the welfare state, in line with increasing economic pressures, demographic and societal changes. The paper aims at investigating the degree of solidarity which backs up the principles of social policy in the Czech Republic, as well as the level of public support for individual measures that were implemented during the transformation of the system and which have significantly changed the nature of the social system. The tension between these aspects of social policy might be decisive for the legitimacy of the social and economic reform. The authors pay attention to the criteria for the allocation of social provisions to particular groups of population, to the evaluation of various qualities of the social security system, as well as its social, economic and moral effects, and to the evaluation of the adequacy of individual benefits and public preferences regarding their level. A comparison of the results with findings from the Netherlands serve as a useful benchmark.

While support for the general principle of solidarity and individual interest in the collective social security system is high in both countries, the evaluation of the quality and of the effects of the contemporary system in the Czech Republic is more negative. The paper discusses the possible reasons for this difference: the expectations of the Czech population rose due to the perception of increasing social risks stemming from the process of transformation, as well as to the high level of subjective poverty and lower standards of the social security system – as compared with not only with the Netherlands – but also with social security provisions in the former regime.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 3: 247-267)

1. Úvod

Mnozí odborníci, kteří se zabývali či zabývají problematikou transformace bývalých komunistických zemí zdůrazňují, jak obtížné je smířit požadavky sociální a ekonomické

*) Výzkumný projekt, o který se tato stať opírá, byl podpořen grantem č. 97-1-105 *Institutu pro humanitní vědy* ve Vídni, jenž je financován Fondem rakouského kancléře pro spolupráci se střední a východní Evropou a Fordovou nadací, a realizován v rámci programu *Social Costs of Transformation in Central and Eastern Europe*.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Tomáš Sirovátka, CSc., Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, tel. (05) 41 12 11 51, e-mail sirovatka@fss.muni.cz

efektivitu fungování systémů sociálního zabezpečení a jaký význam vyřešení této otázky má [viz např. Barr 1994, Offe 1996, Standing 1996, Ferge 1997, Kramer 1997 aj.]. Pro zajištění dlouhodobé podpory a legitimacy politických a ekonomických změn a pro politickou stabilitu je mimořádně důležitá eliminace rizika růstu chudoby a sociálního vyloučení. Neméně naléhavá je však i nezbytnost omezení rozpočtových spotřebních výdajů včetně výdajů na sociální systémy a potřeba akumulovat dosažitelné zdroje do podpory investic a ekonomického růstu.

Vedle těchto objektivních faktorů je vysoce významný politický a ideologický faktor, který celou transformaci doprovází: odklon od kolektivistických řešení měl zejména na počátku transformace vysokou podporu a mimořádně vlivná byla při formování strategií přestavby sociálního systému v zemích střední Evropy neoliberální ideologie.¹ To, že praktické politické ohledy vedly vlády často k přijetí oportunistických řešení, je poněkud jiná otázka.

Tenze, jež spočívá v uvedeném rozporu mezi sociální a ekonomickou efektivitou systému sociálního zabezpečení, postupně narůstá: pokud na počátku transformace politické elity mohly využít svůj vysoký politický kredit jako „politická okna příležitosti“ [Kramer 1997] k radikálním reformním krokům, jež zahrnuly i oblast sociálního zabezpečení, byly v dalším vývoji transformace nuceny brát stále více ohledy na sociální a politická rizika transformačních opatření. Ochota voličů přijímat a tolerovat nová rizika zjevně slábne v závislosti na tom, nakolik se oddaluje vize ekonomické prosperity. Nao-pak se zdá, že rostou očekávání a požadavky občanů na kompenzace těchto rizik [Hodnocení... 1998]. V tomto kontextu narůstá význam analýzy legitimacy sociální politiky, to je míry podpory existujícího systému sociální politiky veřejností.

Při analýze legitimacy sociální politiky je nutno učinit přinejmenším dvě zásadní odlišnosti. První z nich se týká vzorců veřejného mínění: je nutno odlišit úroveň ideologie od úrovně posuzování konkrétní politiky. Ideologické orientace nemohou být chápány jako výraz názorů na sociální politiku. Názory veřejnosti jsou totiž mnohem více ovlivňovány konkrétní situací a věcnými důvody, a nemusí proto být s ideologickou či politickou orientací občanů konzistentní [Ringén 1987]. Druhý rozdíl se pak analogicky týká odlišnosti obecné podpory solidarity jako principu od hlediska legitimacy přijímaných řešení, k nimž se hodnocení aktuálního systému sociální ochrany vztahují [Ibid.: 69]. Rovnováha nebo případná tenze mezi rovinou principů a rovinou praktické implementace má pak zpětný dopad do obou těchto rovin.

V této stati se pokoušíme analyzovat obě zmíněná hlediska. Za prvé si klademe otázku, jakou podporu veřejnosti má v současné fázi společenského vývoje princip solidarity. Zejména se zabýváme tím, podle jakých kritérií oprávněnosti se tato podpora řídí a co všechno zahrnuje. Za druhé se zabýváme otázkou legitimacy aktuálního systému sociální ochrany:² jaké celkové mínění mají lidé o tomto systému, jak posuzují jeho účinky a jaký mají názor na úroveň poskytovaných sociálních dávek. Využíváme přitom zejména

1) Například v České republice se projevovala požadavkem „výchovy občanů k vlastní odpovědnosti“, jenž byl uplatněn i v oblasti sociálního zabezpečení.

2) Preferujeme pojem sociální ochrana, jenž není v České republice běžně používán, před tradičním pojmem sociální zabezpečení. Přisuzujeme mu totiž širší obsah, ve shodě s jinými (srv. např. publikace Evropské komise „Social Protection in Europe“): zahrnuje nejen kompenzace při poklesu příjmu (sociální dávky), ale i opatření k preventivní ochraně před poklesem příjmu (zvláště aktivní politiku v oblasti zaměstnání) i ochranu zdraví.

výsledků výzkumu provedeného v České republice v červnu 1998 a srovnáváme jej s výsledky podobně zaměřeného výzkumu provedeného v roce 1995 v Nizozemí.³ Takové srovnání nám dává možnost ověřit, zda přes celkovou rozdílnost sociálně-kulturních systémů, přes rozdílný stupeň ekonomické rozvinutosti a přes odlišnou podobu existujících sociálních systémů je možné identifikovat univerzálně platné nebo podobné postojové struktury. Navíc nám poskytuje užitečné měřítko: Protože se v českých podmínkách jedná o první výzkum cílený k problému legitimacy solidarity a legitimacy systému sociální ochrany, bylo by pro nás obtížné vyvozovat smysluplné závěry bez možnosti mezinárodních srovnání.

2. Transformace systému sociální ochrany v České republice a v Nizozemí

Srovnáváme-li zjištění získaná v různých zemích, je samozřejmě fundamentální otázkou, nakolik jsou tyto země podobné nebo rozdílné. Česká republika a Nizozemí samozřejmě rozdílné jsou, nicméně ve vývoji jejich sociálních systémů nacházíme řadu podobností. Transformace těchto systémů neprobíhá totiž pouze v postkomunistických zemích. Vyspělé tržní demokracie transformují své sociální systémy s různou intenzitou už od poloviny osmdesátých let [viz např. George a Taylor-Gooby 1996, Ploug a Kvist 1996, Daly 1997]. I když celkově je sociální změna v postkomunistických zemích bezesporu komplexnější a masivnější, nelze jednoznačně vyslovit závěr, že transformace systému sociální ochrany v těchto zemích je změnou hlubší. V úvahu je totiž třeba brát postupnost této změny a silnou návaznost na starý sociální systém.⁴ V existujících institucích se také významně projevuje vliv historického dědictví (tzv. *path dependency*), neboli skutečnost, že tyto instituce často převzaly existující schémata sociální ochrany a postupně je korigovaly.⁵ Nelze ani zapomínat na další skutečnosti, které obě země sblížují. Jedná se např. o obecný trend soudobého sociálního státu, který Ferge (1997) charakterizovala jako „individualizaci sociálního“, dále o tzv. krizi sociálního státu, o demografické stárnutí společnosti,⁶ nelze neuvažovat o vlivu postmodernismu apod.

³ Český projekt „Legitimita sociálního zabezpečení“ se opírá o survey, jenž zahrnul reprezentativní soubor 1351 respondentů ve věku nad 16 let. Nizozemský výzkum TISSER-Solidarity study byl proveden v roce 1995 a zahrnul 1403 respondentů. Jeho výsledky přinesl van Oorschot [1997], a van Oorschot [1998]. Některé otázky českého dotazníku byly inspirovány právě nizozemským výzkumem.

⁴ Offe [1996] identifikuje tři stadia reformy sociálních systémů: krizová opatření, budování institucí a přizpůsobení v rámci institucí sociální politiky.

⁵ Pro tuto návaznost na dřívější systémy blízké vysoce dekomodifikujícímu typu sociálního státu János Kórnai označil systémy hospodářské a sociální politiky v postkomunistických zemích jako „pre-mature welfare states“ (nedospělé sociální státy).

⁶ Ekonomická krize byla ovšem v České republice v sedmdesátých a osmdesátých letech setrvalá, na začátku devadesátých let se však viditelně projevila transformačním poklesem produkce a reálných příjmů. Podobně byla setrvalým jevem krize legitimacy celého sociálně-politického systému a projevila se s demokratizací společnosti ve všech oblastech, sociální systém nevyjímaje. V Nizozemí se projevila ekonomická krize podobně jako jinde v Evropě zejména v první polovině osmdesátých let, ale i později na počátku devadesátých let a byla provázána růstem nezaměstnanosti, a také restrikcemi sociálního státu a přehodnocením jeho sociálních funkcí. Demografické trendy, jež zmíněné ekonomické tlaky umocňují, jsou v obou zemích podobné, v České republice však mají strmější podobu.

Tento trend vede k omezování či zastavení růstu výdajů do oblasti sociální ochrany, ke snižování objemu transferů a redistribuce, k akcentu na princip osobní odpovědnosti občanů, k větší cílenosti a podmíněnosti sociálních programů i transferů, k růstu významu individualizovaných a příjmově podmíněných schémat sociální ochrany, k omezování rozsahu univerzálně poskytovaných veřejných a sociálních služeb, k jejich diverzifikaci a také k větší spoluúčasti jejich příjemců, přičemž aktivní účast příjemců těchto služeb na pracovním trhu je stále silněji vyžadována a stimulována. Tento trend „individualizace sociálního“ vedl rovněž k většímu rozvoji a využití doplňkových nestátních pojišťovacích schémat při souběžném omezování rozsahu plnění ze základního sociálního pojištění. Celkově byl tento vývoj podpořen rostoucím vlivem konzervativně a neoliberálně orientovaných politických elit.

V české společnosti byly důsledky tohoto trendu s ohledem na celkově nižší úroveň životního standardu celospolečensky patrně významnější než v Nizozemí. V obou zemích ovšem proběhly významné transformační změny sociálního systému v souladu s naznačenou základní vývojovou linií. Pokládáme za vhodné je zde krátce charakterizovat.

Česká republika

Základní změny systému sociální ochrany, které měly podle našeho soudu nejvýznamnější důsledky, byly následující:

- systém byl obohacen už v prvních letech transformace o schéma pojištění v nezaměstnanosti; tato dávka byla ovšem postupně nastavena obdobně jako dávka sociální pomoci a s nízkým stropem 1,5 násobku životního minima;⁷
- koncept životního minima a koncept sociální potřebnosti se staly klíčovými nástroji sociální politiky: umožnily už na počátku transformace doplnit sociální transfery o dávky sociální pomoci poskytované na základě testování příjmu a majetku, které jsou ochranou před propadem do pásma chudoby;
- vedle toho se životní minimum stalo základním konstrukčním prvkem systému dříve univerzálních dávek adresovaných rodině, neboť od srovnání příjmu domácností s životním minimem se podle nového zákona přijatého v roce 1995 odvozují nároky a výše příjmově testovaných přídavků na děti⁸ jakož i dalších postupně nově zaváděných dávek – např. příspěvku na bydlení, příspěvku na teplo a nájemné, na dopravu studujících dětí, které jsou též poskytovány na základě testování příjmů. Životní minimum je indexováno vládou, obvykle s jistým zpožděním, při růstu cen o nejméně deset procent. Takto všechny sociální dávky vázané na životní minimum ztrácejí postupně svou hodnotu v relaci ke mzdám;
- od roku 1995 je postupně zvyšován důchodový věk mužů z 60 na 62 let a žen z 53-57 na 57-61 let.⁹ Plně se toto zvýšení projeví v roce 2007. Indexace důchodů je rovněž vázána na růst životních nákladů. Změna vzorce výpočtu důchodu zvýšila váhu tzv. zá-

⁷⁾ Doba poskytování je krátká – 6 měsíců – a reálně poskytovaná průměrná dávka je trvale pod úrovní dávky sociální pomoci jednotlivce (tvoří asi 30 procent průměrné čisté mzdy).

⁸⁾ Přídávky na děti existují v České republice v podstatě dva – jeden běžný, druhý zavedený zprvu jako státní vyrovnávací příspěvek k eliminaci vlivu inflace a poskytovaný od roku 1996 pod názvem sociální příspěvek, avšak jako příjmově testovaná dávka.

⁹⁾ Důchodový věk žen je závislý na počtu dětí, které žena vychovala. V roce 2007 bude žena, která nevychovala žádné dítě, odcházet do důchodu v 61 letech.

kladní složky a bylo též prodlouženo období posuzovaného výdělku. Vcelku tyto změny přispěly k relativnímu zaostávání výše důchodů za růstem mezd a provedené analýzy výše důchodů ukazují, že důchody jsou nyní více nivelizovány, než tomu bylo před rokem 1990 [Hiršl 1997, Rabušic 1998, Sirovátka 1998];

- v roce 1994 bylo v souladu s neoliberální strategií „contracting out“ (doplňkového zajištění) zavedeno příspěvkově definované dobrovolné důchodové připojištění občanů. Ti mají nárok na přímý finanční příspěvek od státu, jenž je ovšem poskytován do stanoveného relativně nízkého maximálního limitu (limit činí cca 1,5 % průměrné čisté mzdy). Systém nemotivuje zaměstnavatele daňovými úlevami k tomu, aby se na příspěvcích podíleli. Schéma je proto hojně využíváno jako výhodná forma krátkodobého spoření, není však dostatečně masívním nástrojem k vyrovnání poklesu výše důchodů v relaci ke mzdám;
- úroveň nemocenských dávek v relaci ke mzdě se snížila, zejména v důsledku toho, že strop výše dávky, jenž nebyl od roku 1993 zvyšován, začal od roku 1995 stále výrazněji omezovat výši dávek vypočtené z průměrné a vyšší mzdy.¹⁰

Celý systém sociální ochrany tak postupně dostal jak z hlediska definice nároků na dávky, tak i z hlediska jejich výše podobu rozvinutého schématu sociální pomoci. Hlavní funkcí dávek směřovaných k rodinám s dětmi (jako je přídavek na dítě a další), jež jsou příjmově testované, je prevence propadu nízkopříjmových skupin do pásma chudoby a výrazného strádání. Tato funkce zesílila i v důchodovém systému, zatímco celková úroveň důchodů v poměru ke mzdám se snížila.

Celkově výdaje na sociálně-zdravotní systém v průběhu devadesátých let spíše stagnovaly v relaci k hrubému domácímu produktu, při mírném nárůstu výdajů na důchody¹¹ a při nových výdajích na systémy sociální pomoci a politiky zaměstnanosti a pohybují se na úrovni asi 20-21 procent (sociální transfery kolem 13 procent) hrubého domácího produktu. Zmíněné nové výdaje byly kompenzovány omezením rozsahu nároků na některé dávky a omezením výše dávek v relaci ke mzdám (a tedy i k odvodům z mezd), srovnej tabulku 1. Systém sociální ochrany byl cílem rozpočtových škrtů, které se nejvíce projevíly v roce 1997, kdy vláda přijala restriktivní opatření v důsledku neočekávaného zastavení ekonomického růstu.¹²

Uvedený trend vedl k tomu, že se objem sociálních příjmů na čistých peněžních příjmech u průměrné domácnosti zaměstnanců snížil z 13,5 procent v roce 1989 na 10,7 procent v roce 1996. Souběžně došlo v několika krocích k zvýšení nájemného a cen energií, což bylo od roku 1997 částečně kompenzováno pro domácnosti s nízkými příjmy (do 1,6 násobku životního minima na osobu).

¹⁰⁾ Výše dávek v nemoci byla změněna z 90 procent na 69 procent mzdy (ale zároveň namísto čisté mzdy byla jako výpočtový základ stanovena hrubá mzda). To platí od čtvrtého dne nemoci, pro prvé tři dny byla výše dávek v nemoci změněna ze 70 na 50 procent mzdy.

¹¹⁾ V důsledku předčasných odchodů do důchodu, snížením objemu odvodů v důsledku platební nekázně zaměstnavatelů a nižší míry ekonomické aktivity (včetně nezaměstnanosti).

¹²⁾ Především byla indexace sociálních dávek stanovena při růstu životních nákladů o deset procent (dříve o pět procent), a nárok na přídavek na dítě byl omezen příjmem ve výši 2,2 násobku životního minima na člena domácnosti (dříve hranicí 3,0 násobku životního minima).

Tabulka 1. Sociální dávky v České republice jako procento průměrné mzdy

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Průměrná čistá mzda (PČM) v Kč	2 691	3 087	3 715	4 613	5 398	6 341	7 538	8 353
Minimální mzda v % z hrubé mzdy	x	52,8	47,1	37,7	31,9	26,9	25,8	24,8
Minimální důchod jednotlivce v % z PČM	49,8	58,3	53,3	46,8	45,6	42,9	38,3	36,4
Průměrný důchod reálně vyplácený v % z PČM	64,3	70,5	65,0	59,3	56,7	56,4	55,9	57,9
Životní minimum (ŽM) jednotlivce v % z PČM	x	55,1	45,8	42,5	40,0	37,9	38,3	36,4
ŽM čtyřčlenné rodiny v % z PČM	x	181,4	150,7	138,7	130,8	123,6	120,9	114,6
Dávka v nezaměstnanosti reálně placená v % z PČM	x	56,7	37,8	35,9	29,4	32,4	30,6	30,7
Nemocenská dávka (1 měsíc) vypočtená z PČM (v %)	88,0	88,0	87,9	82,9	85,8	85,7	72,1	65,1
Pramen:	data podle VÚPSV ČR 1998, čistá průměrná mzda podle údajů MPSV ČR, vlastní výpočty							

Ačkoliv cíle změn systému sociální ochrany nebyly vládou explicitně vyjádřeny, rekonstrukce systému sledovala zejména od roku 1993 po rozdělení federace České republiky se Slovenskem zcela zjevně tyto záměry:

- zvýšit závislost občanů na pracovních příjmech, a tím i jejich osobní odpovědnost;
- omezit rozsah výdajů na systém sociální ochrany;
- zachovat přitom sociální funkci prevence chudoby v nutné a postačující míře.

Realizace těchto záměrů znamenala či přinesla především redukci výše dávek (politika ceny) a omezení počtu oprávněných přeměnou nejvýznamnějších univerzálních či kategoriálních dávek určených rodinám s dětmi na příjmově testované dávky (politika cílenosti), při zavedení doplňujících testovaných dávek.

V podstatě v České republice systém sociální ochrany splnil – a to při mírném omezení výdajů – funkci prevence propadu větších skupin populace do chudoby: i když se příjmové nerovnosti zvýšily,¹³ počet chudých definovaných ať hranicí oficiálního životního minima, nebo evropským standardem hranice chudoby (*EU poverty line*) zatím nedosahuje úrovně mnoha ekonomicky rozvinutých zemí.¹⁴ Nicméně v důsledku omezování veřejné spotřeby a liberalizace cen pociťují tíhu transformačních nákladů dosti silně nejen nižší, ale i střední třídy, jejichž příjmy jsou ve vysoce nivelizované společnosti

¹³) Giniho koeficient příjmové nerovnosti narostl od roku 1998 z 0,20 na 0,26 v roce 1996 při přepočtu na spotřební jednotku domácnosti, a z 0,29 na 0,36 u celkového příjmu domácnosti [Večerník 1998].

¹⁴) Chudoba měřená podle oficiálního životního minima je na úrovni 3,7 procent populace. Pokud je měřena podle standardu EU, pak se zvýší na 3,9 procent (podle Večerníka [1998]). Podle výpočtů Českého statistického úřadu bylo u nás v roce 1996 5,4 procent chudé populace, při použití jiných ekvivalenčních škál pak 7,8 procent. K nízké úrovni chudoby přispívaly i další faktory: zatím i zadržené tempo ekonomické transformace a nízká míra nezaměstnanosti.

blízko hranice životního minima. Přitom účast středních tříd na systému sociální ochrany klesá, zatímco jejich finanční příspěvky zůstávají v podstatě stejné, či dokonce mírně rostou. V kontextu těchto změn nepřekvapuje, že otázka legitimacy současného sociálního systému a postojů populace k němu se stala, jak naznačily některé výzkumy, dosti aktuální [srv. např. Purkrábek 1996, *Hodnocení...* 1998].

Nizozemí

V Nizozemí byl po druhé světové válce vybudován štedrý a univerzální systém sociální ochrany, jenž zaznamenal největší rozkvět mezi koncem šedesátých a počátkem osmdesátých let. Od té doby však systém prochází permanentní rekonstrukcí.

Zásadní význam měl především trvalý růst počtu žadatelů o dávky sociálního pojištění a systému sociální pomoci, k němuž došlo v průběhu sedmdesátých let, následovaný alarmujícím a strmým vzestupem počtu lidí závislých na dávkách v nezaměstnanosti a dávkách sociální pomoci mezi lety 1978 až 1982. Jak ukazuje tabulka 2, počet poživatelů dávek v nezaměstnanosti se v období 1970 až 1978 zdvojnásobil; k dalšímu zdvojnásobení došlo mezi lety 1978 až 1982: zatímco počet poživatelů dávek sociální pomoci vzrostl v prvním uvedeném období o 100 tisíc, ve druhém období se zvýšil o dalších více než 250 tisíc.

Tabulka 2. Počet sociálních dávek vyplacených v Nizozemí (x 1000)

	Veřejné sociální pojištění			Zaměstnanecké pojištění			Sociální pomoc
	vdovské			neza- městnanost	invalidita	nemoc	ABW RWW
	starobní důchody AOW	a sirotčí důchody AWW	přídavek na dítě AKW				
1970	1 061	154	1 614	25	215	223	318
1974	1 171	162	1 734	56	313	261	423
1978	1 280	169	1 763	48	579	289	419
1982	1 376	172	2 185	112	707	261	684
1986	1 898	173	2 113	68	778	263	740
1990	2 043	195	1 812	163	881	348	530
1994	2 152	194	1 812	332	894	175	510

Zdroj: *Kroniek...* 1995: 12

Podobně rostl, byť poněkud mírnějším tempem, počet příjemců invalidních důchodů. V důsledku široce pojaté definice invalidity, která vycházela z poválečných principů univerzality a kolektivní solidarity, mělo invalidní schéma nastaveno měkké podmínky nároků, a tak začalo být využíváno velkým množstvím starších zaměstnanců, kteří se tak vyhnuli propuštění ze zaměstnání a nezaměstnanosti. Počet příjemců invalidních důchodů tak v sobě obsahuje poměrně značnou „skrytou“ nezaměstnanost – jejich počet narostl postupně z 215 tisíc v roce 1970 na 707 tisíc v roce 1982.

Celkové poučení z ekonomické krize bylo jasné: systému hrozilo přetížení a byl na pokraji zhroutení. První reakcí vlády byla snaha udržet sociální výdaje pod kontrolou snížením doby poskytování a výše dávek. Tato reakce byla známa jako „cenová“ politika (protože snižovala „cenu“ sociálních dávek). Nicméně od roku 1982 do roku 1990 počet příjemců dávek ze sociálního pojištění narostl o více než 300 tisíc, což převýšilo pokles

počtu příjemců dávek sociální pomoci v daném období. Následně byl důraz přesunut na politiku „omezení rozsahu“, která snižovala dostupnost schémat a na získání kontroly nad přílivem oprávněných příjemců.

Rekonstrukce systému sociálního pojištění nebyla v Nizozemí jen výsledkem tlaku ekonomického vývoje, ale odrážela i probíhající společenské a kulturní změny. Revize systému usilovaly o „modernizaci“ schémat tím, že se přizpůsobovala měnícím se rolím muže a ženy, zvláště zvýšené účasti žen v pracovní síle. Tato modernizace vyústila ve stanovení rovných nároků mužů a žen ve všech schématech sociální ochrany.

Tam, kde modernizace schémat znamenala rozšíření oprávněné populace, došlo ke konfliktu s obecným cílem omezení sociálních výdajů. Řešením situace k udržení celkových výdajů pod kontrolou bylo pak zavedení principu testování příjmu a majetku. Následně přijatá opatření omezující „cenu“ i „rozsah“ a „modernizační“ opatření zahrnuje:

- snížení poměru náhrady k výdělkům z 80 % na 70 % u dávek pojištění v nezaměstnanosti, nemoci a invalidity;
- rozšíření požadavku odpracovaných let pro získání nároku na dávku v nezaměstnanosti;
- snížení doby poskytování dřívějších příjmů určených dávek v nezaměstnanosti a invalidního důchodu, a to v závislosti na věku (u invalidity) a na odpracovaných letech (u nezaměstnanosti);
- zúžení konceptu „invalidity“, a v důsledku toho omezení rozsahu oprávněných osob;
- přezkoumání statusu invalidity u 400 tisíc dříve uznaných zaměstnanců podle nového konceptu, což u poloviny z nich znamenalo ztrátu dávky (a přesunutí nároku k dávce v nezaměstnanosti, která je ovšem poskytována kratší dobu);
- „privatizaci“ prvních šesti týdnů nemoci, což znamenalo, že namísto fondu národního pojištění musel náhradu ušlé mzdy (ve výši 70 %) poskytnout zaměstnavatel. Později bylo těchto šest týdnů rozšířeno na období jednoho roku;
- vyloučení mladých lidí z nároku na sociální pomoc (namísto toho jim musí být nabídnuta práce v místě bydliště);
- snížení základní dávky sociální pomoci pro osaměle žijící a pro osamělé rodiče až o 20 procent;
- zavedení testování příjmů a majetku pro poživatele vdovských a starobních důchodů;
- řadu postupných snížení přídatků na děti.

Tato opatření bezpochyby přispěla k zastavení trendu zvyšování počtu příjemců a nárůstu výdajů na sociální zabezpečení. Zhroucení systému tak bylo odvráceno. Čísla nicméně naznačují, že v současnosti není reálná vyhlídka na podstatné snížení poptávky po dávkách, a tedy i na snížení výdajů. Tabulka 2 například ukazuje, že v roce 1994 ve srovnání s rokem 1986 významně poklesl pouze počet příjemců dávek v nemoci a dávek sociální pomoci. Tabulka 3, která uvádí výdaje na sociální ochranu jako procento čistého domácího produktu, potvrzuje, že na konci sedmdesátých a na začátku osmdesátých let tyto výdaje explodovaly. Současně však ukazuje, že od té doby jejich podíl postupně klesá.¹⁵

¹⁵⁾ V České republice jsou tyto výdaje na nižší úrovni a mezi lety 1990-1997 se ještě snížily, ze 14,0 na 13,3 procent hrubého domácího produktu. V celém tomto transformačním období se ale v České republice reálný hrubý domácí produkt zvýšil jen nepatrně (o 1 procento), zatímco země

Tabulka 3. Výdaje na sociální zabezpečení (resp. transfery) v Nizozemí jako procento čistého domácího produktu

1970	1975	1980	1983	1990	1994
12	16	20	22	18	18

Konfrontována s těmito údaji si vláda uvědomila, že její politiky omezení „ceny“ a „rozsahu“ nebyly postačující ani pro podstatné omezení výdajů na sociální ochranu, ani k vyřešení problému ekonomické neaktivity velké části populace. Postupně proto rozvinula nový koncept sociální ochrany, jehož jádrem se zdá být zásadní kritika modelu kolektivní solidarity jako takového. Nejde už jen o čistě rozpočtové a ekonomické důvody navrhovaných změn v systému, ale ve stále rostoucí míře jde o záměr změnit jeho podstatu.

Hlavní námitkou politiků a tvůrců systému proti modelu kolektivní solidarity je jeho anonymita. Národní a kolektivní podstata systému je pokládána za protirečící principu individuální odpovědnosti a podporující vypočítavé jednání všech zúčastněných aktérů, ať již jde o občany, zaměstnance, odbory či zaměstnavatele. V souladu s touto diagnózou jsou zaváděny tržní prvky, jako je svoboda volby (pro zaměstnavatele to je volba, zda se účastnit či nikoliv systému kolektivního pojištění) a diferenciacie rizika (odvětví s vyšší pravděpodobností rizika invalidity platí vyšší příspěvky). Oba mechanismy v zásadě sledují znovuoobnovení individuální odpovědnosti cestou konfrontace všech aktérů přímo s náklady na sociální ochranu. Tato diagnóza je rovněž východiskem politiky „aktivace“, jež zahrnuje rozsáhlá opatření sledující znovuuvedení příjemců dávek do placené či neplacené pracovní aktivity.

V důsledku změn došlo k posunu od principu „začleňující solidarity“ k principu „vyklučující selektivity“, od principu kolektivní odpovědnosti k principu individuální odpovědnosti. S tímto posunem celková úroveň sociální ochrany občanů poklesla. Uvedená omezení ovšem nepostihla všechny ve stejné míře. Těmi, kdo ztratili větší část své sociální ochrany, jsou lidé se slabšími či žádnými vazbami k trhu placené práce. Patří k nim lidé zaměstnaní na pružné pracovní smlouvy, mladí zaměstnanci, pracovníci, kteří se opakovaně stávají nezaměstnanými, a ti příjemci sociálních dávek, kteří mají nízké šance navrátit se na pracovní trh, jako jsou důchodci, zdravotně postižení, dlouhodobě nezaměstnaní a osamělí rodiče. Vláda si uvědomuje celkový účinek revizí systému, a proto se nechala inspirovat k populárnímu sloganu pronášenému často předsedou vlády Kokem a členy jeho kabinetu, který zní: „*práce, práce a znovu práce*“. Tento slogan se stal ústředním cílem její nové sociální a hospodářské politiky, která považuje za nejlepší garanci sociální ochrany občanů jejich účast na pracovním trhu.

3. Solidarita, její kritéria a legitimita systému sociální ochrany

Celková tendence, která dominuje rekonstrukci systémů sociální ochrany v obou zemích, je v hlavních rysech podobná. Jejím hlavním rysem je cílenost sociální ochrany na „skutečně potřebné jednotlivce“, nikoliv na občany s jejich univerzálními právy či na specifické kategorie občanů. Tento společný trend nastoluje s novou naléhavostí otázku oprávněnosti: kdo má právo, a na jakou úroveň, na jakou kolektivní ochranu – a proč? Vedle této otázky, která se dotýká obecných hodnotových orientací občanů, jež určují

v Západní Evropě se přece jen těší dlouhodobě růstu reálného produktu v průměru 2 až 2,5 procent ročně.

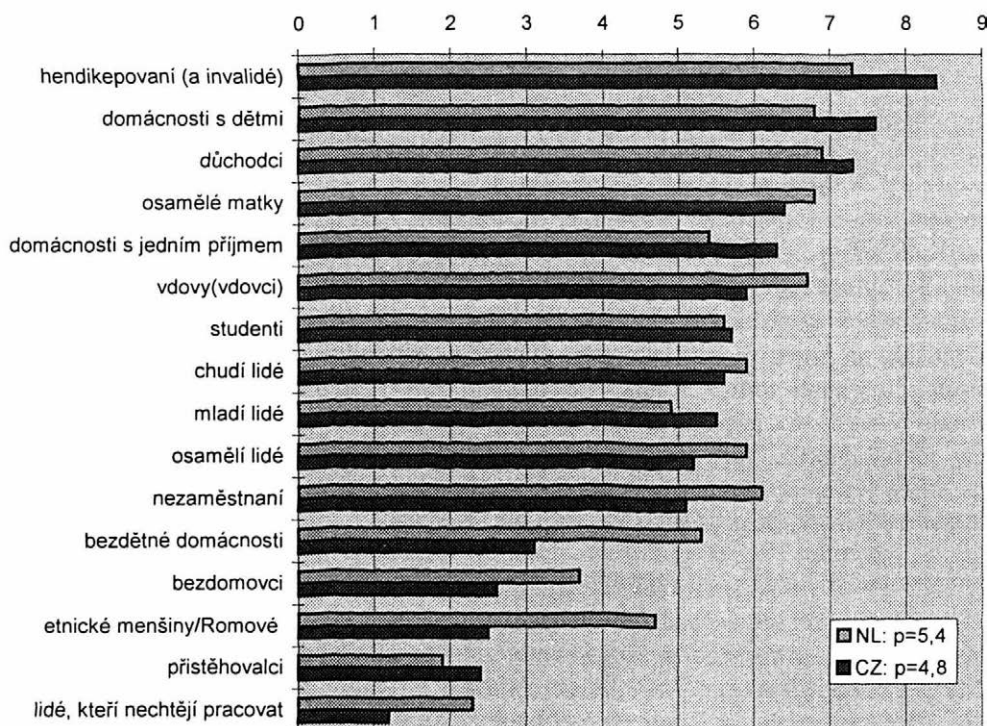
rozdělování nároků na sociální ochranu, se vynořuje i druhá. Ta se zabývá praktičtějšími aspekty současného systému sociální ochrany: například do jaké míry veřejnost souhlasí s jeho náklady, jak mnoho se jí zdá systém složitý, jak vnímá jeho účinky a jak je spokojena s úrovní poskytovaných dávek.

Podmíněnost solidarity

Právě v postkomunistických zemích mohly politické elity na počátku transformace využít svůj vysoký politický kredit i vysoký kredit individualizovaných řešení k prosazení opatření směřujících k zavedení reziduálního modelu sociálního státu. I když takový typ sociální politiky omezuje nároky větší části populace, zejména příslušníků středních tříd, může být přijímán jako legitimní, pokud se opírá o pevné principy podmíněnosti solidarity a pokud jsou tyto principy přijímány větší částí populace, respektive jsou chápány jako zdůvodněné. Je příznačné, že pokud jde o Nizozemí, nedošlo ve vztahu k rekonstrukci sociálního systému k výraznějším projevům protestu.

Názory veřejnosti na oprávněnost a podmíněnost solidarity ve vztahu k různým sociálním skupinám jsou v České republice a Nizozemí dost podobné (viz graf 1), což naznačuje, že podmínky solidarity či základní myšlenky o oprávněnosti představují univerzální prvky v přístupu veřejnosti k udělování sociální podpory a ochrany.

Graf 1. Oprávněnost různých sociálních skupin na finanční podporu (škála 0 až 9)

„Může se stát, že z ekonomických důvodů se budou muset sociální podpory a dávky snižovat. Která skupina osob má, podle vás, na finanční pomoc od státu větší a která naopak menší právo?“

Poprosím Vás, abyste na stupnici od 0 (vůbec žádné právo) až 9 (absolutně nejvyšší právo) hodnotil, do jaké míry mají na finanční pomoc od státu právo...

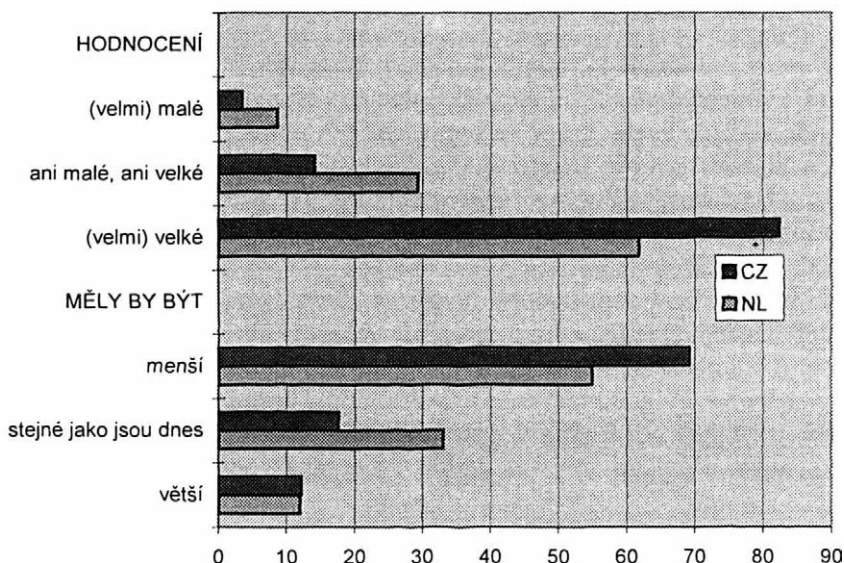
V obou zemích jsou určité skupiny lidí pokládány za vysoce oprávněné k příjmu sociálních dávek (zdravotně postižení, důchodci, domácnosti s dětmi, osamělé matky, vdovy), zatímco jiné skupiny zcela zjevně za oprávněné považovány nejsou (lidé, kteří nechtějí pracovat, imigranti, etnické menšiny, bezdomovci). Tyto výsledky potvrzují dřívější zjištění [srv. Oorschot 1997] o typu kritérií oprávněnosti, která jsou veřejností uplatňována. To tedy znamená, že solidarita s potřebnými lidmi je podmíněna hlediskem kontroly, tj. stupněm, v němž potřební lidé mohou ovlivnit sami svou potřebnost. Tento model vysvětluje vysoká skóre pro zdravotně postižené, důchodce a vdovy a naopak nízká skóre pro ty, kteří nechtějí pracovat. Solidarita je rovněž ovlivněna hlediskem identity, tj. stupněm, v němž potřební lidé náleží k hlavnímu kulturnímu proudu společnosti. To vysvětluje nízká skóre pro imigranty, etnické menšiny a pro bezdomovce. Dále pak je významná reciprocita, tj. stupeň, v němž si potřební lidé zasloužili podporu či mohou na oplátku něco poskytnout, stejně jako úroveň potřeb, prokázaná vysokými skóry pro domácnosti s dětmi.

Z grafu rovněž vyplývají dva významné rozdíly mezi Nizozemím a Českou republikou. Jedním z nich je skutečnost, že česká veřejnost nahlíží na existenci dětí v rodině ve větší míře jako na kritérium oprávněnosti než nizozemská veřejnost. Kategorie „domácnosti s dětmi“ se umístila u české veřejnosti daleko výše a kategorie „domácnosti bez dětí“ daleko níže. Tento rozdíl může být interpretován pomocí kritéria potřebnosti. Domácnosti s dětmi ztratily v procesu transformace sociálního systému v České republice nejvíce, a jsou proto naléhavě pokládány za potřebné.¹⁶ V Nizozemí však kategoriemi nejvíce zasaženými restriktivními zásahy jsou osamělé matky, osamělé ženy v důchodu a dlouhodobě nezaměstnaní.

Druhý a významnější rozdíl mezi zeměmi je ten, že česká veřejnost více podmiňuje solidaritu než nizozemská. To znamená, že vysoce oprávněným kategoriím lidí jsou českou veřejností přiznávána vyšší skóre v dimenzi oprávněnosti a méně oprávněným kategoriím nižší skóre v porovnání s nizozemskou veřejností. I když seřazení kategorií je v zásadě shodné, a naznačuje, že se uplatňují stejné základní hodnotové orientace a kritéria, česká veřejnost je štědrější vůči vysoce oprávněným kategoriím, ale odmítavější vůči méně oprávněným kategoriím. Tento rozdíl nemůže být spojován s menší preferencí egalitářství v české veřejnosti. Jak ukazuje graf 2, česká veřejnost považuje rozdíly v příjmech ve společnosti ve větší míře než nizozemská za příliš velké a ve větší míře požaduje i omezení těchto rozdílů.

¹⁶) Zatímco průměrné reálné čisté peněžní příjmy domácností zaměstnanců bez dětí stejně jako domácností důchodců byly v roce 1997 přibližně stejné jako v roce 1989, u domácností zaměstnanců s dětmi tyto příjmy poklesly na 89 procent úrovně roku 1989. V domácnostech s dětmi a s nejnižšími příjmy se snížily ještě více – na pouhých 69 procent úrovně roku 1989.

Graf 2. Hodnocení a preference rozdílů v příjmech

Hodnocení: „Považujete dnešní rozdíly v příjmech u nás za...“

Preference: „A jaké by, podle Vás, měly být?“

Zcela zjevně se silná preference sociální rovnosti a vysoká podmíněnost solidarity navzájem nevylučují. Došli jsme k závěru, že rekonstrukce sociálního systému charakterizovaná omezováním univerzálních práv a individualizací sociálního systému v kombinaci se sociálními dopady transformace vyvolává u veřejnosti silnou potřebu sociální ochrany a egalitářské preference, ale současně také naléhavý požadavek podmíněnosti solidarity. Znamená to, že česká veřejnost věří v nutnost sociální ochrany, současně se avšak domnívá, že pokud jsou zdroje omezené, musí být efektivně nasměrovány k těm nejvíce oprávněným a potřebným a nesmějí být promrhány.

V Nizozemí, kde rovněž došlo k omezení rozsahu sociální ochrany, se situace odlišuje v tom, že zdroje jsou stále k dispozici na relativně vysoké úrovni. Podmiňování solidarity veřejností je zde v porovnání s Českou republikou méně implikováno nedostatečností ekonomiky a rozpočtu.

Hodnocení a legitimita současného systému sociální ochrany

Ze srovnání názorů české a nizozemské veřejnosti na praktické rysy a na účinky příslušných systémů sociální ochrany vyplývá, že i zde je obraz podobný v celkových obrysech, avšak s jistými rozdíly v některých detailech, což vyplývá ze specifických vlastností obou systémů.

Celkové hodnocení systému sociální ochrany

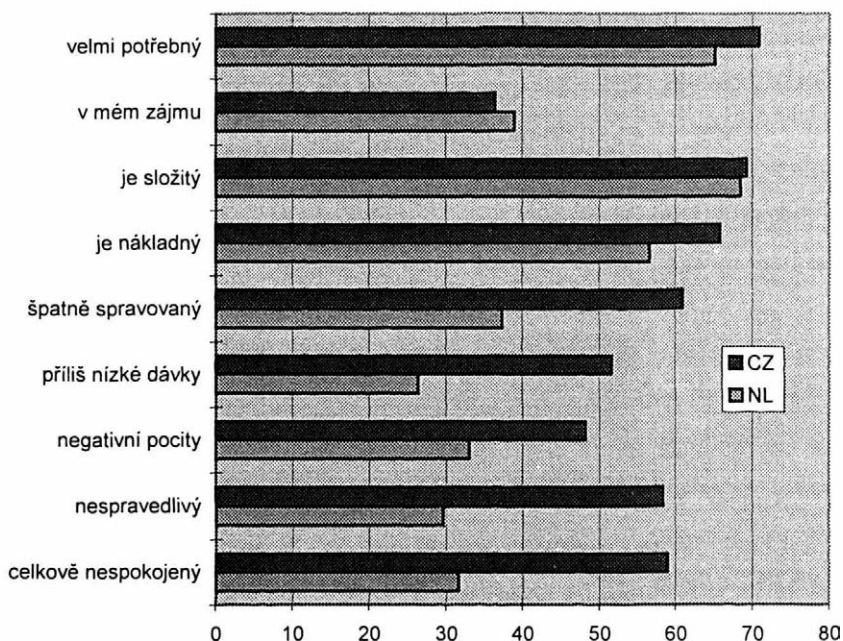
Při srovnání celkových názorů veřejnosti na systém sociální ochrany zachycených v grafu 3 zjišťujeme tři význačné podobnosti mezi Českou republikou a Nizozemím. Za prvé je to relativně silné a univerzální přesvědčení o potřebnosti systému sociální ochrany – v České republice je o něco silnější než v Nizozemí. Další analýzy ukázaly, že toto přesvědčení se prosazuje ve stejné míře u všech sociálních skupin a kategorií. Za druhé ve

velké části české i nizozemské populace je toto přesvědčení doprovázeno míněním, že systém sociální ochrany je v osobním zájmu lidí. Toto – stejně jako široce rozšířené přesvědčení o potřebnosti systému naznačuje, že systém sociální ochrany se stal součástí očekávání obou populací, nezávisle na společenské vrstvě, pohlaví, věku či individuální účasti v systému sociálních dávek.

Obecná podpora systému sociální ochrany vychází patrně ze dvou solidaristických požadavků, jež vyjadřuje dobře koncept sociálních práv, a které motivovaly genezi sociálního státu – z požadavku většího kolektivně zajišťovaného bezpečí (jistoty) a z požadavku větší rovnosti [Flora a Heidenheimer 1984]. Lidé si zjevně uvědomují komplexní rizika (post)moderní společnosti a považují systém kolektivní ochrany za vhodnou formu jejich eliminace. Uvedené vysvětlení je v souladu se zjištěním, že se větší část obou populací domnívá,¹⁷ že rozdíly v příjmech jsou příliš velké a měly by být menší (srovnej graf 2).

Třetí podobnost spočívá v tom, že obě populace hodnotí soudobý systém národní sociální ochrany jako velmi složitý. To nepřekvapuje, pokud si uvědomíme, že v důsledku „path dependency“ a s ohledem na rozdílné zájmy, jež se projevily při utváření systému sociální ochrany, se zdá být neuskutečnitelným cílem vytvořit systém, který by byl pro občany dostatečně jednoduchý a průhledný.

Graf 3. Hodnocení současného systému sociálního zabezpečení

„Jaké jsou Vaše pocity ve vztahu k současnému systému sociálního zabezpečení? Prosím označte svůj názor na škále 1 až 5 zakroužkováním.“ (V grafu je uvedeno procento odpovědí 1 a 2).

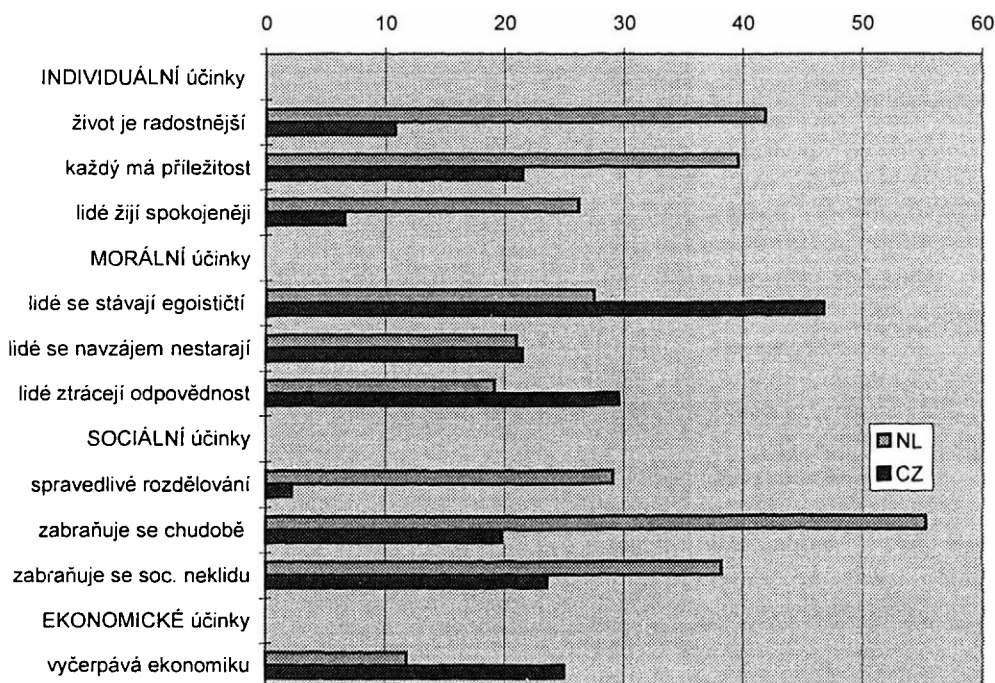
¹⁷⁾ V České republice dokonce více než 80 procent.

Ve vztahu k zbývajícím charakteristikám současné sociální politiky je česká veřejnost evidentně daleko více kritická. Mnoho Nizozemců pokládá systém za nákladný, ale Češi ještě v mnohem větší míře. Češi jsou ve srovnání s Nizozemci také více negativně naladěni při hodnocení správy systému, pokládají dávky za příliš nízké a mají ve vztahu k systému negativističtější pocity. V tomto ohledu opět mohou být rozdíly mezi zeměmi vysvětleny skutečností, že obecná úroveň sociální ochrany v Nizozemí bez ohledu na politiku jejího omezování v posledním desetiletí je daleko vyšší než v České republice. Český systém nabízí nižší úroveň ochrany, a je proto ve větší míře zdrojem celkové nespokojenosti.

Hodnocení účinků systému sociální ochrany

Způsob, jak česká a holandská populace hodnotí účinky sociální ochrany pro jednotlivce, pro kulturní systém, pro sociální systém a pro ekonomiku, se dost významně liší. Jak ukazuje graf 4, česká populace nenachází žádné pozitivní účinky, které by systém mohl jednotlivcům přinést. Jen velmi malá její část se domnívá, že v důsledku systému sociální ochrany je život lidí radostnější nebo že lidé dostávají lepší příležitost udělat něco pro sebe nebo že žijí šťastněji.

Graf 4. Hodnocení účinků současného systému sociálního zabezpečení

„Současný systém sociálního zabezpečení může mít pozitivní i negativní důsledky. Může jimi být podle Vašeho názoru to, že...“ (3-stupňová škála – ano, do určité míry ano, ne; v grafu uvedeno procento odpovědí ano)

V Nizozemí však poměrně významná část veřejnosti takovéto pozitivní účinky identifikuje. Pokud jde o účinky na kulturní systém, Češi jsou opět negativističtější než Holanďané. Asi pětina až čtvrtina Holanďanů se domnívá, že systém sociální ochrany činí lidi egoističtějšími, méně ochotnými postarat se o sebe navzájem a že snižuje jejich individuální odpovědnost, zatímco v české veřejnosti se podíl takto smýšlejících pohybuje mezi pětinou až polovinou. Významné je zjištění, že Holanďané věří v pozitivní sociální účinky systému sociální ochrany (to znamená, že jsou přesvědčeni, že systém omezuje chudobu, předchází sociálnímu neklidu a že rozděluje bohatství ve společnosti spravedlivěji), zatímco v kontrastu s tím Češi v takovéto účinky nevěří. Signifikantní také je, že téměř nikdo v České republice nevěří, že by díky systému sociální ochrany bylo bohatství ve společnosti rozdělováno spravedlivěji.

A konečně jsou Češi pesimističtější, i pokud jde o ekonomické účinky systému sociální ochrany. Asi čtvrtina z nich se domnívá, že ekonomika je systémem sociálních dávek příliš vyčerpávána, zatímco mezi Holanďany je to pouze desetina.

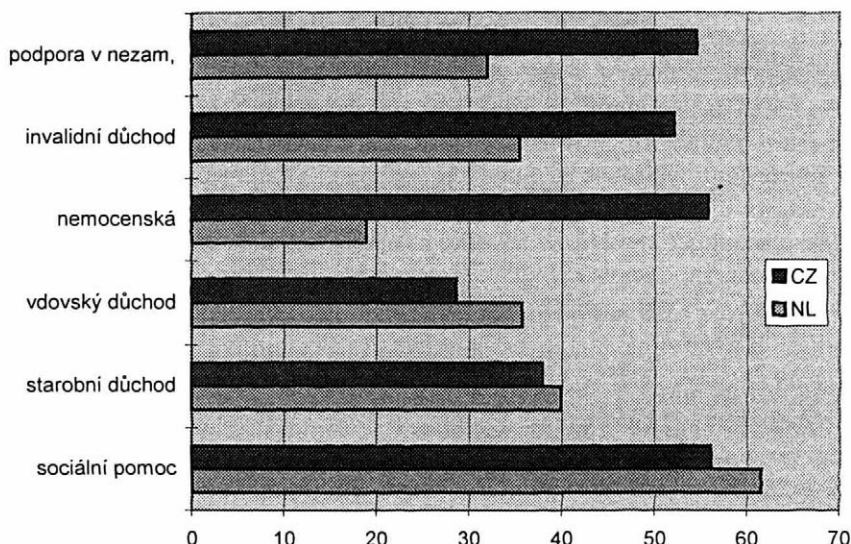
Můžeme uzavřít, že nizozemská populace zjevně reflektuje a zvažuje směnu (*trade-off*) mezi ekonomickými a morálními „náklady“ sociálního systému a sociální ochranou, která je za tuto cenu poskytnuta. Zdá se, že Holanďané kladou větší váhu na pozitivní účinky systému než na účinky negativní. V české populaci však zcela převažují negativní hodnocení účinků sociálního systému. Negativní kulturní (morální) účinky jsou přitom českou veřejností vnímány jako významnější než negativní ekonomické účinky. Přesvědčení, že lidé se v důsledku systému sociální ochrany stávají egoističtějšími, může být ovšem ovlivněno i názorem na „morálku“ kapitalistické ekonomiky, do níž Česká republika směřuje.

Česká populace v podstatě připouští jen omezeně pozitivní účinky současného systému sociální politiky: reflektuje ve větší míře jen jeho legitimační funkci (to je prevenci sociální nespokojenosti) a jednotlivcům poskytnutou šanci učinit něco pro svůj vlastní život. Výrazně negativní hodnocení české populace je vztaženo k funkci spravedlivého rozdělení statků a k eliminaci chudoby. Tato zjištění pokládáme za významné poselství politikům a tvůrcům systému, neboť architektura cílenosti je vedena hlavně záměrem prevence a eliminace chudoby a pomoci „potřebným“. Česká veřejnost podle našich zjištění na jedné straně silně podporuje redistribuci k větší rovnosti, ale současně považuje existující sociální systém za nespravedlivý a bez valných účinků na eliminaci chudoby.

Hodnocení úrovně sociálních dávek

Negativní názory Čechů na současný systém sociální ochrany a na jeho účinky sociální, morální a ekonomické – srovnáno s názory Holanďanů – se promítají i do hodnocení úrovně sociálních dávek (srv. graf 5).

Graf 5. Hodnocení toho, jak příjemci mohou pokrýt své naléhavé potřeby pomocí dávek (procento odpovědí „velmi obtížně“ a „obtížně“)

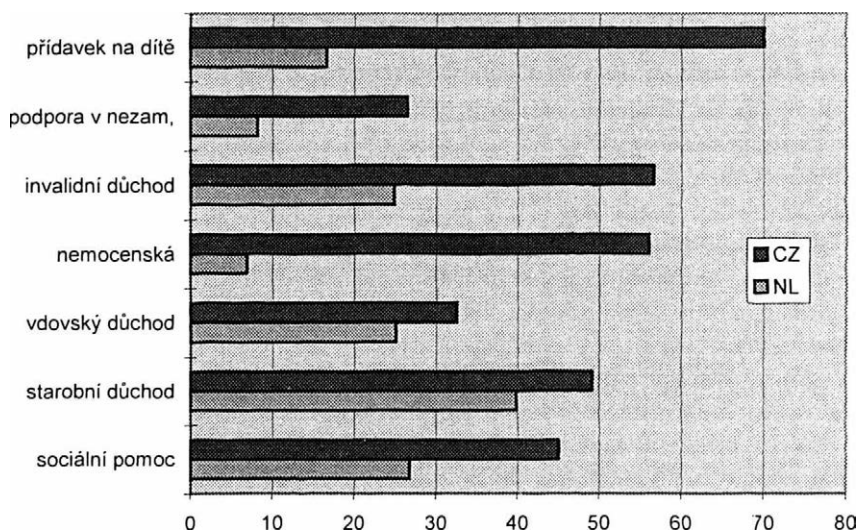

„Jak podle Vašeho názoru mohou lidé pokrýt své naléhavé potřeby s pomocí...“
(5-stupňová škála – (velmi) snadno, jakž takž, (velmi) obtížně)

Zatímco v nizozemské populaci se více než polovina respondentů domnívá, že je obtížné vyjít s dávkou sociální pomoci, větší část české populace pokládá za nedostatečné vedle dávky sociální pomoci rovněž nemocenskou dávku, invalidní důchod a dávku v nezaměstnanosti. Výjimku představuje jen starobní a zvláště vdovský důchod, jež jsou hodnoceny o něco příznivěji.

Skutečnosti, že dávky jsou považovány většinou za příliš nízké, odpovídají také návrhy respondentů na úpravu výše dávek (srv. graf 6). Jen částečně se jak v České republice, tak v Nizozemí potvrzuje obecně konstatovaná tendence [např. Taylor-Gooby 1985, Cook a Barrett 1992] o obecné preferenci a podpoře krytí „široce sdílených rizik“, jako jsou starobní a invalidní důchody či nemocenské dávky, zatímco „marginální“ schémata, jako je sociální pomoc a dávky v nezaměstnanosti, jsou veřejností podporovány méně. V obou srovnávaných zemích je totiž zjištěna malá podpora pro zvýšení dávky v nezaměstnanosti, ale relativně vysoká preference pro zvýšení dávky sociální pomoci. Rozdíl mezi oběma zeměmi je pak v tom, že v České republice je mnohem vyšší poptávka po zvýšení úrovně všech dávek než v Nizozemí. Platí to především pro přídavek na dítě, invalidní důchod a nemocenskou dávku, což je patrně důsledek skutečnosti, že kromě obecných kritérií oprávněnosti se v hodnocení stávajícího systému projevuje též současná úroveň dávek a kvalita systému. Jestliže ve společnosti existuje silná preference oprávněnosti určité skupiny na určité dávky a současně nejsou dávky poskytovány na dostatečné úrovni, tlak na zvyšování dávek narůstá.

Graf 6. Preference pro úpravu výše dávek (uvedeno procento odpovědí „zvýšit“ a „výrazně zvýšit“)

„Kdybyste měl tu moc a mohl úroveň současných sociálních dávek a podpor změnit, zvýšil byste je, nechal byste je, tak jak jsou, nebo byste je snížil? Mějte prosím na paměti, že když se dávky zvyšují, musí se zvýšit i daně z příjmů a měsíční výplaty jsou celkově nižší.“ (5-stupňová škála – [výrazně] snížit, nechat tak, jak jsou, [výrazně] zvýšit).

4. Závěry

Výsledkem politiky omezení systému sociální ochrany a trendu jeho „individualizace“ v průběhu devadesátých let bylo v Nizozemí i v České republice odvrácení nekontrolovatelného růstu výdajů. Vedle toho se rovněž podařilo ochránit obě populace před šířením absolutní chudoby. Na druhé straně jsou zaznamenány negativní sociální dopady této strategie. V České republice zatížení střední třídy odvody na systém a vzrůstem daní, zatímco sociální provize byly omezeny. Systém sociální ochrany byl přeměněn na rozvínutou záchrannou sociální síť, v níž hraje klíčovou roli koncept životního minima. Relativní materiální status domácností ohrožených chudobou se však přitom zhoršil. Obdobně v Nizozemí změny v sociálním systému negativně zasáhly skupiny lidí se slabými vazbami k pracovnímu trhu.

Tyto dopady omezování systému sociální ochrany na životní úroveň občanů jsou citelnější v České republice než v Nizozemí, protože úroveň domácího produktu na hlavu v paritě kupní síly zde představuje zhruba polovinu úrovně ekonomicky vyspělých zemí, avšak systém sociální ochrany je přitom k občanům celkově méně šetrný.

Srovnáme-li veřejné mínění o systému sociální ochrany v Nizozemí a v České republice, docházíme k několika hlavním závěrům. V obou zemích má systém sociální ochrany vysokou podporu a zainteresovanost občanů v tom smyslu, že lidé jsou přesvědčeni o jeho potřebnosti. Předpokládáme, že takovýto postoj nevyjadřuje jen zakonzervovaná tradiční očekávání vyplývající ze skutečnosti, že sociální ochrana byla významnou

součástí každodenního života v České republice i v Nizozemí v průběhu sedmdesátých i osmdesátých let. Jsme přesvědčeni, že podpora veřejnosti systému sociální ochrany je i reflexí nedávného vývoje, jenž zvýšil sociální rizika spojená s narůstající hegemonií trhu a prohloubil sociální nerovnosti i nebezpečí sociální exkluze. Tento obrat současně povzbudil i nárůst požadavků většího sociálního bezpečí a zmírnění nerovností.

Současný trend zvyšování role principu testování příjmů a majetku, a tím i selektivity a adresnosti systémů sociální ochrany se zdá být v rozporu s obecnou podporou principu sociální ochrany, jenž je občany s důrazem označen jako „velmi potřebný“. V obou populacích jsme však zjistili, že při mnoha příležitostech veřejnost podporuje zásadu, že podpora by měla do určité míry být podmíněna. Příklad České republiky v srovnání s Nizozemím ukazuje, že podmiňování solidarity je obzvláště silné, jakmile potřeba sociální ochrany narůstá, například v důsledku sociálních dopadů transformace. Dále jsme zjistili, že požadavek větší rovnosti se prolíná s požadavkem větší podmíněnosti solidarity. Proto se při posuzování nároků různých skupin na sociální dávky uplatňuje významně hledisko oprávněnosti. A tak oprávněnost rodin s dětmi na podporu je českou veřejností posuzována jako vysoká („rodiny si zaslouží naši podporu“), zatímco například nároky nezaměstnaných jsou zpochybněny, neboť nezaměstnanost je jednak v mnoha případech vysvětlována individuálním selháním, jednak jsou nezaměstnaní podezříváni z alternativních (často nelegálních) příjmů nebo přinejmenším z možnosti je získat.

Jsme přesvědčeni, že legitimita schémat sociální politiky zahrnuje několik aspektů: jednak se opírá o celkovou podporu a legitimitu principů solidarity a rovnosti, která se jeví být v obou zemích vysoká. Dále se opírá o legitimitu kritérií určujících oprávněnost, jež se také jeví být v obou zemích dosti podobná, a konečně též o vnímané kvality existujícího systému a osobní zkušenost občanů s tímto systémem. Zdá se, že zejména hledisko osobní zkušenosti je zvláště významné a že vysvětluje značné rozdíly zjištěné při hodnocení české a nizozemské sociální politiky oběma zeměmi.

V Nizozemí občané reflektují v systému sociální ochrany přítomný *trade-off* mezi ekonomickou efektivitou a sociální spravedlností. Přestože Holanďané považují svůj sociální systém za nákladný a složitý, uznávají jeho pozitivní přínos pro kvalitu života, eliminaci chudoby, prevenci sociálního napětí a pro spravedlivé rozdělení zdrojů. Česká veřejnost rovněž hodnotí svůj systém sociální ochrany jako nákladný a velmi složitý, avšak současně v něm nenachází žádné pozitivní stránky. Naopak ještě výrazněji akcentuje jeho negativní ekonomické a morální účinky, než je tomu v Nizozemí. Tato zjištění pokládáme za alarmující a jsme toho názoru, že by měla být politiky vzata v úvahu s veškerou vážností.

Dalším důležitým závěrem je to, že zatímco česká populace vyslovuje vyšší požadavky na snížení nerovností, vůbec nevěří, že by je příjmově a majetkově testovaný systém (jehož hlavní devizou má být efektivní eliminace rizika chudoby, a tak i menší nerovnosti) mohl ochránit před chudobou nebo snad poskytnout spravedlivější distribuci příjmů. Vysvětlení tohoto přísného hodnocení českého systému sociální politiky lze patrně hledat zejména v posuzování jeho kvalit: většina dávek je hodnocena jako nízká a nedostačující pro uspokojení důležitých potřeb a také správa systému je jednoznačně hodnocena jako špatná. Domníváme se nicméně, že hlavními důvody tak vysoké nespokojenosti Čechů s kvalitou systému sociální politiky je rozšířený pocit subjektivní chudoby: 42 % české populace se v roce 1995 nacházelo pod hranicí subjektivní chudoby [srv.

Mareš a Rabušic 1997] a stejně tak zhruba stejný podíl staré populace (41 a 30 % v roce 1995 a 1996) byl rovněž pod touto hranicí.

Současné systémy sociální ochrany a jejich legitimita byly a jsou v procesu transformace v zemích střední a východní Evropy velmi významnými fenomény. Lze očekávat, že jejich význam bude postupně narůstat a předpokládáme, že se stanou klíčovým prvkem legitimacy celé transformace. Zvýšení role tržního mechanismu nevyhnutelně rozloží sociální homogenitu a rovnostářství a přinese s sebou nová sociální rizika. V prostředí vyšší ekonomické a sociální nejistoty budou logickým vyústěním popsaného pohybu nové závislosti na schématech (státní) sociální ochrany. Nároky veřejnosti vůči systému sociální politiky budou značné a jak vyplývá z naší analýzy, veřejnost očekává jeho vyšší kvalitu. Nebudou-li tato očekávání uspokojena, může to vážně ohrozit celý transformační proces.

WIM VAN OORSCHOT je docentem sociologie na katedře sociologie a veřejné politiky Univerzity v Tilburgu v Nizozemí. Zabývá se výzkumem sociálního státu, zejména sociálního zabezpečení a politiky pracovního trhu. Publikoval studie o nevyužívání sociálních dávek a strategií testování prostředků v sociální politice *Realizing Rights* (Aldershot, Avebury 1995, ISBN 1 85972 071 4), o lokálních programech proti chudobě, o nezaměstnanosti a o veřejném mínění o sociální politice.

TOMÁŠ SIROVÁTKA je docentem na katedře sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Zabývá se vývojem a politikou trhu práce a sociální politikou. Publikuje v Sociologickém časopisu, v Politické ekonomii, v Ekonomovi a v Sociální politice. V nakladatelství Masarykovy univerzity vyšly jeho monografie *Politika pracovního trhu* (1995) a *Marginalizace na pracovním trhu: příčiny diskvalifikace a selhávání pracovní síly* (1997).

LADISLAV RABUŠIC je docentem katedry sociologie a v současné době i proděkanem Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Vyučuje kurs o metodologii sociálně vědních výzkumů, dále kvantitativní analýzu dat, populační studia a sociologii populačního stárnutí. Badatelsky se soustřeďuje kromě jiného na sociologické aspekty populačních procesů. Dosud publikoval přes padesát statí doma i v zahraničí, je pravidelným příspěvovatelem do Sociologického časopisu a Demografie. Je autorem monografie *Česká společnost stárne* (1995) a editorem publikace *Česká společnost a senioři* (1997).

Literatura

- Barr, N. 1994. *Labour Markets and Social Policy in Central and Eastern Europe. The Transition and Beyond*. New York: Oxford University Press.
- Cook, F. L., E. J. Barrett 1992. *Support for the American Welfare State. The Views of Congress and the Public*. New York: Columbia University Press.
- Daly, M. 1997. „Welfare states under pressure: cash benefits in European welfare states.“ *Journal of European Social Policy* 7: 129-146.
- Ferge, Z. 1997. „The Changed Welfare Paradigm: The Individualization of the Social.“ *Social Policy and Administration* 31: 20-43.
- Flora P., A. J. Heidenheimer 1984. *The Development of Welfare States in Europe and America*. London and New Brunswick: Transaction Publishers.
- George, V., P. Taylor-Gooby 1996. *European welfare policy: squaring the welfare circle*. London: MacMillan Press.
- Hiršl, M. 1997. „Proč je v České republice nutná důchodová reforma.“ *Pohledy* 5, č. 4: 6-9.
- Hodnocení současné sociální politiky* 1998. Informace z výzkumu. Praha: IVVM.
- Kramer, M. 1997. „Social Protection and Safety Nets in East-Central Europe: Dilemmas of the Postcommunist Transformation.“ Pp. 46-123 in *Sustaining the Transition: The Social Safety*

- Net in Post-communist Europe*, ed. by E. B. Kapstein, M. Mandelbaum. New York: A Council on Foreign Relations Book.
- Kroniek van de sociale verzekeringen 1995. Zoetermeer: College van Toezicht Sociale Verzekeringen.
- Mareš, P., L. Rabušic 1997. „Subjective Poverty and Its Structure in The Czech Republic.“ *Slovak Sociological Review* 29: 279-299.
- Offe, C. 1996. *Modernity and the State: East, West*. Oxford: Polity Press.
- Ploug, N., J. Kvist (eds.) 1996. *Social security in Europe: development or dismantlement?* The Hague: Kluwer Law International.
- Oorschot, W. van 1997. „Who should get what, and why?“ *Working Papers* 97/04. Tilburg: Catholic University Brabant. (Rovněž předneseno na konferenci European Sociological Association, University of Essex, 27.-30. srpna 1997).
- Oorschot, W. van 1998. *Dutch Public Opinion on Social Security*. Loughborough: Loughborough University, Centre for Research in Social Policy.
- Purkrábek, M. 1996. *Veřejná politika a její aktéři*. Praha: Fakulta sociálních věd.
- Rabušic, L. 1998. „The Poverty of Czech Elderly – Myth or Reality?“ *Czech Sociological Review* 6: 5-24.
- Ringen, S. 1987. *The Possibility of Politics*. London: Oxford University Press.
- Sirovátka, T. 1998. „Social Transfers in the Period of Transformation and Their Effects.“ *Prague Economic Papers* 7: 346-361.
- Standing, G. 1996. „Social Protection in Central and Eastern Europe: A Tale of Slipping Anchors and Torn Safety Nets.“ Pp. 225-255 in *Welfare States in Transition*, ed. by G. Esping-Andersen. London: Sage.
- Taylor-Gooby, P. 1985. *Public Opinion, Ideology and State Welfare*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Večerník, J. 1996. *Markets and People*. Aldershot: Avebury. (České vydání: *Občan a tržní ekonomika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1998).

Summary

This paper compares the legitimacy and support of social protection systems in the Czech Republic and the Netherlands. It attempts to find out how the different economic and socio-political conditions of transformation in the two systems affect general citizen's support, legitimacy and solidarity criteria within the framework of the system. In addition, the paper aims to discover the legitimacy of the changes and the current state of affairs of the transformed social protection systems in both countries.

In the 1990s, social protection transformation policies in the Netherlands and the Czech Republic follow the same trend, aiming to restrict and control for expenditures of the system. In this respect, the overall collective protection system guaranteed by the state is fading away and, at the same time, the system favours selection and an individual approach. In both countries, this phenomenon brings up an important issue of the conditional criteria of the provided solidarity.

Both countries enjoy high legitimacy and interest in the social protection systems. Likewise, solidarity or conditionality solidarity models are similar. While programs designated to a larger strata of the population are more popular, programs targeting marginal groups do not enjoy such support. In the Czech Republic, as the system is poorer, solidarity conditionality plays a more important role. At the same time, social equality is more strongly demanded which, however, holds only for categories perceived as entitled. It needs to be noted that social equality and conditionality are not necessarily mutually exclusive. When benefits are being restricted in a poor system, resources need to be saved and benefits have to be provided in a more reasonable manner.

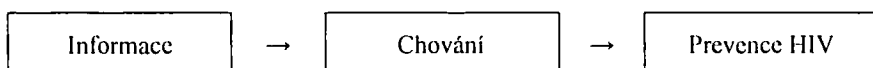
Evaluation or legitimacy of the current system are affected both by changes in the system and general support of solidarity principles and entitlement criteria. Generally, legitimacy of the current Czech social protection system is very low. Citizens expressed the most critical views when asked about benefits and parts of the system that target groups perceived as most entitled and whose claims were most restricted during the transformation. In the Czech Republic, this is particularly the case with families that have children. Introduction of means-tested benefits was to provide benefits to those who are entitled and need them. Citizens, however, perceive the system as unfair and insufficiently protecting against poverty.

Oprava

V článku Ladislava Rabušice a Kateřiny Kepákové „Sexuální chování adolescentů a riziko HIV“, publikovaném v *Sociologickém časopisu* číslo 2 letošního ročníku došlo nedopatřením k chybě v obrázku 3. Prosíme čtenáře, aby si opravený graf vystřihli a přelepili jím chybný graf na straně 165. Děkujeme za pochopení.

Redakce

Obr. 3. Kauzální model prvků determinujících prevenci nákazy virem HIV

Změna telefonních čísel v redakci

Upozorňujeme čtenáře a spoluautory *Sociologického časopisu*, že od září 1999 má redakce nová telefonní čísla:

Přímá linka: (02) 22 22 17 61

Ústředna: (02) 22 22 00 98-99, linky 217 a 218

Fax: (02) 22 22 01 43

Vývoj statusové konzistence v České republice 1991-1999*

PETR MATĚJŮ**

MARTIN KREIDL**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Changes in Status Consistency in the Czech Republic 1991-1999

Abstract: The paper deals with the development of status consistency in the Czech Republic between 1991 and 1999. First, we describe the relationships between education, occupation and income during the post-communist transition. Our analysis describes the strengthening of the relations between basic stratification measures. The described status crystallisation may, according to our hypotheses, result from the increased rates of social mobility, from changes on the labour market and in the status attainment process, and finally from the increase in income inequalities. Attention is devoted to the influence of objective stratification scales on the subjective social status. We provide some evidence that the more consistent social status is the higher and clearer is the subjective social standing. We also explore the degree of status inconsistency in different sub-populations and conclude the analysis with some hypotheses regarding the relationship between status consistency and voting behaviour. It is shown that status inconsistency increases the odds of left voting in the Czech Republic. The concluding part of the paper raises some questions relating to the topic and suggests further tests.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 3: 269-292)

1. Základní pojmy a koncepty

Téma statusové konzistence¹ má ve výzkumu sociálních nerovností dlouhou teoretickou i metodologickou tradici. Nemáme na tomto místě v úmyslu kriticky hodnotit teorie statusové konzistence, ani nechceme navrhnout nové nástroje měření konzistence sociálního statusu. Náš cíl je skromnější. Chceme využít existujícího teoretického a metodologického aparátu pro analýzu konzistence sociálního statusu v transformující se české společnosti. Jakkoli se naše sociologie statusové konzistenci věnovala a mezi odbornými publikacemi nalezneme práce, které s tímto tématem více či méně úzce souvisí [viz např. Machonin et al. 1969; Machonin, Tuček et al. 1996; Matějů 1997; Řeháková a Vlachová 1995; Večerník 1998], aplikace některého z přístupů k analýze statusové inkonzistence, které ve světové sociologii sociální stratifikace zdomácněly, jsou spíše výjimkou. V této úvodní části se zaměříme především na tři okruhy problémů, které se s tématem statusové konzistence pojí. V první řadě ukážeme klasický teoretický a metodologický koncept, na

*) Práce na této stati byly podpořeny grantem „Mezinárodní program sociálního výzkumu“ od Grantové agentury České republiky (403/99/1129). Autoři děkují všem, kteří svými připomínkami přispěli ke konečné verzi stati, včetně anonymních recenzentů. Za případné chyby, nepřesnosti či omyly však samozřejmě nesou plnou odpovědnost autoři.

**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Petr Matějů, Dr., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, mateju@mbx.cesnet.cz

1) V sociologické literatuře bývají jako synonyma používány i výrazy statusová (in)kongruence a statusová krystalizace.

něž navazujeme. Dále se věnujeme výběru proměnných, které pro analýzu konzistence sociálního statusu použijeme, a konečně budeme prezentovat důvody, jež nás vedly ke srovnání vývoje statusové konzistence v české společnosti devadesátých let (v období 1991-1999).

Používání konceptu statusové inkonzistence začíná v sociologii ve čtyřicátých letech, kdy E. Benoit Smullyan s odkazem na Weberův koncept třídy, statusu a strany argumentoval, že pozice jedince na těchto jednotlivých stratifikačních škálách nemusí být shodná [Benoit Smullyan 1944]. Za širší popularizaci ale pojem statusové konzistence vděčí pozdějším pracím Gerharda Lenského [Lenski 1954, 1956]. I on, podobně jako Weber, vychází z představy mnohodimenzionálně, podle paralelních vertikál stratifikované společnosti. V první ze zmíněných studií pracoval Lenski se čtyřmi takovými vertikálními škálami: vzděláním, zaměstnáním, příjmem a etnickým původem. Inkonzistentním byl podle něj status takové domácnosti, v jejímž případě bylo vysoké postavení v některých dimenzích kombinováno s nízkým postavením z hlediska jiných dimenzí [Lenski 1954].

V abstraktní rovině (bez ohledu na výběr konkrétních proměnných) později Moshe Hartman navrhuje jako nejvýstižnější definici statusové konzistence následující: „entity sociálního systému S lze uspořádat k různými způsoby podle kritérií $r_1, r_2, \dots, r_k$, přičemž pozice na škále r je v rámci S (sociálně) ceněna. Člen S , který je ve stejné pozici podle hodnot všech k , má vyrovnaný (konzistentní) status, v opačném případě nevyrovnaný (inkonzistentní)“ [Hartman 1974: 707]. Zájem se tedy soustřeďuje na „vzorec vztahů mezi pozicemi, které člověk (na různých stratifikačních škálách) zaujímá“ [Mitchell 1964: 315; závorku vložili autoři], na vztahy, které, řečeno s Lenskim, tvoří nevertikální uspořádání škál sociálního statusu [Lenski 1954: 405].² Podle tohoto přístupu je postavení jedince ve společnosti určeno dvěma skutečnostmi: jednak pozicí ve vertikální hierarchii (čili tím, zda někdo patří spíše do jejích nižších nebo vyšších pater), a na druhé straně tím, v jakém souladu je jeho postavení například z hlediska vzdělání, povolání a příjmu (nevertikální dimenze). Stojí člověk stejně vysoko na všech sociálních žebříčcích, nebo jen na některých a na jiných se umísťuje hůře?

Lenski ukazuje, že jím zavedený koncept je užitečný při vysvětlení dosavadními přístupy nevysvětlených rozdílů v politickém jednání. Podle klasických modelů uplatňovaných ve Spojených státech pro objasnění vztahu sociálního postavení a politického jednání platilo, že volební podpora pro Demokratickou stranu klesá s tím, jak směřujeme po společenském žebříčku vzhůru. Lenski nicméně dodává, že na každé úrovni statusu je podpora demokratům ovlivněna i stupněm vykrystalizovanosti statusu. Lidé s vysokou statusovou konzistencí dávají své hlasy demokratům mnohem méně než lidé, jejichž sociální postavení je nekonzistentní [Lenski 1954]. Podobným způsobem uchopili téma statusové konzistence i další sociologové. Ukazovali například, že míra statusové konzistence je užitečným konceptem vysvětlení psychologických symptomů stresu, spokojenosti, sociability a různých forem politického chování [viz např. Broom a Jones 1970, 1977; Hornung 1977; Jackson 1962; Jackson a Curtis 1972; Lenski 1954, 1956, 1967; Rush 1967; Whitt 1983; Wilson 1979; Zucher a Wilson 1979].

²) V české sociologii byl použit pro obsahově stejný pojem název „vzorec sociálního statusu“ [Machonin et al. 1969].

Koncept konzistence sociálního statusu jako druhé dimenze sociálního postavení člověka ve společnosti nebyl zdaleka přijat jednoznačně. Kritika směřovala především ke zformování metodologického postupu, jež by spolehlivě oddělil hlavní efekty jednotlivých stratifikačních škál od efektů způsobených statusovou inkonzistencí. Základní otázku těchto kritik bychom mohli nejspíše shrnout takto: je přístup zkoumající statusovou konzistenci jakou druhou dimenzi sociálního postavení lidí skutečně sociologicky plodným, nebo se jedná o statistický artefakt? Podrobný rozbor všech nuancí zmíněné diskuse a přehled navržených přístupů sahá svým rozsahem mimo dosah tohoto textu [viz např. Blalock 1966, 1967a, 1967b; Lenski 1964; Mitchell 1964; Whitt 1983]. Důležitý pro nás na tomto místě je závěr, který ze sporů vyplynul. Sociologové se k tématu vrátili v duchu původního přístupu, který prosazoval Lenski. Vertikální a ne-vertikální dimenze stratifikace (konzistentní a inkonzistentní komponenta sociálního statusu) byly navrženy jako *dva vektory vymezující stratifikační prostor*, což je zřejmě nejpřijatelnější metodologická interpretace pozdější důležité stati Keitha Hopea [Hope 1975]. Toto pojetí statusové konzistence a inkonzistence bylo v minulosti aplikováno mnohokrát [Hornung 1977; Slomczynski 1995; Whitt 1983; Wilson 1979; Zucher a Wilson 1979] a vycházíme z něj i my při naší analýze.

Úplně jiná diskuse vztažená k pojmu statusová konzistence se zaměřila na to, jaké jsou relevantní sociální žebříčky, podle nichž je určeno sociální postavení lidí a které je tedy případně vhodné používat i v analýzách statusové (in)konzistence. Základní proměnné stratifikační triády vzdělání, povolání a příjmu jsou svým obsahem jasně zakotveny v ideálním modelu fungování trhu práce: kvalifikace každého jedince má odpovídat jeho pracovní pozici a ta by zase měla poskytovat odpovídající příjem [Kreckel 1992: 97]. Vytváří se tak vertikální sociální stratifikace, v níž jsou lidé odlišeni podle lidského kapitálu, jímž disponují, svého zaměstnání a příjmu. Je však jasné, že existují i jiné míry sociální nerovnosti, jež je možné pro operacionalizaci statusové inkonzistence použít. Připomeňme alespoň některé z nich: pohlaví, věk, rasa, národnost, náboženství, typ vzdělání, moc, životní styl a další dimenze bohatství, jež nejsou pevně svázány s příjmem [Covello a Bollen 1979; Hartman 1974; Lenski 1956; Machonin et al. 1969; Mitchell 1964]. Přesto zůstalo použití vzdělání, povolání a příjmu zřejmě nejběžnějším přístupem.

Široké analytické možnosti se otevřely v okamžiku, kdy výzkumníci přešli od národních aplikací ke srovnávacímu výzkumu, což umožnilo testovat celou řadu nových hypotéz. Původní analýzy zpravidla nepřekračovaly rámec jedné společnosti a často se omezovaly dokonce jen na určité geograficky vymezené komunity, jako v případě Lenského, jehož první stať pracovala s daty s detroitské metropolitní oblasti [Lenski 1954]. Přijetím srovnávacího přístupu však bylo možné porovnávat různé země právě z hlediska dosaženého stupně krystalizace statusových proměnných. Klasická otázka, jež v tomto kontextu zazněla, směřovala ke vztahu míry statusové konzistence a procesu industrializace v různých zemích. Teorie stratifikační konvergence k tomu říkají, že s postupnou industrializací a modernizací – díky širšímu uplatnění trhu – roste i míra statusové konzistence [např. Covello a Bollen 1979; Featherman a Hauser 1977].

Vyslovit jednoznačný a empiricky podložený závěr se v případě některých těchto hypotéz ukázalo jako poměrně složité. Zřejmě právě proto se v těchto souvislostech později vynořil i požadavek na srovnání vývoje míry statusové konzistence v rámci jedné společnosti v různých etapách jejího vývoje [Covello a Bollen 1979: 535-536]. Provedení takové srovnávací analýzy je záměrem této stati. Česká republika je podle našeho názoru pro takové zkoumání ideálním prostředím. Očekáváme totiž, že zde ve vztahu základních

stratifikačních proměnných dochází k zásadním změnám. V další části textu se tudíž zaměříme na možné důvody změn statusové konzistence v české společnosti devadesátých let.

2. Proč lze v současné ČR očekávat změny statusové (in)konzistence?

Sociologická teorie nabízí několik tezí, s jejichž pomocí lze na položenou otázku hledat odpověď. Nejde však jen o vysvětlení, proč se domníváme, že se bude v ČR devadesátých let měnit míra statusové (in)konzistence. Pokusíme se též odvodit, zda by mělo docházet spíše k jejímu nárůstu, nebo spíše k poklesu. Jinak řečeno, ptáme se, zda došlo v průběhu české transformace k užšímu propojení vazeb mezi vzděláním, povoláním a příjmem, nebo zda se naopak vztah těchto proměnných spíše rozvolňoval. Proměnu statusové konzistence očekáváme

- a) v souvislosti s nezbytnou sociální mobilitou transformačního období;
- b) s proměnnou procesů dosahování statusu;
- c) s odstraněním politické segmentace trhu práce;
- d) s nárůstem příjmových nerovností.

Je nepochybné, že existovaly nepřehlédnutelné rozdílnosti mezi sociálními strukturami reálného socialismu a západních společností [Connor 1979]. Slomczyński proto tvrdil, že přechod k moderní třídní struktuře vyžaduje poměrně zásadní sociální mobilitu, jež by tyto rozdíly postupně vyrovnala [Slomczyński 1995: 6-7]. Jeho závěr je vcelku pochopitelný a nepřekvapí nás asi, že ve všech zemích střední Evropy rok 1989 skutečně přinesl ve srovnání s „předrevolučním“ obdobím podstatný nárůst sociální mobility [Matějů 1998: 162-163]. Předpokládaný vztah této „transformační“ mobility k vývoji statusové inkonzistence je evidentní. V zásadě totiž každá sociální mobilita vede k proměně konzistence sociálního statusu. Jen velmi zřídka lze například očekávat, že se mobilní jedinec bude pohybovat po všech uvažovaných sociálních žebříčcích. Podobně nereálné by bylo očekávat shodu této mobility z hlediska směru, rychlosti a načasování. Pouze v případě splnění všech výše uvedených podmínek nebude mít sociální mobilita žádný dopad na statusovou konzistenci. Proto můžeme usuzovat, že se „statusový vzorec“ bude v důsledku nezbytné postkomunistické mobility vyvíjet. Ostatně tato zřejmá souvislost mezi sociální mobilitou a statusovou inkonzistencí byla při výzkumu statusové inkonzistence mnohokrát zmíněna a analyzována [Blalock 1967a; Hartman 1974; Hope 1975; Jackson a Curtis 1972; Mitchel 1964; Róbert 1990].

Druhá idea, která nás vede k očekávání proměn mezi vzděláním, zaměstnáním a příjmem, je spojena s proměnou procesů, které stojí za výsledným tvarem sociální struktury. Od dob zakladatelských prací na toto téma z pera Blaua a Duncana [1967] a Sewella a Hausera [1972; 1975] se pro tyto mechanismy vžil název *status attainment process*. Zatímco se podle této teorie stav v západních společnostech blížil ideálnímu modelu fungování pracovního trhu, vztahy mezi vzděláním, zaměstnáním a příjmem se v socialistických systémech utvářely odlišným způsobem [Kornai 1992]. Jednou ze socialistických odlišností byl nárůst disproporcí mezi vzděláním a povoláním (nevyužitá kvalifikace u politicky neloajálních na jedné straně a obsazování vysokých postů lidmi s nízkou odbornou, ale dostačující politickou kvalifikací [Machonin, Tuček et al. 1996: 47]). Nízká statusová konzistence se právě proto v mezinárodním srovnání ukázala být jedním z charakteristických rysů systémů státního socialismu [Slomczyński 1995].

Polistopadové změny znamenaly rovněž podstatnou změnu v postavení trhu práce. Rok 1989 znamenal cestu zpět od byrokratické správy k dominantnímu působení trhu [Slomczynski 1995]. Díky tomu se otevřela cesta k odstranění specifické socialistické segmentace trhu práce³ na základě politických kritérií [Slomczynski 1995: 10]. Jiří Večerník například uvádí, že „za minulého režimu měly politické faktory značný vliv na úroveň dosahované mzdy.“ [Večerník 1998: 52]. Nejen že ovlivňovaly přístup k vyššímu vzdělání, ale měly vliv i na výběr zaměstnání a především na možnost postupu v hierarchii řízení. V roce 1984 odhalil výzkum sociální struktury, že „funkce v KSČ vynášela mužům 14 % „přídavek“ ke mzdě oproti nestraníkům stejného věku a kvalifikace. V případě řadového členství ve vládnoucí straně činil tento „přídavek“ 10 %“ [Večerník 1998: 52].

Přijmeme-li tezi, že vztah mezi vzděláním a uplatněním na trhu práce je svého druhu měřítkem fungování zásluhových kritérií, potom na tomto místě můžeme vyslovit první předpověď ohledně vývoje konzistence sociálního statusu během postkomunistické éry. Předpokládáme, že „návrat k trhu“ bude vlastníky podniků a firem postupně nutit k uplatňování výkonových principů selekce a odměňování a k odstraňování jakýchkoli vnějškových měřítek. Konzistence různých hierarchií sociálního statusu, a především vazba mezi vzděláním, zaměstnáním a příjmem, by se v důsledku toho měla posilovat (tj. krystalizovat do vnitřně vyrovnanější podoby). Protože ale evidentně nebude tlak na pracovní výkon, efektivitu a přínos ve všech segmentech hospodářství stejně silný, nelze ani předpokládat, že bude proces statusové krystalizace probíhat stejnoměrně ve všech částech společnosti.⁴

Čtvrtým bodem, na jehož základě lze usuzovat na postupný nárůst konzistence sociálního statusu, je probíhající nárůst nerovností [Večerník 1996; 1998]. Socialistická sociální politika vedoucí k vysoké míře inkonzistence sociálního statusu podle Slomczynského vedla k poklesu globální nerovnosti: v aditivním indexu globálního statusu⁵ se inkonzistentní komponenty skládají do „průměrného“ výsledku. Socialistická perioda vývoje společnosti vedla nakonec k „masové regresi do středu žebříčku obecného statusu“ [Slomczynski 1995: 9].⁶ Co se ovšem stane v okamžiku, kdy se po pádu železné opony otevře i ve střední Evropě prostor pro nárůst nerovností?

Covello s Bollenem kladou v jedné části své analýzy důraz na možnou souvislost změřené statusové inkonzistence a variance některých statusových proměnných. Vyslovují v této souvislosti hypotézu, že neočekávaně nízká konzistence statusu v industriál-

³⁾ Pro přesné vymezení pojmu segmentace trhu práce viz například Sorensen a Kalleberg [1994].

⁴⁾ Je jasné, že míra statusové konzistence nemusí být ve všech sociálních skupinách identická. Hawkes et al. [1984] si například povšimli, že pod poměrně vysokou mírou statusové konzistence může být skryta skutečnost, že v některých subpopulacích je sociální postavení lidí velmi inkonzistentní.

⁵⁾ Slomczynski používá pojem globálního statusu ve stejném smyslu, jako např. Machonin et al. pracují se „syntetickým statusem“ [Machonin et al. 1969]. V zásadě je možné říci, že globální status pro každého jedince získáme součtem pozic na jednotlivých parciálních statusových škálách.

⁶⁾ Podobný efekt ale do jisté míry fungoval i v jiných společnostech. Hodge a Treiman si v šedesátých letech povšimli, že v americké společnosti zůstalo jen relativně málo těch, kdo mají konzistentní velmi vysoký nebo velmi nízký status a ostatní tvoří početné sociální vrstvy s inkonzistentním postavením [Hodge a Treiman 1968: 537].

ních společnostech může být způsobena nízkou variabilitou jedné ze statusových proměnných (konkrétně v jejich případě by jí mohlo být vzdělání). V tom případě by aplikované míry společné variance logicky musely být poměrně nízké [Covello a Bollen 1979: 534]. Socialistická společnost byla zasažena spíše nízkou variabilitou příjmů než vzdělání. V důsledku toho by pak ale nárůst příjmových nerovností mohl vést k růstu statusové konzistence,⁷ tj. k tomu, co jsme nazvali krystalizací statusových proměnných. Bezpochyby ale tato teze bude platná jen tehdy, bude-li růst nerovností probíhat více podle zásluhových než jakýchkoli jiných kritérií.

3. Možné důsledky rostoucí konzistence sociálního statusu

Doposud jsme při uvažování o sociálním postavení jednotlivce v rámci sociálních hierarchií brali v úvahu tři „objektivní“ sociální žebříčky: vzdělání, zaměstnání a příjem. Vyslovili jsme několik tvrzení, která podporují náš předpoklad, že se v české společnosti devadesátých let budou vazby mezi těmito různými proměnnými zpevňovat. Vyšší vzdělání bude stále důležitější pro snazší získání dobré pracovní pozice na trhu a jejím prostřednictvím i k vyššímu příjmu. V následujících odstavcích chceme ukázat, jak souvisí konzistence objektivních složek sociálního statusu se *subjektivním sebezařazením* člověka ve společnosti a jak se vyvíjí. Nakonec máme v úmyslu se zabývat vlivem statusové inkonzistence na politické postoje a volební chování.

Postavení ve společnosti má, kromě již zmíněných tzv. „objektivních“, i řadu jiných dimenzí. Jednou z bezpochyby důležitých dimenzí je subjektivní sociální status, tj. sebezařazení člověka na vertikální ose sociální diferenciacce. Otázka, kterou bychom se rádi zabývali, zní: Jaký je vztah objektivních dimenzí sociálního statusu a subjektivně vyjádřeným pocitem, kam člověk ve společnosti patří? Jen těžko lze očekávat, že se nejasný vztah mezi objektivními stratifikačními proměnnými bude výrazněji systematicky promítat do jejich subjektivního vnímání. Již první československá publikace věnující se sociální struktuře na možnou diskrepanci mezi sociálním sebezařazením a objektivními měřítky stratifikace poukázala a nabídla tři možná vysvětlení. Jedno z nich vysvětluje rozporné sebezařazení právě jako důsledek statusové inkonzistence [Machonin et al. 1969: 353; srv. též Hodge a Treiman 1968].⁸ Ani při zařazení subjektivní dimenze sociálního statusu do analýzy statusové konzistence nevybočí náš přístup za rámec klasických otázek. Potřeba zahrnutí subjektivního sociálního statusu je zřejmá přinejmenším dvacet roků [Zucher a Wilson 1979: 1260]. Protože se Zucherem a Wilsonem souhlasíme, budeme se nyní věnovat tomuto tématu.

Bude-li se ale soulad mezi stratifikačními proměnnými zvyšovat tak, jak předpokládáme, jaký to bude mít dopad na subjektivní vnímání sociálního statusu? Bezpochyby je v souladu s obecným očekáváním, že rostoucí konzistence „objektivních“ stránek sta-

7) Při aplikaci této hypotézy v jiných postkomunistických zemích je třeba jisté opatrnosti. Přestože Večerník uvádí, že nerovnosti od počátku devadesátých let v zemích střední a východní Evropy (konkrétně v České republice, Maďarsku a Polsku) rostly [Večerník 1998: 79], nebyl, jak ukazují jiné analýzy, tento růst pravidlem [viz Headey, Krause a Habich 1995], a proto je vždy třeba přihlížet ke konkrétním reáliím dané země.

8) Další dvě nabízená vysvětlení vycházejí z psychologických principů vyhýbání se extrémům a vlivu středostavovského charakteru společnosti a středostavovské ideologie [Machonin et al. 1969: 353]. Obě je možné považovat za relevantní, nicméně omezený prostor tohoto textu nás nutí k tomu, přenechat je dalším analýzám.

tusu bude doprovázena i jejich silnějším propojováním se subjektivním statutem. U jednotlivce, který dosahuje vysoké pozice v příjmové hierarchii a nízké ve vzdělanostní, lze jen těžko předpovědět, jaké bude jeho vlastní sociální sebezaražení. Jeho subjektivní status může být nízký, převáží-li u něj váha nedostatečného vzdělání, nebo naopak vysoký, který bude reflektovat jeho nadstandardní příjem. Spojí-li se ale v jiném případě odpovídající příjem se vzděláním, je velmi pravděpodobné, že dojde i k jejich úzké vazbě na subjektivní dimenzi sociálního statusu. Tvrdíme proto, že bude v průběhu transformace růst i soulad mezi objektivním a subjektivním sociálním statutem.

Ačkoli je velmi pravděpodobné, že komunističtí lídři nečetli a ani neznali Sorokina, jejich přístup ke vzdělávacímu systému svědčí o tom, že zřejmě podobně jako on pochopili rozhodující roli, jakou zpravidla ve formování sociální struktury hraje školství a vzdělávání. Právě Sorokin totiž jako zřejmě první ze sociologů upozorňoval na jejich klíčovou roli coby klíčového kanálu vertikální mobility, selekce a distribuce jedinců do sociálních vrstev [Sorokin 1927].

Přinejmenším dva způsoby, kterými komunistický režim do školství zasahoval, jsou pro nás na tomto místě relevantní. Zaprvé je to komunistické navršení bariér, které měly některým lidem zabránit v přístupu ke vzdělávání, za druhé je to poúnorové (1948) formování politicky určených privilegií, jež ve studiu favorizovala určité jednotlivce. Oba tyto procesy vryly těžko smazatelnou charakteristiku do procesů vzdělanostní mobility, kterou nelze odstranit v průběhu několika málo let. Lze však předpokládat, že vývoj bude směřovat k situaci, kdy děti budou zpravidla dosahovat vzdělání odpovídající jejich schopnostem a vzdělanostním aspiracím, a že prosazování tohoto principu povede k růstu vzestupné vzdělanostní mobility. Paralelně s tím lze očekávat posilování sociální funkce vzdělávání tak, jak o tom mluvil Sorokin.

Doplňkem k výše zmíněné proměně kritérií dostupnosti a úspěšnosti studia bude pravděpodobně i vliv, který budou mít kompetence spojené se vzděláváním na trhu práce. Zatím se zdá, že polistopadové reformy otevřely cestu ke vzrůstající finanční návratnosti vzdělání [Večerník 1998: 49-50]. Zlepšující se společenská pozice vzdělaných lidí (jak z hlediska prestiže zaměstnání, tak z hlediska příjmu) může mít výrazný dopad i na vnímání úlohy vzdělání v životě a na obecně přijímaný koncept úspěchu. Vede zřejmě jen krátká cesta od vypočítaného faktu, že vzdělání lidé jsou na tom zpravidla lépe, k uznání důležitosti vzdělávání pro životní úspěch. Jak dlouho ale může z tohoto hlediska trvat přechod ze společnosti, kde vzdělání mělo jen nepatrný vliv na prestiž povolání i výši odměny [Matějů 1986] ke standardu západních společností?

Základní otázka, na kterou je třeba nalézt uspokojivou odpověď, však zní, zda sociálně-ekonomický status u nás procházel očekávanou vnitřní krystalizací. Odpověď na tuto otázku totiž míří k obecnějšímu a podstatnějšímu problému transformace, jímž je nepochybně problém zpevňování páteře, okolo které se postupně formuje sociální struktura svobodné demokratické společnosti s tržní ekonomikou. Odpovědět na tuto otázku je proto hlavním cílem této stati. S ohledem na význam, který přikládáme subjektivním dimenzím sociální stratifikace a politickým hodnotám a postojům, se dotkneme i naznačených souvislostí mezi objektivním sociálně-ekonomickým statutem a subjektivním (percipovaným) statutem a volebním jednáním.

4. Data, proměnné a použité metody

Data, která v této kapitole podrobujeme analýze, pocházejí ze čtyř šetření: Sociální spravedlnost 1991, Sociální spravedlnost 1995, Pracovní orientace (ISSP 1997) a Sociální nerovnosti a spravedlnost (ISSP 1999).⁹

Pro analýzy byly vybrány následující proměnné: nejvyšší dosažené vzdělání respondenta (EDUC) v klasifikaci na pět stupňů (vymezení kategorií je uvedeno v tabulce 2), mezinárodní index sociálně-ekonomického statusu zaměstnání (ISEI),¹⁰ který navrhli Ganzeboom, DeGraaf, Treiman [1992], čistý měsíční příjem respondenta ze všech typů ekonomické aktivity (INCOME), subjektivní sociální status zjišťovaný sebezařazením respondenta na desetibodové škále (SUBSTAT)¹¹ a sebezařazení na škále levice-pravice (POLOR).¹² Základní deskriptivní charakteristiky vstupních proměnných jsou uvedeny v tabulkách 1 a 2.

Tabulka 1. Deskriptivní charakteristiky vstupních proměnných – ekonomicky aktivní osoby

Proměnná	1991		1995		1997		1999	
	Průměr	St.odch.	Průměr	St.odch.	Průměr	St.odch.	Průměr	St.odch.
EDUC	3,24	1,53	3,43	1,52	3,42	1,51	4,61	1,73
ISEI	44,85	15,85	43,97	15,36	45,56	14,53	44,08	15,45
INCOME	2 984	1 442	6 908	3 948	9 154	7 783	10 463	6 563
SUBSTAT	4,77	1,45	5,13	1,61	4,83	1,76	5,94	1,54
POLOR	6,19	1,98	6,07	1,89	5,97	1,96	5,82	1,92

Zdroj: Sociální spravedlnost 1991 a 1995, ISSP 1997, ISSP 1999

⁹) Informace o výzkumech, sběru dat, velikosti souboru apod. jsou uvedeny v příloze 1. Podrobnější informace o datových souborech jsou dostupné v Archivu dat ze sociologických výzkumů (<http://archiv.soc.cas.cz>).

¹⁰) Někteří autoři dávají přednost jiným konceptům klasifikace zaměstnání. Machonin et al. [1969], Machonin, Tuček et al. [1996] používají například indexy složitosti práce apod. My se však chceme držet mezinárodně platných škál, protože bychom považovali za přirozené, aby po této naší práci následovaly další, jež by obrátily pozornost od vývoje v ČR k mezinárodnímu srovnání. V tom případě by použití jakékoli národně specifické klasifikace zaměstnanecké hierarchie bylo jen obtížně překročitelnou překážkou. Ostatně autoři první ze zmíněných publikací si byli arbitrárnosti jimi vytvořených škál dobře vědomi [Machonin et al. 1969: zejm. 63-64, 93 an.]. Mezinárodní index ISEI byl konstruován tak, aby ve srovnávacím výzkumu podobnou metodologickou arbitrárnost pokud možno eliminoval.

¹¹) Otázka byla ve všech třech výzkumech položena obdobným způsobem: *V naší společnosti jsou skupiny, kterým je přisuzováno vysoké sociální postavení, a naopak skupiny s nízkým sociálním postavením. Když přemýšlíte o sobě, kam byste se ve srovnání s ostatními lidmi v této zemi umístil(a) na následující stupnici, jejíž horní okénko představuje nejvyšší sociální postavení a spodní okénko naopak představuje nejnižší sociální postavení?*

¹²) Otázka je vždy položena stejně: *V politice se často užívají pojmy „levice“ a „pravice“. Kam byste se sám(a) zařadil(a)?* Respondentovi je po položení otázky předán dotazník a je požádán, aby křížkem označil čtvereček na desetibodové horizontální škále, který odpovídá jeho postavení na ose levice (1)-pravice (10).

Tabulka 2. Distribuce vzdělání – ekonomicky aktivní osoby

Nejvyšší dosažené vzdělání	1991	1995	1997	1999
Základní	8,8	6,4	8,3	7,6
Vyučen bez maturity	42,6	38,4	39,4	41,0
Střední s maturitou	29,9	35,5	34,4	37,1
Nástavba, nedokončená VŠ	5,7	4,8	2,4	1,8
Vysokoškolské	12,9	14,9	15,6	12,6
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0
N	441	670	506	939

Pramen: 1991 a 1995 Sociální spravedlnost, 1997 ISSP 1997, 1999

Analýza statusové konzistence byla v zájmu možné srovnatelnosti výsledků, ke kterým dospěli jiní autoři [Covello a Bollen 1979, Slomczynski 1995], provedena nejprve pomocí explorační faktorové analýzy (metoda hlavních komponent). Ve druhém kroku analýzy, který si kladl za cíl proniknout hlouběji do vzájemných souvislostí latentních proměnných, byla použita metoda strukturního modelování (LISREL).

5. Výsledky analýzy

5.1. Krystalizace sociálně-ekonomického statusu v období transformace

Již deskriptivní charakteristiky vstupních proměnných (tabulky 1 a 2) naznačují, že hlavní tendenci, která mohla nést změny v sociálně-ekonomickém statusu, byl růst příjmových nerovností. U všech ostatních charakteristik sociálního status totiž ve sledovaném období osmi let došlo jen k nepatrným změnám. U příjmu naopak došlo nejen k růstu jeho průměrné úrovně (jehož skutečný efekt byl však podstatně redukován inflací), ale zejména ke zřetelnému nárůstu diferenciaci. V roce 1991 činil variační koeficient průměrného čistého příjmu 48 %, v roce 1995 to bylo již 58 %, v roce 1997 variační koeficient dosáhl 85 %. Určitý pokles tohoto koeficientu v posledních dvou letech (v roce 1999 byl jen 63 %) je podle našeho názoru způsoben mimo jiné i tím, že stále méně lidí ve vyšších příjmových skupinách je ochotno své příjmy uvádět či přiznávat jejich skutečnou výši. To samozřejmě zmenšuje celkovou varianci uváděných příjmů.

Posilování vazeb jednotlivých charakteristik na příjem je patrné již z pohledu na korelační koeficienty (tabulka 3). O téměř 80 % vyrostla korelace mezi vzděláním a příjmem a na téměř trojnásobek vzrostla korelace mezi příjmem a indexem sociálně-ekonomického statusu zaměstnání. Posilovala se ale i vazba mezi vzděláním a zaměstnáním: korelace mezi vzděláním a indexem sociálně-ekonomického statusu zaměstnání vzrostla z 0,679 na 0,707. Korelace naznačují ještě jednu věc: posilování vazeb mezi statusotvornými proměnnými mělo větší intenzitu v prvním období (1991-1995) než ve druhém (1995-1997) nebo třetím (1997-1999). Těžko lze zatím říci, zda menší dynamiku změny po roce 1995 lze připsat na vrub celkového zpomalení transformačních změn, či zda šlo o prostý fakt, že změny, ke kterým došlo v prvním období, již dosáhly hodnot, od kterých přechází revoluční křivka změn zákonitě v méně strmou křivku evoluční.

Změny v konzistenci sociálně-ekonomického statusu jsou v komplexnější podobě zachyceny v tabulce 4. Explorační faktorová analýza (metoda hlavních komponent) byla na tuto úlohu použita již několikrát [viz např. Covello a Bollen 1979 nebo Slomczynski 1995], přičemž úvaha, která stojí za aplikací této metody na analýzu statusové konzistence, je poměrně jednoduchá. Vychází se z toho, že první dominantní faktor tvořený třemi

statusotvornými proměnnými (vzdělání, zaměstnání, příjem) reprezentuje *konzistentní* komponentu sociálně-ekonomického statusu (v tabulce 4 reprezentovanou faktorem nazvaným SES-CON), druhý faktor pak představuje jeho *inkonzistentní* komponentu (SES-INC). Předpokládá se přitom, že podíly variance vyčerpané takto definovanými faktory poskytují elementární informaci o tom, jaký je poměr mezi konzistentní a inkonzistentní komponentou sociálně-ekonomického statusu.

Tabulka 3. Korelační matice – Pearsonovy korelační koeficienty

	EDUC	ISEI	1991 INCOME	SUBSTAT	POLOR
EDUC	1,000				
ISEI	0,679*	1,000			
INCOME	0,191*	0,123*	1,000		
SUBSTAT	0,247*	0,215*	0,189*	1,000	
POLOR	0,004	0,010	0,086	0,095	1,000

*) Statisticky významný koeficient na hladině $\alpha = 0,05$

	EDUC	ISEI	1995 INCOME	SUBSTAT	POLOR
EDUC	1,000				
ISEI	0,723*	1,000			
INCOME	0,305*	0,259*	1,000		
SUBSTAT	0,415*	0,347*	0,389*	1,000	
POLOR	0,188*	0,191*	0,209*	0,238*	1,000

*) Statisticky významný koeficient na hladině $\alpha = 0,05$

	EDUC	ISEI	1997 INCOME	SUBSTAT	POLOR
EDUC	1,000				
ISEI	0,728*	1,000			
INCOME	0,320*	0,306*	1,000		
SUBSTAT	0,368*	0,354*	0,326*	1,000	
POLOR	0,125*	0,137*	0,082*	0,163*	1,000

*) Statisticky významný koeficient na hladině $\alpha = 0,05$

	EDUC	ISEI	1999 INCOME	SUBSTAT	POLOR
EDUC	1,000				
ISEI	0,707*	1,000			
INCOME	0,339*	0,354*	1,000		
SUBSTAT	0,332*	0,309*	0,319*	1,000	
POLOR	0,199*	0,220*	0,214*	0,259*	1,000

*) Statisticky významný koeficient na hladině $\alpha = 0,05$

Horní polovina tabulky 4 (výsledky před rotací) nabízí zajímavý pohled na vývoj obou těchto komponent sociálně-ekonomického statusu v České republice v období transformace. Předně je zřejmé, že konzistentní komponenta (SES-CON) postupně měnila svůj obsah, resp. krystalizovala do vnitřně vyrovnanější podoby. Z výsledků v roce 1991 je patrné, že v tomto faktoru dominovalo vzdělání a index sociálně-ekonomického statusu

Tabulka 4. Faktorová analýza sociálně ekonomického statusu – ekonomicky aktivní osoby
Metoda hlavních komponent, šikmá rotace metodou OBLIMIN

	1991		1995		1997		1999	
	SES-CON	SES-INC	SES-CON	SES-INC	SES-CON	SES-INC	SES-CON	SES-INC
Vyčerpaná variance (v %)	57,2	31,7	63,0	27,8	65,1	26,1	65,4	24,7
<i>Faktorové zátěže před rotací</i>								
EDUC	0,901	-0,136	0,899	-0,223	0,896	-0,249	0,879	-0,280
ISEI	0,878	-0,262	0,884	-0,289	0,887	-0,289	0,879	-0,279
INCOME	0,383	0,922	0,545	0,837	0,602	0,798	0,643	0,765
<i>Faktorové zátěže po šikmé rotaci</i>								
EDUC	0,897	0,067	0,915	0,037	0,923	0,023	0,924	-0,001
ISEI	0,925	-0,061	0,940	-0,034	0,941	-0,021	0,923	0,001
INCOME	0,001	0,998	0,008	0,999	0,000	0,999	0,000	0,999
Korelace mezi faktory (po rotaci)	0,153		0,291		0,345		0,381	

Zdroj: Sociální spravedlnost 1991 a 1995, ISSP 1997, 1999

Proměnné: EDUC: Dosažené vzdělání (6 stupňů)

ISEI: Mezinárodní index sociálně ekonomického statusu zaměstnání

INCOME: Čistý osobní příjem z ekonomických aktivit

SES-CON: Konzistentní komponenta sociálně ekonomického statusu (po rotaci „statusová“ dimenze SES)

SES-INC: Inkonzistentní komponenta sociálně ekonomického statusu (po rotaci „příjmová“ dimenze SES)

zaměstnání,¹³ zatímco váha příjmu byla výrazně slabší. Do roku 1995 podstatně stoupla váha příjmu v tomto faktoru (z 0,383 v roce 1991 na 0,545 v roce 1995) a tento trend pokračoval i později (růst na 0,602 v roce 1997 a na 0,643 v roce 1999). Je tedy logické, že konzistentní komponenta sociálně-ekonomického statusu musela získávat postupně na síle a inkonzistentní zákonitě musela slábnout. Data ukazují, že tomu tak opravdu bylo. V roce 1991 byl poměr těchto dvou komponent vyjádřený procenty vyčerpané variance 57/32, v roce 1995 63/28, v roce 1997 již 65/26 a v roce 1999 65/25. Jednoznačně tedy platí, že konzistentní komponenta sociálně-ekonomického statusu postupně sílila, zatímco inkonzistentní slábla.

K podobnému závěru dospějeme na základě studia rotovaného faktorového řešení, jehož předností je možnost ukázat měnící se roli příjmu jako hlavního nositele změn v konzistenci sociálně-ekonomického statusu. V rotovaném řešení první faktor (SES-CON) představuje *sociální* dimenzi sociálně-ekonomického statusu (dominantní faktorové zátěže dostává od vzdělání a zaměstnání), zatímco druhý faktor (SES-INC) reprezentuje jeho ekonomickou (příjmovou) dimenzi. Relevantní informaci v tomto případě je korelace mezi těmito dvěma faktory. Výsledky v posledním řádku tabulky přesvědčivě ukazují růst vnitřní konzistence sociálně-ekonomického statusu, neboť tato korelace soustavně stoupala (z 0,153 v roce 1991 přes 0,291 v roce 1995 a 0,345 v roce 1997 až na 0,381 v roce 1999).

Druhá otázka, kterou jsme si v úvodu položili, se týkala širšího pojetí konzistence sociálně-ekonomického statusu, ke kterému podle našeho názoru patří i jeho *subjektivní* dimenze. Koncept subjektivní dimenze sociálně-ekonomického statusu může být pocho-pitelně operacionalizován různými způsoby. Volba poměrně jednoduchého ukazatele v podobě sebezařazení respondenta na desetibodové škále sociálního statusu (SUBSTAT) vyplynula jednak z pravidelného opakování této otázky v téměř všech výzkumech, které jsme po roce 1989 uskutečnili, jednak z faktu, že se jedná o koncept, který má k pojetí sociálního statusu velmi blízko. Snaha včlenit tuto proměnnou do analýzy, vedla ke konstrukci jednoduchého strukturního modelu (diagram 1).

Tento model vychází z cíle zjistit vývoj vazeb mezi sociální (SOC) a ekonomickou (ECO) dimenzí objektivního sociálního statusu a zjistit, jak se proměňuje působení těchto dvou dimenzí objektivního statusu na subjektivní status. Jinými slovy: model měl za cíl ukázat, zda kromě krystalizace objektivního statusu u nás probíhá i krystalizace vztahů mezi objektivní a subjektivní dimenzí sociální stratifikace. Navržený model byl testován pomocí programu LISREL, a to formou takzvané simultánní analýzy na více souborech (*multisample analysis*). S ohledem na rozložení proměnných jako vstup sloužily Pearsonovy korelační koeficienty, které byly pro všechny čtyři roky vypočtené na ekonomicky aktivních populacích.¹⁴

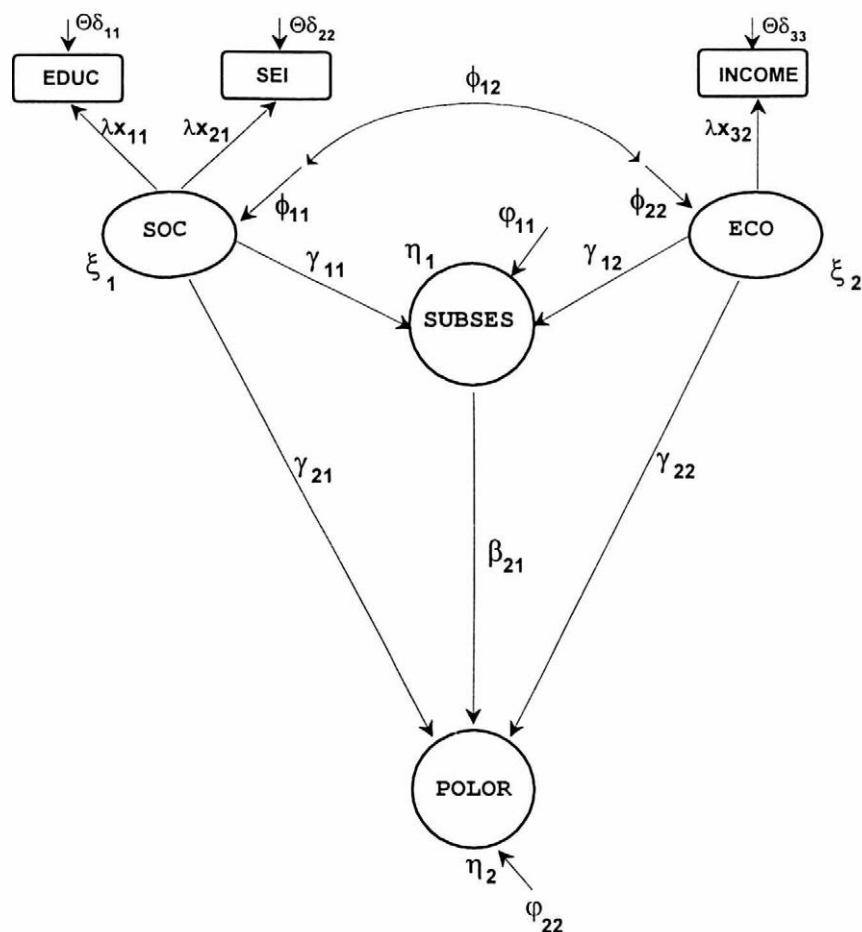
Statistiky věrohodnosti modelu (tabulka 5) ukázaly, že model jako celek platí, a jeho jednotlivé parametry tedy mohou být interpretovány. Parametry modelu jsou uvedeny v tabulce 6. Modely měření pro dvě dimenze sociálně-ekonomického statusu (SOC, ECO) potvrzují zjištění z explorační faktorové analýzy: sociální dimenze statusu krystali-

¹³ Zde je na místě upozornit, že výsledky faktorové analýzy se nijak výrazně nezměnily, byla-li místo proměnné ISEI použita prestiž povolání.

¹⁴ Vstupní korelační matice jsou uvedeny v tabulce 3, zadání pro program LISREL je dostupné na vyžádání u autorů textu, popřípadě v dřívější verzi tohoto textu [Matějů a Kreidl 1998].

zovala do vyváženější podoby (vyrovnával se poměr mezi faktorovými zátěžemi od EDUC a ISEI) a propojení mezi sociální (SOC) a ekonomickou dimenzí (ECO) se prohlubovalo (parametr ϕ_{12} pro vztah mezi SOC a ECO vzrostl z hodnoty 0,20 (1991) na 0,32 (1999). Z tohoto hlediska tedy model potvrdil závěry, ke kterým dospěla explorační faktorová analýza.

Diagram 1. Model vztahů mezi hlavními dimenzemi sociálně ekonomického statusu

Druhá část modelu (strukturní část) odкрývá další vazby, zejména pak vliv jednotlivých dimenzí objektivního sociálně-ekonomického statusu (SOC, ECO) na jeho subjektivní dimenzi (SUBSTAT). Podstatná informace, která svým způsobem přímo odpovídá na položenou otázku, je obsažena v předposledním řádku tabulky 6, který na základě strukturních rovnic udává hodnoty koeficientu determinace subjektivního sociálního statusu. Zatímco v prvním období (1991-1995) se subjektivní sociální status velmi výrazně připojil k objektivnímu statusu (hodnota R^2 pro SUBSES vzrostla na trojnásobek z 0,09 na 0,27), další období (1995-1997) přineslo spíše změnu opačným směrem – subjektivní

status se začal od objektivního opět odpoutávat (změna z 0,27 na 0,21). Mezi lety 1997-1999 se koeficient determinace proměnné SUBSTAT již neměnil.

Tabulka 5. Statistiky věrohodnosti modelu – simultánní analýza na více výběrech

	1991	1995	1997	1999
N (počet analyzovaných případů)	411	573	506	980
Df (stupně volnosti)		12		
χ^2 (poměr věrohodnosti)			5,83	
p (hladina významnosti)			0,92	
RMR (průměrný čtverec residua)			0,0063	
GFI (index věrohodnosti modelu)			1,00	

Zdroj: Sociální spravedlnost 1991 a 1995, ISSP 1997, 1999

Tabulka 7. Korelace odhadnuté z modelu. Simultánní analýza na více výběrech – standardizované řešení s vlastní metrikou

Korelace	1991	1995	1997	1999
SOC ↔ ECO	0,20	0,33	0,37	0,41
SOC ↔ SUBSES	0,27	0,45	0,42	0,38
ECO ↔ SUBSES	0,19	0,39	0,33	0,32
SOC ↔ POLOR	0,01	0,21	0,15	0,25
ECO ↔ POLOR	0,09	0,21	0,08	0,21
SUBSES ↔ POLOR	0,10	0,24	0,16	0,26

Zdroj: Sociální spravedlnost 1991 a 1995, ISSP 1997, 1999

Tabulka 8. Celkové efekty. Simultánní analýza – přímé odhady LISREL

Celkový efekt	1991	1995	1997	1999
SOC → SUBSES	0,24*	0,36*	0,34*	0,30*
ECO → SUBSES	0,14*	0,27*	0,20*	0,20*
SOC → POLOR	-0,01	0,16*	0,14*	0,14*
ECO → POLOR	0,09	0,16*	0,03	0,13*
SUBSES → POLOR	0,09	0,14*	0,12*	0,17*

*) Statisticky významný koeficient na hladině $\alpha = 0,05$

Zdroj: Sociální spravedlnost 1991 a 1995, ISSP 1997, 1999

Tabulka celkových efektů (tabulka 8) ukazuje, jak se na vysvětlení subjektivního statusu podílely jeho jednotlivé dimenze: ekonomická a sociální. Zatímco v prvním období (do roku 1995) se výrazně proměnil jak efekt sociální dimenze statusu (růst z 0,24 na 0,36), tak efekt jeho ekonomické dimenze (růst z 0,14 na 0,27), dimenze statusu, v následujícím období došlo nejprve k výraznému poklesu vlivu ekonomické dimenze statusu na subjektivní status (pokles z 0,27 na 0,20 v letech 1995-1997) a následně se oslabil i vliv sociální dimenze (pokles z 0,34 na 0,30 v letech 1997-1999).

Tabulka 6. Parametry modelu. Simultánní analýza na více výběrech, standardizované řešení se společnou metrikou

Efekt	1991		1995		1997		1999	
	Parametr	T	Parametr	T	Parametr	T	Parametr	T
<i>A. Sociálně ekonomický status</i>								
$\lambda_{x_{11}}$ SOC -> EDUC	0,93	11,53	0,92	20,61	0,87	18,83	0,84	25
$\lambda_{x_{21}}$ SOC -> ISEI	0,73	10,42	0,79	17,91	0,84	18,18	0,84	25,14
$\lambda_{x_{32}}$ ECO -> INCOME	1,00	@	1,00	@	1,00	@	1,00	@
φ_{12} SOC <-> ECO	0,20	3,89	0,33	8,36	0,37	9,08	0,32	14,33
<i>B. Strukturní model</i>								
γ_{11} SOC -> SUBSES	0,24	4,52	0,36	8,33	0,34	7,11	0,30	8,26
γ_{21} SOC -> POLOR	-0,03	-0,61	0,11	2,19	0,10	1,75	0,14	3,61
γ_{12} ECO -> SUBSES	0,14	2,88	0,27	6,89	0,20	4,50	0,20	5,93
γ_{22} ECO -> POLOR	0,08	1,50	0,12	2,64	0,01	0,13	0,10	2,91
β_{21} SUBSES -> POLOR	0,09	1,74	0,14	3,03	0,12	2,40	0,17	5,11
<i>C. Koeficienty determinace</i>								
R^2 SUBSES	0,09		0,27		0,21		0,21	
R^2 POLOR	0,01		0,08		0,03		0,03	

@ Fixovaný parametr

Co tyto výsledky naznačují? S největší pravděpodobností to, že růst příjmové diferenciace před rokem 1995 působil v kontextu celkového zpevňování vazeb uvnitř sociálního statusu, a přispíval tak i k většímu vzájemnému připoutávání objektivní a subjektivní dimenze sociálního statusu. Po roce 1995 však lze poměrně velký růst příjmové diferenciace, o kterém svědčí údaje uvedené v tabulce 1, připsat spíše na vrub růstu příjmů pouze na špičce příjmové hierarchie, což je proces, který má na zpevňování konzistence objektivní a subjektivní dimenze sociálního statusu poměrně malý vliv.

Uvedený model obsahuje ještě proměnnou POLOR, která reprezentuje deklarovanou politickou orientaci, běžně zjišťovanou jako sebezařazení na ose „levice-pravice“. Parametry modelu naznačují, že politická orientace se formuje pod vlivem objektivního i subjektivního statusu, tj. subjektivní status podle očekávání hraje do určité míry zprostředkující roli. Pokud jde o vývoj v uplynulých letech, vliv objektivního statusu na politické orientace nejprve stoupl a posléze opět mírně poklesl (viz údaje v posledním řádku tabulky 6). To platí zejména o jeho ekonomické dimenzi (ECO), jejíž vliv po počátečním poměrně zřetelném posílení v následujících letech kolísal (tabulky 7, 8). Náhlý pokles a následný nárůst celkového efektu ekonomické dimenze statusu (ECO) na politické preference (POLOR) však může být důsledkem rozkolísání politické scény událostmi roku 1997 a nemusí být bezprostředně způsoben vývojem sociální struktury.

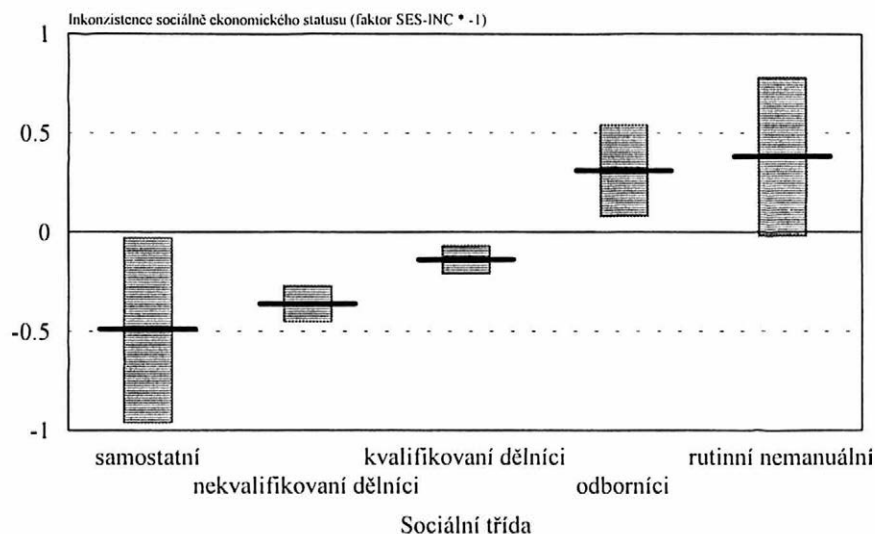
5.2. Inkonzistence sociálně-ekonomického statusu a její důsledky

Předchozí analýza prokázala, že inkonzistence sociálně-ekonomického statusu u nás po roce 1989 trvale klesala. Tento jistě pozitivní trend by neměl zakrýt skutečnost, že statusová inkonzistence jako jev u nás, stejně jako v jiných zemích, existuje a nepochybně nebude Česká republika výjimkou ani v jejím působení na psychiku lidí, na jejich postoje ke společnosti i na volební rozhodování. Proto stojí za to se podívat, ve kterých skupinách se statusová inkonzistence vyskytuje zvláště často a zda má skutečně vliv na politické postoje a chování. Analýza, jejíž výsledky budeme na dalších stránkách stručně prezentovat, byla provedena na datech z roku 1997.

Explorační faktorová analýza identifikovala faktor reprezentující inkonzistentní komponentu sociálně-ekonomického statusu (SES-INC), jehož nerotovanou variantu lze vzít jako východisko pro analýzu výskytu inkonzistence sociálně-ekonomického statusu a jejich důsledků. V první řadě, pro srozumitelnost výsledků, byl tento faktor „obrácen“, tj. jeho vyšší hodnoty znamenají napětí mezi vyšším vzděláním a ISEI na jedné straně a nízkým příjmem na straně druhé. Takto vznikla proměnná INCO a její kategorizovaná verze INCO3, jejíž kategorie byly definovány pomocí intervalů směrodatné odchylky tohoto faktoru (jedna směrodatná odchylka okolo průměru představuje střed, nižší a vyšší hodnoty představují nízkou, resp. vysokou inkonzistenci). Podobně byly vytvořeny kategorie proměnné ISEI3 pro index sociálně-ekonomického statusu.

Není jistě žádným velkým objevem, že výskyt inkonzistence sociálně-ekonomického statusu roste se sociálně-ekonomickým statusem zaměstnání. Zatímco na nižších stupních zaměstnanecké hierarchie (ISEI3 = 1) byla zjištěna necelá dvě procenta lidí s vysokým stupněm inkonzistence, uprostřed statusové škály (ISEI3 = 2) již 22 % a v nejvyšší skupině (ISEI3 = 3) již 61 %. Grafy 1 a 2 přehledně ukazují, kde jsou v naší společnosti těžiště inkonzistence sociálně-ekonomického statusu. Z hlediska sociálních tříd vedou rutinní nemanuální pracovníci (v podstatě úředníci a různí provozní pracovníci) a odborníci. Pokud jde o různé sektory, zřetelně největší výskyt inkonzistence nalézáme ve veřejném sektoru a ve státních podnicích.

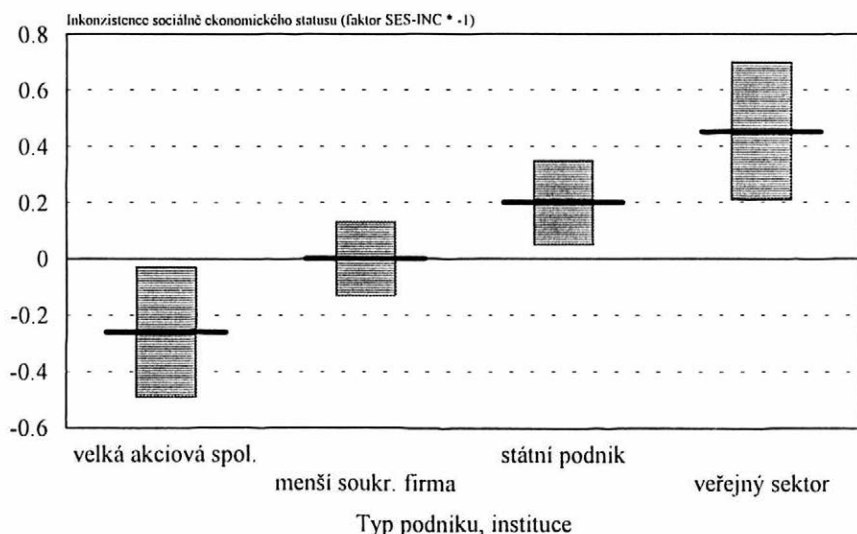
Graf 1. Hodnoty inkonzistentní dimenze sociálně ekonomického statusu v hlavních sociálních třídách (průměry a 95 % intervaly spolehlivosti)

inc_cgp.pr4

Zdroj: ISSP 1997

Graf 2. Hodnoty inkonzistentní dimenze sociálně ekonomického statusu v hlavních typech podniků (průměry a 95 % intervaly spolehlivosti)

inc_cgp.pr4

Zdroj: ISSP 1997

Pokud jde o důsledky statusové inkonzistence, lze na základě provedených analýz konstatovat, že jsou v souladu s vyslovenými očekáváními. Předně se ukazuje, že velká statu-

sová inkonzistence brání sebezařazení jedince na vyšší stupně sociální hierarchie, kam se však bez větších problémů zařazují jedinci se stejným indexem statusu zaměstnání, u nichž však byla zjištěna nízká statusová inkonzistence. Jako příklad lze uvést jedince v nejvyšší skupině objektivního statusu (ISEI3 = 3). Ti z nich, u nichž byla zjištěna nízká inkonzistence sociálně-ekonomického statusu (INCO3 = 1), dosáhli průměrné hodnoty subjektivního statusu (SUBSTAT) 6,5, zatímco lidé, u nichž byla inkonzistence vysoká (INCO3 = 3), dosáhli statisticky významně nižší průměrné hodnoty subjektivního statusu (5,1).¹⁵

Působí-li statusová inkonzistence na sociální sebezařazení, lze očekávat, že bude mít značný vliv i na politické postoje a volební rozhodování. I tento předpoklad byl výsledky analýz potvrzen. V čistě deskriptivní poloze lze uvést, že s růstem inkonzistence sociálně-ekonomického statusu se posiluje sklon volit některou z levicových stran (ČSSD, KSČM), a to zejména ve vyšších statusových skupinách. V nejvyšší statusové skupině (ISEI3 = 3) bylo například v roce 1997 rozhodnuto volit levič v průměru 45 % dotázaných, avšak uvnitř této skupiny byly velké rozdíly podle stupně statusové inkonzistence: při nízké inkonzistenci (INCO3 = 1) by levič volilo jen 25 % dotázaných, při střední inkonzistenci již 40 % a při vysoké inkonzistenci (INCO3 = 3) dokonce 51 %.

Prokázat souvislost mezi statusovou inkonzistencí a sklonem volit levič nebylo tudíž obtížné. Výsledky logistické regrese proměnné LEV (1 = volil by jednu z levicových stran, 0 = volil by jinou stranu) jsou uvedeny v tabulce 9. Model I, který má význam jen jako tzv. „základní model“ (*baseline model*) v podstatě jen kvantifikuje předpoklad, že s vyšším sociálním statusem významně klesá ochota volit levič. O to zajímavější je přechod k modelu II. Přidáním kategorizované proměnné reprezentující míru inkonzistence sociálně-ekonomického statusu (INCO3) se vliv sociálního statusu nesnižuje, ale naopak zvyšuje. Statusová inkonzistence přitom má na sklon volit levič zřetelný a statisticky významný vliv i po kontrole vlivu statusu. Při stejném statusu má jedinec spadající do nejvyšší kategorie statusové inkonzistence 2,6 krát větší šanci volit levič spíše než jiné strany, zatímco ve střední kategorii inkonzistence pouze 1,6 krát. Jedinec stejného statusu s nejnižší úrovní inkonzistence bude naopak volit levič s poměrně malou pravděpodobností (0,382).

Tabulka 9. Logistická regrese vlivu sociálně ekonomického statusu (ISEI) a statusové inkonzistence (INCO3) na sklon volit levič (ČSSD, KSČM) v roce 1997

	Model I			Model II		
	B	Wald ²	Exp(B)	B	Wald	Exp(B)
Sociální status ISEI	-0,024*	6,7	0,976	-0,034*	9,2	0,966
Inkonzistence					4,2	
INCO3 = 1				-0,852*	4,2	0,382
INCO3 = 2				0,474	1,7	1,608
INCO3 = 3				0,961	4,2	2,614
Konstanta	1,149	7,8		1,542	9,7	

¹⁵⁾ Zde je na místě připomenout, že subjektivní status byl měřen na desetibodové škále 1-10, při průměru 4,7. Průměr ve skupině ISEI3 byl 5,5. Rozdíly mezi průměry v kategoriích proměnné INCO3 v rámci této skupiny jsou statisticky významné.

6. Závěrem

Vývoj statusové inkonzistence, který jsme v případě ČR popsali, má vzhledem k probíhající společenské transformaci svou logiku. Původně vysoká míra inkonzistence, jev typický pro pozdní socialismus, se snižuje a spolu s tím se zpevňují vazby mezi proměnnými, které tradičně tvoří páteř společenské struktury. Jednoduše řečeno, dochází k postupnému propojování vazeb mezi odpovídajícím vzděláním, zaměstnáním a příjmem. To je bezpochyby jedna ze základních charakteristik vzdalování se systému „byrokratické koordinace“ (Kornai). Podle všeho prochází česká společnost procesem obnovy meritokraticky založeného systému sociální stratifikace.

Naše analýza ukázala, že proces statusové krystalizace zřejmě neprobíhal ve všech segmentech společnosti rovnoměrně, nebo přinejmenším ne všechny společenské skupiny dnes vykazují stejnou míru statusové inkonzistence. Vztahy mezi kompetencemi, zaměstnaneckou pozicí a příjmem mají také své neopominutelné důsledky v oblasti subjektivního sociálního postavení (čím konzistentnější sociální status, tím větší je jeho soulad s percepcí vlastního sociálního postavení) a volebního chování.

Proces krystalizace sociálního statusu, odvozený z proměn sociální struktury, růstu nerovností a změn na trhu práce je však natolik procesem aktuálně probíhajícím, že stále klade několik otázek, na něž není bez většího časového odstupe snadné odpovědět. První z nich je otázka, jak bude celý proces dále probíhat. Zběžné porovnání míry statusové konzistence dosažené v jednotlivých etapách transformace (tabulka 4) s jinými pracemi zabývajícími se tímto fenoménem v západních společnostech [Covello a Bollen 1979: tabulka 2] ukazují, že jsme z tohoto hlediska zřejmě již na srovnatelné úrovni.¹⁶ Také vývoj vztahů mezi jednotlivými proměnnými tvořícími sociální status (tabulka 7) ukazuje, že proces statusové krystalizace s postupující transformací ztrácel svoji původní dynamiku. To může souviset jednak se stabilizací trhu práce, jednak s určitým – a jistě pochopitelným – zpomalením růstu společenských nerovností. Období od roku 1995 bylo zřejmě zároveň poznamenáno jevy, které se velmi pravděpodobně odehrávaly mimo logiku zpevňování stratifikačních vazeb (nárůst příjmů v nejvyšších patrech příjmové hierarchie) a které další krystalizaci sociálního statusu nepřispívaly.

Ze srovnávací analýzy jednotlivých skupin uvnitř naší společnosti vyplynulo, pro které vrstvy je vysoká míra inkonzistence typickým jevem. Napětí mezi vyšším vzděláním a sociálně-ekonomickým statusem na straně jedné a nízkým příjmem na straně druhé se projevuje především mezi úředníky (rutinní nemanuální pracovníci) a odborníky. Minimální míru inkonzistence zaznamenáme u samostatně výdělečně činných. Z hlediska sektorového dosahují nejvyšší míry inkonzistence zaměstnanci veřejného sektoru a státních podniků. Původně jsme odvozovali nutnost růstu statusové konzistence z ekonomické nutnosti, která bude tlačit majitele podniků a firem k silnějšímu důrazu na výkon a schopnosti, nyní můžeme podobnou logiku uplatnit i na různé hospodářské sektory. Je jasné, že uplatnění výkonových principů ve státním sektoru bude ve srovnání se sektorem soukromým podstatně omezenější. Podobně ani růst příjmových nerovností (další výkladový princip růstu statusové konzistence) nedosáhne zřejmě takové míry, jako je tomu v privátních společnostech.

¹⁶ Míra variance vyčerpaná prvním faktorem se u Covella s Bollenem v industriálních společnostech pohybovala od 66 % (Velká Británie) přes 64 % (USA) a 62 % (Nizozemí) až po 59 % (v Kanadě) [Covello a Bollen 1979: tabulka 2].

I přes zaznamenané rozdílnosti uvnitř společnosti bylo však jasně dokázáno, že po celé sledované období míra inkonzistence sociálního statusu klesala. Podobně jako mnozí jiní jsme si položili otázku, jaké důsledky může mít probíhající obnova statusové konzistence. Prvním z nich je rostoucí spojení mezi tím, kam lidé ve společnosti patří, a tím, jak se společensky cítí. Nárůst souvislostí mezi navzájem adekvátním postavením v hierarchii vzdělání, zaměstnání a příjmu vede ke stále se posilující vazbě se subjektivním zařazením lidí na společenském žebříčku. Vynořující se jasné kontury společenské struktury jsou tedy stále silněji spjaty s povědomím o tom, kam člověk ve společnosti patří. Jednoznačnější sociální postavení znamená jasnější (a zároveň také vyšší) subjektivní sebezařazení na společenském žebříčku.

Druhým důsledkem statusové inkonzistence je její promítnutí se do volebního jednání. Doplníme-li tradiční racionální model volebního chování [Downs 1957] spojující pravici s podporou vyšších vrstev a levici s podporou nižších, o statusovou inkonzistenci, vztahy se dále vyjasní. Nejnížší podporu levice najdeme samozřejmě na nejvyšších stupních společenské hierarchie. Nicméně i na vrcholu společenské pyramidy se sklon k volbě levicových stran výrazně mění podle míry vykrystalizovanosti sociálně-ekonomického statusu. Lidé spadající do nejnižší kategorie statusové krystalizace totiž mají při stejném statusu mnohem vyšší šanci volit levici než lidé s maximálně vykrystalizovaným sociálním postavením.

I přes nesporně zajímavé výsledky, které, jak se domníváme, naše analýza poskytla, zůstává stále řada otázek otevřených. Nejpodstatnější z nich se zaměřuje na další vývoj vztahů mezi statusovými proměnnými. Bylo zpomalení statusové krystalizace dáno přirozeným přechodem od „revolučních“ změn k evolučnímu vývoji vztahů mezi statusovými proměnnými, nebo již s definitivní platností došlo k nasycení potřebné míry změn a další vývoj už nelze očekávat? Může (a za jakých podmínek) dojít k inverznímu vývoji a oslabení vazeb, které navzájem spojují vzdělání, zaměstnání a příjem? Dojde v budoucnu k vyrovnání míry statusové krystalizace v jednotlivých společenských vrstvách a hospodářských sektorech, nebo zůstane nevyrovnaný systém odměňování doménou veřejného sektoru? Může z tohoto hlediska uspět případná snaha o racionalizaci veřejného sektoru a posílení výkonových principů odměňování? Projeví se změna vlády ve vztahu statusové inkonzistence a volebního rozhodování?

Končíme tedy otázkami. To snad nejlépe svědčí o tom, že stejně jako probíhá proměna české společnosti, trvají i otázky s ní spjaté. A co víc, s každou odpovědí se objevují nové.

PETR MATĚJŮ vede tým sociální stratifikace v Sociologickém ústavu AV ČR. Od poloviny osmdesátých let se zabývá výzkumem vzdělanostních a sociálních nerovností a profesní a vzdělanostní mobility. Od poloviny devadesátých let rozšířil svůj výzkum o témata objektivní a subjektivní mobility, vztahu mezi sociální třídou a politickou stranou a politických postojů a chování. Publikoval mnoho statí v českých i mezinárodních sociologických časopisech. Je spolueditorem Zprávy o vývoji české společnosti 1989-1998 (Praha, Academia 1998) a knihy Nerovnosti, spravedlnost a politika: Česká republika 1991-1997 (Praha, SLON 1999).

MARTIN KREIDL vystudoval sociologii na Fakultě sociálních věd UK. Od roku 1996 je členem týmu „Sociální stratifikace“ v Sociologickém ústavu AV ČR. Ve svém výzkumu se zaměřuje na souvislosti mezi objektivní a subjektivní stránkou sociální struktury a na vztah sociální struktury a politického jednání.

Reference

- Benoit Smullyan, E. 1944. „Status, Status Types and Status Interrelations.“ *American Sociological Review* 9: 151-161.
- Blalock, H. M. 1966. „The Identification Problem and Theory Building: The case of Status Inconsistency.“ *American Sociological Review* 31: 52-60.
- Blalock, H. M. 1967a. „Status Inconsistency, Social Mobility, Status Integration and Structural Effects.“ *American Sociological Review* 32: 790-801.
- Blalock, H. M. 1967b. „Status Inconsistency and Interaction: Some Alternative Models.“ *American Journal of Sociology* 73: 305-315.
- Blau, P. M., O. D. Duncan 1967. *The American Occupational Structure*. New York: John Wiley.
- Broom, L., F. L. Jones 1970. „Status Consistency and Political Preference: the Australian Case.“ *American Sociological Review* 35: 989-1001.
- Broom, L., F. L. Jones 1977. „Problematics in Stratum Consistency and Stratum Formation: An Australian Example.“ *American Journal of Sociology* 82: 808-825.
- Connor, W. D. 1979. *Socialism, Politics and Equality. Hierarchy and Change in Eastern Europe and the USSR*. New York: Columbia University Press.
- Covello, V. T., K. A. Bollen 1979. „Status Consistency in Comparative Perspective: An Examination of Educational, Occupational, and Income Data in Nine Societies.“ *Social Forces* 58: 528-539.
- Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- Featherman, D. L., R. Hauser 1977. „Changes in Socioeconomic Stratification of the Races, 1962-1973.“ *American Journal of Sociology* 82: 621-651.
- Ganzeboom, H. B. G., P. M. De Graaf, D. J. Treiman 1992. „A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status.“ *Social Science Research* 21: 1-56.
- Hartman, M. 1974. „On the Definition of Status Inconsistency.“ *American Journal of Sociology* 80: 707-721.
- Hawkes, G. R., G. A. Guagnano, C. Acredolo, S. A. Hemlick 1984. „Status Inconsistency and Job Satisfaction: General Population and Mexican-American Subpopulation Analyses.“ *Sociology and Social Research* 68: 379-389.
- Headey, B., P. Krause, R. Habich 1995. „East Germany: rising incomes, unchanged inequality and the impact of the redistributive government 1990-1992.“ *The British Journal of Sociology* 46: 225-243.
- Hodge, R., D. Treiman 1968. „Class Identification in the United States.“ *American Journal of Sociology* 73: 535-547.
- Hope, K. 1975. „Models of Status Inconsistency and Social Mobility Effects.“ *American Sociological Review* 40: 322-343.
- Hornung, C. A. 1977. „Social Status, Status Inconsistency and Psychological Stress.“ *American Sociological Review* 42: 623-638.
- Jackson, E. 1962. „Status Consistency and Symptoms of Stress.“ *American Sociological Review* 27: 469-480.
- Jackson, E., R. F. Curtis 1972. „Effects of Vertical Mobility and Status Inconsistency.“ *American Sociological Review* 37: 701-713.
- Kornai, J. 1992. *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. Oxford: Clarendon Press.
- Kreckel, T. 1992. *Politische Soziologie der sozialen Ungleichheit*. Frankfurt/Main: Campus.
- Lenski, G. 1954. „Status Crystallization: A Non-vertical Dimension of Social Status.“ *American Sociological Review* 19: 405-413.

- Lenski, G. 1956. „Social Participation and Status Crystallization.“ *American Sociological Review* 21: 458-464.
- Lenski, G. 1964. „Comment.“ *Public Opinion Quarterly* 28: 326-330.
- Lenski, G. 1967. „Status Inconsistency and the Vote: A Four Nation Test.“ *American Sociological Review* 32: 298-301.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epocha.
- Machonin, P., M. Tuček et al. 1996. *Česká společnost v transformaci*. Praha: SLON.
- Matějů, P. 1986. „Vzdělání – mzda – životní úroveň. K jednomu z kritérií zásluhovosti v oblasti odměňování a utváření životní úrovně.“ *Sociologický časopis* 22: 599-614.
- Matějů, P. 1997. „Objektivní mobilita, subjektivní mobilita a životní šance v postkomunistické Evropě.“ *Pracovní texty projektu Sociální trendy* 1/1997. Praha: SoÚ AV ČR.
- Matějů, P. 1998. „Sociální mobilita a změny v životních šancích.“ Pp. 156-181 in *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*, ed. by Jiří Večerník a Petr Matějů. Praha: Academia.
- Matějů, P., M. Kreidl 1998. „Rekonstrukce sociálního statusu.“ *Pracovní texty projektu Sociální trendy* 3/1998. Praha: SoÚ AV ČR.
- Mitchell, R. E. 1964. „Methodological Notes on the Theory of Status Crystallization.“ *Public Opinion Quarterly* 28: 315-325.
- Róbert, P. 1990. „Status Inconsistency Theory and Social Mobility Analysis.“ Pp. 67-90 in *Social Reproduction in Eastern and Western Europe. Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*, ed. by J. L. Peschar. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences; Prague: Institute of Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences.
- Rush, G. B. 1967. „Status Consistency and right-wing Extremism.“ *American Sociological Review* 32: 86-92.
- Řeháková, B., K. Vlachová 1995. „Subjective Mobility after 1989. Do People Feel a Social and Economic Improvement or Relative Deprivation?“ *Czech Sociological Review* 3: 137-155.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser 1972. „Causes and Consequences of Higher Education: Models of Status Attainment Process.“ *American Journal of Agricultural Economics* 54: 851-861.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser 1975. *Education, Occupation and Earnings*. New York: Academic Press.
- Slomczynski, K. 1995. „Formation of Class Structure under Conditions of Radical Social Change: An East European Experience.“ Paper Prepared for the Second Seminar on Middle Classes in Comparative Perspective: East & West. Tallinn, Estonia, October 12-15, 1995.
- Sorensen, A. B., A. L. Kalleberg 1994. „An Outline of the Theory of Matching of Persons to Jobs.“ Pp. 362-369 in *Social Stratification. Class, Race and Gender in Sociological Perspective*, ed. by David Grusky. Boulder: Westview Press.
- Sorokin, P. 1927. *Social Mobility*. New York: Harper and Brothers.
- Večerník, J. 1996. *Markets nad People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective*. Aldershot: Avebury.
- Večerník, J. 1998. *Občan a tržní ekonomika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Whitt, H. P. 1983. „Status Inconsistency: A Body of Negative Evidence or a Statistical Artefact?“ *Social Forces* 62: 201-233.
- Wilson, K. L. 1979. „Status Inconsistency and the Hope Technique I.: The Grounds for Resurrection.“ *Social Forces* 57: 1229-1247.
- Zucher, L. A., K. L. Wilson 1979. „Status Inconsistency and the Hope Technique II.: A Linear Hypothesis About Status Enhancement, Status Detraction, and Satisfaction with Membership.“ *Social Forces* 57: 1248-1267.

Příloha 1: Informace o datových souborech

Sociální spravedlnost 1991 a 1995 (ISJP)

Šetření v roce 1991 bylo organizováno jako mezinárodní srovnávací výzkum percepce sociálních nerovností a distributivní spravedlnosti (ISJP – International Social Justice Project) ve třinácti zemích. Aby bylo dosaženo možnosti srovnání vzhledem k probíhající transformaci, byl výzkum opakován v roce 1995 v České republice a v roce 1996 v Bulharsku, Maďarsku, Rusku a ve východních zemích Německa. Dotazníky a další instrumenty použité ve výzkumech byly obdobné. Data v roce 1991 byla sbírána na území obou republik tehdejšího Československa od 26. 6. do 14. 7. 1991. Výběr dospělé populace nad 18 let s trvalým pobytem na území republiky byl pořízen metodou vícestupňového stratifikovaného výběru (obec, jedinec). Metodou dotazování byl standardizovaný rozhovor. Sebraný vzorek tvoří 1 181 (810 v ČR a 371 v SR) případů a bylo tak dosaženo návratnosti 82,7 %. Ve výzkumu v roce 1995, který proběhl v druhé polovině září a v říjnu 1995 pouze na území ČR, byl výběr pořízen metodou „náhodné procházky“. Nejprve byl použit stálý výběr obcí, pak byl proveden výběr místa dotazování, a to ve třech stupních: náhodný výběr ulic, systematický výběr domů a systematický výběr bytů. Ve vybrané domácnosti byl náhodně zvolen respondent. Metodou dotazování byl standardizovaný rozhovor. Touto metodou bylo sebráno 1 246 dotazníků s návratností 78 %.

Pracovní orientace ISSP 1997

Výzkum Pracovní orientace byl v České republice proveden v roce 1997 v rámci mezinárodního programu ISSP (International Social Survey Programme). Terénní sběr dat provedla agentura STEM. Data, reprezentativní pro dospělé populaci ČR (nad 18 let), byla sbírána na základě metody náhodného vícestupňového stratifikovaného výběru o třech krocích (obec, domácnost, respondent). Metodou sběru dat bylo standardizované interview. Dotazníkové šetření proběhlo od září do prosince 1997. Celkový sebraný vzorek tvoří 1 097 případů; návratnost dosáhla 55,1 %.

Sociální nerovnosti a spravedlnost 1999

Výzkum Sociální nerovnosti a spravedlnost 1999 navázal na předchozí šetření Sociální nerovnosti, které proběhlo v rámci mezinárodního projektu ISSP (International Social Survey Programme) v České republice v roce 1992, a na výzkumy Sociální spravedlnost z roku 1991 a 1995, jenž byl součástí mezinárodního projektu ISJP (International Social Justice Project). Šetření Sociální nerovnosti a spravedlnost 1999 bylo v maximální míře organizováno jako srovnatelné s uvedenými výzkumy a to jak v rámci ČR, tak na úrovni mezinárodního srovnání.

Výzkum byl připraven týmem sociální stratifikace Sociologického ústavu AV ČR v rámci projektu Sociální trendy. Terénní sběr dat provedla agentura STEM – Středisko empirických výzkumů v období od 18. 1. do 24. 2. 1999. Údaje z výzkumu jsou reprezentativní pro dospělé populaci ČR (18 a více let). Reprezentativita byla zajištěna metodou dvoustupňového náhodného adresního výběru, kdy v prvním kroku byla metodou náhodného výběru ze seznamu domácností (plátců SIPO) vybrána adresa domácnosti a ve druhém kroku byla na základě nejbližšího data narození vybrána ze seznamu členů domácnosti dotazovaná osoba. Dotazování provedli školení tazatelé sítě STEM. Celkem bylo pořízeno 1 834 kompletních rozhovorů, což představuje návratnost 48,9 %. Detail-

nější informace o výzkumech, se kterými je prováděno srovnání, lze nalézt v Archivu dat (<http://archiv.soc.cas.cz>).

Summary

The paper describes the development of status inconsistency in the Czech Republic between 1991 and 1999. The initial high level of inconsistency has decreased in the observed period and, at the same time, relationships between education, occupation and income have become stronger. The described process of status crystallisation is, according to our hypotheses, related to changes in the social structure, an increase in inequalities and changes on the labour market. The development of relationships between individual variables representing social status also shows that the process of status crystallisation was slowing down as the transformation proceeded. This may be due to a stabilisation of the labour market or a slowdown in increases in social inequalities. The period from 1995 to 1999 seems to have been affected by phenomena that took place outside the strengthening of stratification relationships (an increase in income in the highest levels of the income hierarchy) that did not contribute to status crystallisation.

The comparative analysis of individual groups within the Czech society revealed the groups for which high inconsistency is typical. Tension between higher education and socio-economic status on one hand and low income on the other hand occurs, in particular, in the case of administrative, non-manual workers and professionals. Self-employed individuals show the lowest average inconsistency. From the point of view of economic sectors, employees in the public sector and state-owned enterprises show the highest inconsistency. Originally, we derived the need for increases in status consistency on the basis of an economic need that will force owners of companies to emphasize performance, competence and abilities. Now, the same logic can be applied to different sectors of the economy. It is obvious that principles of merit will not be emphasised as strongly in the public sector as in the private one. Similarly, the increase in income inequalities will not be as high in the public sector as in private companies.

In spite of differences within society, social status inconsistency was proved to have decreased throughout the analyzed period. The question was what the impact of the on-going status crystallisation would be like. We offer the following answers. First, there is more harmony between the place people belong to within society and how they feel in social terms. The increase in relationships between adequate positions in education, occupation and income hierarchies leads to a stronger relationship with subjective self-ranking on the social ladder. The emerging shape of the social structure has a stronger relationship with the notion of where one belongs within society. A clearer social position then means a clearer subjective self-ranking in the social hierarchy.

Second, status inconsistency affects voting behaviour. If status inconsistency is added to the traditional model of voting behaviour that relates the higher and lower strata to support for right-wing and left-wing parties respectively, the relationships become even clearer. The highest levels of the social hierarchy support left-wing parties the least. However, even at the top of the social hierarchy, the likelihood of voting for a left-wing party depends on status crystallisation. People with the same status belonging to the lowest status crystallisation category are 2.6 times more likely to vote for a left-wing party than for another party, whereas people with the highest social status crystallisation the opposite ratio holds true: they are 2.6 times more likely to vote for a non-left party than for a left one.

Vyhlídky kompromisního modelu řešení české politické situace ve světle výsledků povolebního výzkumu*

PAVEL MACHONIN**

LUMÍR GATNAR**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Prospects of the Compromise Political Model: The Results of a Post-Electoral Survey in the Czech Republic

Abstract: An analysis of the 1998 Czech parliamentary elections results can contribute to a partial verification of two different approaches to the post-communist changes: the first presupposing the only, a priori given conservative-neo-liberal solution, and the second laying stress on gradual historical change and counting with the possibility of the application of more alternatives and variants of future developments, including those more deliberate ones. On the basis of the categorial regression the voting behaviour of stable voters, new voters and those who changed their votes as compared with 1996 was analysed. This method revealed that the dynamic groups of adult population voted to a large extent according to their social experience from the last two years, and, derived from it, scepticism towards the general ideological schemes of classical liberalism, while traditional voters maintained their adopted ideological approaches and behaved in principle according to their formal class positions.

In spite of the unusual activity and vacillation on the political scene between November 1997 and June 1998, the influence of the new social experience from the second, less successful, phase of transformation asserted itself. Thus the political changes in the Czech Republic in the second half of the 1990s testify in favour of the historical and gradualist concept of the post-communist transformation.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 3: 293-310)

1. Volební výsledky a sociologické poznání

Výsledky demokratických parlamentních voleb jsou jedním z behaviorálních jevů, které se mohou stát podnětem pro verifikaci či falzifikaci správnosti určitého okruhu sociologických poznatků, vztahujících se k probíhajícím společenským procesům, v našem pří-

*) Autoři děkují za cenné metodologické podněty J. Řehákovi a za neméně cenné připomínky k textu M. Tučkoví, M. Illnerovi, L. Broklovi a B. Řehákové, jakož i čtyřem anonymním recenzentům.

Povolební výzkum byl jednou z přípravných součástí výzkumu dekády transformace v české a slovenské společnosti, podporovaného grantem GA ČR č. 403/98/0170.

Vzhledem k poměrně dlouhé době, která – nikoli vinou autorů – uplynula od zpracování první verze tohoto článku, by bylo možné mnohé k jeho textu doplnit. Nic z toho však by nezměnilo zásadní pojetí interpretace dat z povolebního výzkumu. Proto dáváme přednost publikaci textu s pouze dílčími úpravami, jimiž jsme vyšli vstříc některým zlepšovacím námětům recenzentů.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Pavel Machonin, DrSc., resp. RNDr. Lumír Gatnar, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, fax (02) 2222 0143, e-mail transfor@soc.cas.cz, resp. gatnar@soc.cas.cz

padě k postkomunistické společenské transformaci. Jsou-li výsledky voleb analyzovány v historických souvislostech a v komplexní sociokulturní podmíněnosti, a to jak kvantitativně, tak kvalitativně, dává to možnost posoudit oprávněnost těch či oněch analýz a prognóz (vztahujících se k proměnám sociálních struktur, sociálně hodnotových orientací, postojů k různým společenským jevům, politických orientací a preferencí), jež byly formulovány a publikovány již před konáním voleb. Skrze toto prizma lze pak do jisté míry ověřit i obecně teoretické a metodologické předpoklady, z nichž ony analýzy a prognózy vycházely. Seriózní sociologické rozborů volebních výsledků navazující na předcházející poznatky pak mají šanci, byť v omezené míře, osvětlit i povolební situace, a to i ty ne zcela obvyklé, a říci i něco podstatného k vyhlídkám těch či oněch sociálně politických strategií a tím dát podnět k novým sociologickým zkoumáním a zobecněním.

Je ještě v živé paměti české sociologické obce, jak se v roce 1992 poměrně přesně realizovala relativně jednotná představa většiny českých sociologů z počátku devadesátých let o převládnutí liberálně demokratické strategie a jistého obratu ve smýšlení obyvatelstva ‚doprava‘ ve srovnání se stavem, jaký byl zaznamenán výzkumy veřejného mínění ještě koncem roku 1989. (Již tenkrát se ovšem projevil dílčí odlišnosti v charakteristice povahy a politických důsledků probíhající sociální diferenciace.) Z běžné odborné produkce i popularizačních aktivit sociologie je rovněž známo, že v letech 1992-1996 byly publikovány studie a popularizační články vzájemně se lišící ve svých závěrech i předpovědích sociálně politického vývoje české společnosti. Autoři statí patří k té skupině sociologů, kterou nijak zvlášť nepřekvapily výsledky voleb do Poslanecké sněmovny v roce 1996, protože na základě předchozích teoretických úvah i empirických výzkumů, jak z roku 1992, tak zejména z roku 1995, předvídali prohloubení sociální diferenciace a politické rozštěpení společnosti do dvou zhruba stejně početných skupin, a tím i možnost vzniku ‚patové‘ politické situace. Již v roce 1993 byla v kontextu analýzy předpokladů vstupu České republiky do Evropské unie formulována a v roce 1994 publikována myšlenka, že zužující se sociálně ekonomické limity vykonávají na politické subjekty tlak vedoucí ke kompromisním řešením a že vzhledem k očekávanému vstupu České republiky do Evropské unie může dojít i k nečekaným kombinacím demokratických pravicových, středových a levostředových strategií [srv. Machonin 1994: 84-86].

Volby z roku 1996 jen potvrdily, že ani změna naší společnosti – přes nepochybnou obratnost, kterou nová mocenská elita v počátcích moderního českého státu osvědčila – není jakýmsi výjimečným, převážně shora utvářeným procesem přechodu k normativně nebo teleologicky zkonstruované představě budoucího uspořádání, zásadně se lišícím od analogických přeměn v sousedních zemích, ani od jiných historických procesů postupných přeměn, nazývaných obvykle transformacemi. (K počátkům historicko-graduálního přístupu k postkomunistické transformaci, který byl založen na kritice normativně teleologické transitologie [srv. Stark 1992; Offe 1991, 1992; Machonin 1992]. Je samozřejmé, že ‚transformační‘ přístup nevylučuje ani význam elit a subjektivní akce vůbec, ani realizaci prvků normativně teleologických, popř. prvků vyvozených z analogie s jinými zeměmi, v procesech přeměn. Jde jen o to, aby tyto momenty nebyly, v rozporu s realitou, považovány za předem danou jedinou, popř. zcela převládající podstatnou jejich charakteristiku.)

Poměrně brzo po znovuvytvoření koaliční vlády v roce 1996 se dostavily části sociologů i ekonomů předvídané stále výraznější ekonomické a sociální potíže, které ukázaly, že nejzávažnější problémy přerodu společnosti byly v první, úspěšné etapě transformace pouze odloženy a že splacení největší části sociálních nákladů tohoto proce-

su je na pořadu dne. (Za přelomový rok mezi první a druhou, méně úspěšnou etapou transformace považujeme rok 1995, kdy jsme ve výzkumu aktérů transformace a modernizace, který rozhodně nebyl běžným výzkumem veřejného mínění a umožnil proto i důkladnější sociální identifikace potenciálních aktérů pravděpodobných sociálně politických posunů, poprvé zjistili zhruba vyrovnaný podíl osob, jež deklarovaly, že se jim daří lépe než v roce 1989, a těch, komu se dařilo lépe v létě 1995 [viz Machonin, Tuček a Gatnar 1995].) Agentury výzkumu veřejného mínění rovněž splnily svou povinnost. Některé z nich upozornily již před volbami v roce 1996 na postupné změny volebních preferencí ve prospěch levého středu a v roce 1997 pak na stále zřetelnější signály pokračujícího obratu jisté části obyvatelstva směrem k sociálně reformistickému pojetí postkomunistických přeměn. (Mimochodem postoje českého obyvatelstva, zjišťované s větší či menší spolehlivostí výzkumy veřejného mínění, svědčí o vysoké míře jeho realističnosti a střídlivosti při posuzování proměn společenských situací z hlediska vlastních zkušeností jednotlivců a domácností.) Předmětem sporu se stalo, zda tehdejší tzv. 'obraty doleva' v Polsku a Maďarsku mohou, či, vzhledem k výjimečně příznivým českým podmínkám, nemohou mít určitou analogii i v české společnosti, zda lze či nelze v českých podmínkách počítat s pravděpodobností 'ne očekávaného' obratu v hlasování [srv. Matějů 1996: 74]. Na probíhající sociálně ekonomické procesy postupně reagovala i část liberálně orientovaných sociologů (průkopnickou úlohu přitom sehrála empiricky seriózně podložená práce [Večerník 1996]), a ovšem také ekonomů a politologů, kritikou dílčích prohřešků neokonzervativní pravice a – z vědeckého hlediska záslužným – rozvíjením modernějších liberálních orientací. Paralelně s tím spíše historicky graduálně orientovaný názorový proud, posílen nonkonformními vystoupeními ekonomů různých škol, zejména ekonomie institucionální a etické (přehledně shrnutí přínosu tohoto proudu u nás viz [Mlčoch 1997]), upozorňoval stále důrazněji na narůstající modernizační manko české transformace, na rostoucí prvky hluboké sociální diferenciace, pokračoval v kritice relativního poklesu sociálního postavení vyšších i nižších odborných zaměstnanců závislých na státním rozpočtu, a proto i na rozhodnutích tehdejší vlády a předvídal další posilování demokratické levice a vyrovnávání jejich šancí se šancemi neokonzervativní pravice. Současně konstatoval ještě důrazněji než v první polovině devadesátých let zužující se ekonomické limity pro vznik výrazně odlišných sociálně politických strategií a ještě konkrétněji upozorňoval na možnost nových, nečekaných kombinací strategií na první pohled velmi odlišných, tedy na možný vznik modelu kompromisního řešení 'patové' situace [srv. Machonin 1996, Machonin, Šťastnová et al. 1996].

Hektické politické dění v období listopad 1997–červen 1998 přineslo jisté strukturální změny v systému politických stran a řadu rychle se měnících přesunů v politických preferencích. Výsledky parlamentních voleb byly proto očekávány s napětím i sociology zabývajícími se společenskou transformací jako jeden z jevů, který by mohl přispět k ověření těch či oněch vývojových hypotéz.

2. Empirická báze

Jako empirický podklad pro zkoumání této problematiky jsme kromě výsledků voleb do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky z 19. a 20. června 1998 a jejich porovnání s výsledky voleb do téže instituce v roce 1996 použili data shromážděná Institutem pro výzkum veřejného mínění ČSÚ. Nejdůležitější z nich je společný povolební výzkum IVVM a Sociologického ústavu AV ČR – týmu sociální transformace, uskutečněný ve dnech 1.-8. července 1998 na souboru 2 035 oprávněných voličů. Ve výzkumu

byly na základě dohody obou institucí zavedeny některé objektivní i subjektivní identifikace, jež nebývají ve výzkumech veřejného mínění běžně uplatňovány. To přiblížilo předmětný výzkum standardnímu sociologickému šetření. Poměrně početný soubor dotazovaných byl vytvořen kvótním výběrem, což zaručuje jeho reprezentativitu podle pohlaví, věku, vzdělání, kraje a velikosti obce, nikoli však plnou reprezentativitu podle ostatních znaků. Tato okolnost sice snižuje přesnost získané informace, neohrožuje však při dostatečném rozsahu výběrového souboru přibližnou správnost obrazu struktury zjišťovaných vlastností ve skupinách voličů jednotlivých parlamentních stran, zvláště pak početných elektorátů ČSSD a ODS, popř. i v souboru nevoličů. Umožňuje to i realizaci složitějších multivariačních analýz, pokud jejich výsledky budeme považovat za to, čím ostatně jsou ve všech typech sociologických výzkumů, totiž za pouze přibližnou kvantifikaci pravděpodobnostně určených, a proto i pravděpodobnostně se projevujících struktur a procesů.

3. Výzkumný problém

Volby připravovala a jejich průběh svou politikou do jisté míry ovlivňovala prozatímní vláda, nesložená podle výsledků voleb z roku 1996, a to jako volby mimořádné. Už tento jejich charakter naznačoval, že výsledky voleb mohou být ovlivněny i řadou neobvyklých faktorů: pokusy o překotnou restrukturalizaci politické scény, horečnými aktivitami nově utvářených a protiaktivitami tradičních politických subjektů, dlouhodobě založenými a uměle prodlužovanými, jakož i zcela novými aférami všeho druhu a intenzivními mediálními kampaněmi. Výsledky výzkumů veřejného mínění v průběhu volební kampaně ukazovaly náhlé a značné přesuny mezi tradičními, revitalizovanými i nově vytvořenými politickými subjekty. Z povolebního výzkumu IVVM a Sociologického ústavu plyne, že plných 44 % voličů se rozhodlo pro stranu, již odevzdali svůj hlas, až v období několika posledních týdnů před volbami, většina z nich, celých 37 % ze všech voličů, pár dnů nebo těsně před vlastním volebním aktem.

Vzniká tedy zcela legitimní otázka, zda konečné výsledky voleb byly ovlivněny hlubšími činiteli, dlouhodobě působícími jako součást určité vývojové trajektorie, nebo spíše zcela nedávno se vynořivšími činiteli dočasného a nahodilého charakteru, zda se daly očekávat, nebo zda byly opět „překvapující“, jak byly některými sociology i politology hodnoceny výsledky voleb v roce 1996.

V průběhu sběru dat povolebního výzkumu se objevily zprávy o chystané dohodě o *modu vivendi* mezi oběma největšími politickými stranami jakožto jedné z možných forem uplatnění kompromisního modelu řešení nové fáze patové situace, jež byla brzy nato uzavřena a je v současnosti skutečně uplatňována. To autory inspirovalo k tomu, aby si dodatečně položili ještě jednu dílčí otázku. Byla i tato událost pouze nahodilou politicko-mocenskou improvizací, na kterou ji někteří odborníci redukuji, nebo odpovídala aspoň v některých aspektech dlouhodobějším trendům, popř. charakteristikám a postojům obyvatelstva zjištěným v povolebním výzkumu?

Vzhledem k tomu, že jde pouze o určitý časový úsek dlouhodobého historického procesu, může ovšem jít v nejlepším případě o dílčí verifikaci či falzifikaci obecné hypotézy o charakteru vývoje pro dané období, popř. o existenci dlouhodobějších faktorů, které našly výraz v jednom z možných kompromisních řešení patové politické situace. „Obraty doprava“, jež následovaly po předchozích posunech doleva v Polsku a Maďarsku, prokazují, že i za sebou následující protisměrné výměny mocenských elit různých orientací v podmínkách pluralitní demokracie se mohou stát zcela normálními dílčími posuny

probíhajícími na pozadí společenské transformace jako historického procesu postupných přeměn. Nemusí tomu tak však být za všech okolností, přičemž jednak mezinárodní podmínky, jednak narůstající ekonomické obtíže mohou skrývat do budoucna ještě nejedno překvapení. Pokud by takováto situace nastala, otevřelo by se znovu pole pro aplikaci transitologických přístupů.

Výsledky voleb 1998 a 1996 se na ose levice-střed-pravice dají vyjádřit z hlediska sociologa čtyřmi trojicemi procentních údajů:

Tabulka 1. Přehled výsledků voleb do Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR na stupnici levice/střed/pravice

		levice	střed	pravice
% hlasů pro všechny strany	1996	41,39	11,77	46,84
	1998	46,40	11,91	41,69
% hlasů pro strany zastoupené v Poslanecké sněmovně	1996	41,40	9,09	49,51
	1998	48,87	10,15	40,98

Pramen: Statistická ročenka ČR 96: 686 a 98: 721.

V obou variantách sčítání volební opory se považují komunisté za součást levice a republikáni i radikální pravicové skupinky za součást pravice. Lidovci, usilující jedním dechem o koalici s demokratickou levicí a částí pravice a především ve veřejném mínění přijímání jako středoví, jsou považováni za základní stranu politického středu. Co do celkového výsledku se obě varianty příliš neliší. Vynechání opory stran, které se nedostaly do Poslanecké sněmovny, rozsah posunu mezi volbami 1996 a 1998 samozřejmě zdůrazňují, jako to ostatně podle vůle zákonodárců pětiprocentní klauzule má činit.

V obou variantách se kvantitativní voličská opora v roce 1998 proti roku 1996 změnila značným přírůstkem hlasů pro ČSSD a nevelkým relativním přírůstkem pro komunisty ve prospěch levice. Rovněž strany politického středu poněkud zvýšily svůj volební úspěch. Na pravici se objevil nový subjekt, Unie svobody. Tato strana objektivně, a v jistých ohledech i subjektivně, v očích voličů nahradila ODA z doby několika jejich razantních nástupů v minulosti, např. v době rozdělování federace, současně však přišla s některými novými, modernějšími prvky. Strana radikální nacionalistické pravice – republikáni – ztratila polovinu svého vlivu na voliče a nedostala se do parlamentu. Konečný součet hlasů pro pravicové strany, které získaly zastoupení v parlamentu, tak poklesl ze 49,51 % na 40,98 %. Nemělo by ujít pozornosti, že původně neokonzervativní a výrazně pravicová hlavní občanská strana – ODS – změnila po volbách do značné míry své politické chování a v rozporu se svou vlastní předvolební ‚mobilizační‘ rétorikou umožnila sociální demokracii utvoření menšinové vlády. Tento akt znamená, ať už události, pod jejichž tlakem se odehrál, měly jakoukoli povahu, že největší pravicová strana v zájmu společenské stabilizace *de facto* uznala legitimitu levicové demokratické politiky jako součásti reálného chodu české transformace. Tím se v politickém spektru objektivně, měřeno evropskými standardy, posunula k umírněné pravici. (V červnových volbách, dříve než uskutečnila podpisem dohody s ČSSD svůj strategicko-taktický obrat, však byla voliči vnímána stále ještě jako pravicovější než US.) Analogický posun ke středové politice ‚zleva‘ projevila však již i ČSSD v roce 1996 svou tolerancí vůči tehdejší menšinové vládě pravého středu a podpisem dohody s ODS jej v roce 1998 znovu stvrdila. V předchozí fázi jednání o vytvoření nové vlády dala přitom najevo, že je ochotna uvažovat i o jiných formách kompromisu s politickými proudy středu, pravého středu a pravice.

Vcelku vzato tedy po volbách došlo k jistému vzestupu sociálního i mocenského vlivu strany levého středu a k mírnému obratu ke středu a doleva, s nímž střizliví analytici počítali již dříve, nejpozději v souvislosti s oběma ekonomickými balíčky Klausovy vlády. Současně – a v tom je skutečně významný prvek českého specifika mezi středoevropskými postkomunistickými společnostmi – došlo k výraznému zmírnění napětí a k vyhlášení jisté míry demokratické tolerance mezi největší levicově středovou a pravicovou stranou, založenému na vzájemném uznání legitimacy neoliberální a sociálně reformní strategie, byť stále chápaných jako vzájemně se vylučující. Odehrál se tak první krok posunu k tomu, čemu teoretikové elit říkají ‚konsenzuálně sjednocená politická elita‘, tj. elita začasté názorově protikladná, avšak vzájemným souhlasem připravená ke střídání u moci na základě demokratických pravidel [Higley et al. 1998: 3-6, 8-14]. Vznik takového typu elity po předchozí vládě totalitárních elit ‚ideokratických‘, na sklonku totalitarismu elit ‚rozdělených‘ a posttotalitárních elit ‚fragmentárních‘ je považován za jeden ze stěžejních předpokladů fungování demokratického politického systému.

Z uvedených hledisek se zdá, že radikální politické aktivity, tedy ony proslavené ‚politické a mediální hry‘, jež někteří politici i společenskovědní pracovníci mají v oblíbenosti, v období od podzimu 1997 do počátku léta 1998 prozatím neměly hlubší a trvalejší vliv na sociálně politické vztahy a jejich vývoj. Výsledky voleb potvrdily pro toto období spíše platnost gradualistických hypotéz, neboť víceméně spolehlivě navázaly na dlouhodobé trendy vývoje politických preferencí do října 1997. Bezprostřední povolební vývoj pak prokázal, že dílčí předpoklad, formulovaný na bázi historicko-gradualistického přístupu, tj. eventualita kompromisního řešení české situace vznikem jisté nečekané kombinace levicově, středově i pravicově liberálně demokratických strategií se v určité podobě realizoval.

Další empirický materiál, s nímž zde operujeme, by měl potvrdit či vyvrátit takovouto představu hlubším rozbořením faktorů, jež volební výsledky ovlivnily.

4. Faktory, které ovlivnily diferenciaci volební podpory parlamentními stranami

Ke zjištění struktury faktorů ovlivňujících volební chování se často užívají statistické modely aplikované na dichotomickou závisle proměnnou. V daném případě se obvykle užívá rozdělení souboru zkoumané populace na voliče hlasující pro levice, či pravici. Určení věcného obsahu a operacionalizace takového dichotomie naráží však na značné obtíže. Platí to zejména v zemích s krátkou tradicí teprve nedávno obnovených pravidelných demokratických voleb a procházejících vývojem negujícím rovněž teprve nedávno překonaný ‚levicový‘, tj. komunistický sociálně politický systém, jakou je bezpochyby i Česká republika. Stačí jen připomenout, že téměř polovina voličů sociální demokracie u nás se hlásila v roce 1998 ke středu, 30 % k levému středu a pouhých 7 % k levici, čímž se tento elektorát výrazně liší od jasně levicového voličstva komunistického. Obdobné problémy jsou s ‚pravicovostí‘ spíše středové KDU-ČSL. O problémech se stupněm pravicovosti ODS a US jsme se již zmínili. O tom, že tyto distinkce ze strany respondentů mají své objektivně existující zdůvodnění v reálném charakteru uvedených stran, svědčí i podrobnější domácí sociálně politické analýzy [Machonin, Šťastnová et al. 1996]. Redukce závisle proměnné na dichotomické členění přináší tedy značnou ztrátu informace, zejména pokud jde o stále narůstající úlohu středových voličů a jejich složitě odstíněných stanovisek.

Rozhodli jsme se proto zjistit faktory, ovlivňující volební rozhodování na celé ordinální pětistupňové škále ‚levice—levý střed—střed—pravý střed—pravice‘ vyjádřené

tímto pořadím dnešních parlamentních stran: KSČM—ČSSD—KDU—ČSL—US—ODS. Tomuto sledu odpovídá mj. i průměrná obecná politická orientace voličů na levo-pravé škále, zjištěná v předmětném výzkumu. Jako jeden z nástrojů připadajících v úvahu pro řešení tohoto typu úloh se za daného softwarového vybavení jako nejvýhodnější jevila SPSS procedura kategoriální regrese (CATREG) [SPSS... 1998]. Ta jednak přináší přehledné výsledky ve formě jediné regresní rovnice, jednak umožňuje optimální nastavení vzdáleností mezi jednotlivými kategoriemi z hlediska maximálně možného vyčerpání variance. Nakonec pak dává možnost ověření správnosti ordinalizace původně nominálních proměnných typu ‚sociální postavení‘.

Jak prokázaly několikeré vstupní regresní analýzy, které zahrnovaly různé v úvahu připadající determinanty volebního chování, nejsilnějším faktorem, který působil na voliče při jejich rozhodování mezi parlamentními stranami, byla jejich osobní životní tradice, reprezentovaná v daném případě jejich shodnou volbou politické strany v roce 1996 a 1998. Zhruba dvě třetiny voličů, kteří se zúčastnili obou posledních voleb, zůstaly věrny svému prvnímu rozhodnutí. Nejvěrnější byli ‚starovoliči‘ KSČM a ČSSD, s malým odstupem za nimi příznivci KDU—ČSL. ODS ztratila přes 40 % svého elektorátu. US jako nová strana si vytvořila elektorát do velké míry z bývalých voličů jiných stran. Z věrných voličů ČSSD a KDU—ČSL se pouze jedna pětina definitivně rozhodovala až v květnu 1998 nebo později; u komunistů tak učinila pouze jedna desetina, u ODS celá jedna třetina. Hlavním zdrojem rychlého střídání preferencí v období těsně před volbami byli tedy bývalí voliči ODS, noví voliči US (více než čtyři pětiny z nich se rozhodovaly v květnu a později) a noví voliči, které získala ČSSD, ODS a KDU—ČSL. Kromě těch, kdo volili poprvé, šlo především o voliče ODA a přechodné sympatizanty US, kteří se rozhodli pro ODS, jakož i voliče jiných stran a přechodné sympatizanty DŽJ, kteří hlasovali pro ČSSD.

Ke zjištění hlouběji zakořeněných faktorů, které ovlivnily ve svém celku značně rozdílné výsledky voleb, než je tradice opakované volby, bylo nutno determinaci rozhodování v roce 1998 hlasováním v roce 1996 z konečné analýzy vyloučit, a tím od ní abstrahovat, jakkoli se tím mírně snížilo celkové vyčerpání variance. Mezi skutečně významnými nezávisle proměnnými, které bylo nutno vzít v úvahu, zbyly objektivní charakteristiky věku, vzdělání, sociálního postavení a životní úrovně. (Dvě poslední proměnné byly zjišťovány sebezatažením, vše ovšem nasvědčuje tomu, že se jejich distribuce relativně značně přiblížila skutečným poměrům.) Dále bylo vzato v úvahu celkové hodnocení polistopadové transformace, zkušenostně silně ovlivněné hodnocení vývoje za poslední dva roky a obecnější sociálně hodnotové orientace. Ze 14 takto vybraných v úvahu připadajících nezávisle proměnných bylo vyloučeno 5 pro přílišnou zkorelovanost s jinými nezávisle proměnnými, a tím umělé zdvojení vlivu téhož faktoru. To se týkalo i proměnné ‚vzdělání‘, silně zkorelované se sociálním postavením, jejíž vliv na volební výsledky byl však podstatně nižší než vliv této druhé, obecněji významné proměnné. Devíti takto vybraných nejvýznamnějších proměnných bylo využito jako reprezentantů předpokládaných faktorů, které ovlivnily volbu parlamentních stran ve zvolené škále.

K ověření vhodnosti tohoto modelu byla uplatněna již zmíněná varianta regresní analýzy CATREG. Vybrané proměnné byly buď kardinální (věk), nebo ordinální, popř. byly dodatečně smysluplně ordinalizovány. Výše popsané výhody programu CATREG se potvrdily výrazným zvýšením hodnoty adj. R^2 ve srovnání s předběžně vypočtenými lineárními regresemi. Regresní analýzu bylo rozhodnuto provést na podsouboru voličů

stran, které v roce 1998 vstoupily do Poslanecké sněmovny. Ten ve výběrovém souboru zahrnuje 78,3 % účastníků voleb. Důvodem byla značná roztržičnost ostatních hlasů, obtížnost ordinalizace hlasování pro všechny strany a v neposlední řadě klíčový význam dostatečně koncentrovaného hlasování pro utváření reálně fungujícího parlamentu, a tím i celého politického systému. Výše uvedená tabulka 1 dokládá, že tím základní vyznění volebních výsledků nebylo zkresleno.

V následujících regresních analýzách je, jak již bylo vysvětleno, závisle proměnnou volba politických stran zastoupených nyní v parlamentu, seřazených na škále 'levice-střed-pravice'. Pokud není jinak uvedeno, standardní chyby u jednotlivých nezávisle proměnných nepřekračují hodnotu 0,03. Nezávisle proměnné jsou v každé tabulce seřazeny podle normovaného regresního koeficientu β , který kvantifikuje intenzitu vlivu dané nezávisle proměnné na proměnnou závislou. Uvádějí se rovněž (ve sloupci 'Zero-order') hodnoty vstupních korelací transformovaných nezávisle proměnných s transformovanou závisle proměnnou a ve sloupci 'Partial' parciální korelace se závislou proměnnou pro tu kterou nezávisle proměnnou.

V tabulce 1 i v dalších obdobných tabulkách koeficienty β a korelace nabývají kladných hodnot, pokud nezávisle proměnné jsou členěny tak, aby diferencovaly v tomtéž směru jako levo-středově-pravá škála, a hodnot záporných, pokud je tomu naopak.

Dosažená míra vysvětlení či predikability volebního chování v celém souboru voličů stran, které se dostaly do Poslanecké sněmovny, na úrovni 51 % vyčerpané variance je na první pohled poměrně vysoká, uvážíme-li omezený rozsah proměnných ve stručném dotazníku (viz tabulku 2). Přesto ji nelze považovat za plně uspokojivou a vyvolává podezření, že vypočtená struktura faktorů je pouze jakýmsi průměrem několika dílčích struktur typických pro poněkud homogennější podsoubory.

Tabulka 2. Výsledky regresní analýzy CATREG na podsouboru voličů parlamentních stran (N = 1302) – adj. $R^2 = 0,514$

Proměnná	β	Zero-order	Partial
Rychlost vs. uvážlivost privatizace	-0,216	-0,500	-0,261
Vliv státu vs. trhu na ekonomiku	0,189	0,472	0,234
Vzestup vs. pokles svobody v transformaci	-0,178	-0,479	-0,216
Sociální spravedlnost transformace	-0,167	-0,516	-0,190
Vzestup vs. pokles životní úrovně 96-98	-0,103	-0,416	-0,123
Věk	-0,093	-0,241	-0,127
Životní úroveň – sebezařazení	-0,089	-0,414	-0,107
Sociální postavení – sebezařazení	0,081	0,311	0,106
Fungování hospodářství 96-98	-0,065	-0,336	-0,058

Regresní analýzy byly proto provedeny ještě na třech podsouborech: stálých, tj. 'věrných' voličů týchž stran (48,8 % z těch, kdo hlasovali pro parlamentní strany), prvovoličů parlamentních stran (13,2 %) a voličů týchž stran, kteří hlasovali v roce 1998 pro jinou stranu, než v roce 1996 (38 %) (viz tabulku 3). Důvodem pro tento krok byla hypotéza, že právě diferenciací po této linii je významnou příčinou jisté vnitřní heterogenity vlastností účastníků voleb. Tato hypotéza se potvrdila analýzami v tabulce 3.

Tabulka 3. Výsledky regresní analýzy CATREG na podsouborech
a) ‚Věrní‘ voliči parlamentních stran (N = 732) – adj. $R^2 = 0,584$

Proměnná	β	Zero order	Partial
Rychlost vs. uvážlivost privatizace	-0,232	-0,566	-0,205
Vzestup vs. pokles svobody v transformaci	-0,224	-0,549	-0,280
Vliv státu vs. trhu na ekonomiku	0,201	0,518	0,173
Sociální spravedlnost transformace	-0,173	-0,571	-0,205
Sociální postavení – sebezajištění	0,099	0,339	0,134
Vzestup vs. pokles životní úrovně 96-98	-0,077	-0,447	-0,099
Životní úroveň – sebezajištění	-0,076	-0,433	-0,099
Věk	-0,052	-0,242	-0,075
Fungování hospodářství 96-98	-0,050	-0,347	-0,070

b) ‚Prvovoliči‘ parlamentních stran (N = 143) – adj. $R^2 = 0,515^*$

Proměnná	β	Zero order	Partial
Rychlost vs. uvážlivost privatizace	-0,194	-0,416	-0,253
Věk	-0,164	-0,311	-0,228
Sociální spravedlnost transformace	-0,162	-0,461	-0,202
Životní úroveň – sebezajištění	-0,159	-0,427	-0,203
Vzestup vs. pokles svobody v transformaci	-0,150	-0,427	-0,194
Vzestup vs. pokles životní úrovně 96-98	-0,149	-0,476	-0,169
Fungování hospodářství 96-98	-0,138	-0,326	-0,179
Sociální postavení – sebezajištění	0,136	0,261	0,131
Vliv státu vs. trhu na ekonomiku	0,133	0,404	0,172

^{*)} U tohoto menšího podsouboru se hodnoty standardních chyb pohybují pod úrovní 0,07, s výjimkou poslední položky, která vykazuje hodnotu 0,072

c) Voliči parlamentních stran, kteří hlasovali jinak než v roce 1996
(N = 427) – adj. $R^2 = 0,405^*$

Proměnná	β	Zero order	Partial
Rychlost vs. uvážlivost privatizace	-0,198	-0,413	-0,230
Vliv státu vs. trhu na ekonomiku	0,175	0,396	0,204
Sociální spravedlnost transformace	-0,157	-0,431	-0,172
Vzestup vs. pokles svobody v transformaci	-0,144	-0,405	-0,164
Vzestup vs. pokles životní úrovně 96-98	-0,123	-0,323	-0,139
Sociální postavení – sebezajištění	0,103	0,305	0,123
Věk	-0,093	-0,231	-0,116
Životní úroveň – sebezajištění	-0,085	-0,342	-0,097
Fungování hospodářství 96-98	-0,060	-0,316	-0,069

^{*)} U této tabulky hodnoty výběrových chyb nepřesahují úroveň 0,043.

Vzhledem k tomu, že ‚věrní‘ voliči tvoří téměř polovinu voličů parlamentních stran, ovlivnila struktura determinant jejich volby i výsledky za celý soubor. Z hlediska věku jsou v ní výrazněji než v celku zastoupeni voliči starší střední a starší generace, tedy lidé, kteří se tak či onak zúčastnili ‚sametové revoluce‘ a nabyli důležitých, avšak výrazně diferencovaných zkušeností v prvním, úspěšnějším období transformace. Věrní voliči

rozdělili své stálé sympatie ze 40 % ve prospěch ODS (v tomto případě jde patrně ve velké míře o dosavadní tzv. 'vítěze transformace'), ze 30 % pro ČSSD a po 15 % pro KDU-ČSL a KSČM. Nepřekvapuje, že si osvojili stálé sociálně hodnotové orientace, jež hrály rozhodující úlohu i při obojích předchozích volbách do Poslanecké sněmovny. Dosažené rozdílné objektivní postavení a čerstvé životní zkušenosti vykonávaly při rozhodování této skupiny poněkud menší vliv, i když patrně nebyly příliš odlišné od toho, co podle svých diferencovaných sociálně hodnotových orientací její příslušníci očekávali. Je tak zcela jasné, že téměř celá polovina voličů parlamentních stran se rozhodovala na základě poměrně pevných dlouhodobých sociálně hodnotových orientací založených na rovněž dlouhodobě kumulované sociální zkušenosti. U tohoto souboru vysoká hodnota vyčerpané variance vyjadřuje značnou míru předvídatelnosti na úrovni zhruba 58 %.

Prvovoliči se liší od průměru celé populace voličů, a zvláště od voličů stálých především nižším věkem: téměř polovina je mladší 25 let. K volbám však přišli poprvé i lidé všech ostatních věkových skupin, kteří již měli možnost volit v roce 1996, nevyužili ji však. Proto měla věková diferenciaci v tomto případě tak velký vliv na volební rozhodnutí; jinde se totiž odlišnost nejmladší skupiny pro její malé zastoupení neprojevila. Pokud jde o sociální postavení, je tu ovšem značně vyšší zastoupení studentů, popř. učňů, také však nezaměstnaných, a o něco vyšší nekvalifikovaných dělníků. To je důvodem toho, že také vlastní sociální postavení má u této skupiny o něco silnější vliv na rozhodování. Zájem o politiku je u této méně zkušené skupiny prozatím značně podprůměrný. V politické orientaci je o něco častěji než v celém souboru zastoupena orientace na čistý střed. Volební preference, pokud jde o parlamentní strany, jsou blízké výsledkům voličstva jako celku, s výjimkou o něco menšího příklonu ke KSČM, KDU-ČSL a ODS a o něco silnější podpory US. Hlasy pro ČSSD jsou na průměru – sociální demokraté zvítězili i v této skupině. Regresní analýza pak ukazuje, že o něco menší relativní vliv na její rozhodování měla obecná hodnocení transformace a sociálně hodnotové orientace, s výjimkou postoje k privatizaci, který se stal patrně pro všechny kategorie voličů jakýmsi symbolem rozdílného pojetí společenské transformace, vlastního rozhodujícím politickým subjektům. Značný význam pro volbu měly rozdílné postoje k sociální spravedlivosti transformace a čerstvé zkušenosti s vývojem životní úrovně. V relativní vyrovnanosti míry vlivu jednotlivých nezávisle proměnných se zračí 'čerstvost' všech z nich, totiž ta okolnost, že všechny typy vlivů začínají na politicky nezkušené lodi působit více méně současně, s vyrovnanou intenzitou. Všechny tyto dílčí odlišnosti jsou zajímavé, odpovídají věkovému složení skupiny a stupni její socializace a vysvětlují mj. ten fakt, že prvovoliči byli skupinou, která se nejčastěji ze všech rozhodovala až krátce před volbami (v 75 % případů). To se zdá být u mladých lidí, kteří volili poprvé, nebo u těch osob bez rozdílu věku, jež se rozhodly volit po minulé neúčasti, celkem samozřejmé. Jak však prokazují výsledky regresní analýzy, ani v jejich případě nešlo o volbu zcela nahodilou, jež by nebyla strukturálně historicky pravděpodobnostně vysvětlitelná. Svědčí o tom ostatně i – vzhledem k nižší politické zkušenosti až překvapivě vysoká – míra vyčerpané variance, tj. racionální vysvětlitelnosti dané diferenciaci hlasování soustavou jasně strukturovaných nezávisle proměnných, dosahující zhruba 52 %.

Nejnižší vyčerpání variance vykazuje regresní analýza na podsouboru těch, kdo hlasovali v roce 1998 jinak než v roce 1996. Pouze čtyřicetiprocentní vysvětlení volebního chování znamená, že daná sestava nezávisle proměnných pouze z menší části vystihuje determinanty hlasování této veledůležité skupiny, která spolu s prvovoliči rozhodla o odlišném výsledku voleb, než jaký byl zaznamenán před dvěma lety. Nepřekvapuje při-

tom, že podobně jako u ‚prvovoličů‘ měly na změnu hlasování relativně větší vliv než u stálých voličů pocit sociální spravedlivosti či nespravedlivosti transformace, poslední zkušenosti se změnou životní úrovně i diferenciací sociálního postavení. Přesto vysvětlení volebního chování skupiny s odlišným hlasováním vyžaduje zvláštní rozbor.

5. Záhada skupiny s odlišným hlasováním 1996 a 1998

Když vezmeme v úvahu ten fakt, že i v této skupině bylo poměrně vysoké procento těch, kdo se rozhodovali krátce před volbami (60,4 % vs. 23,2 % u voličů stálých), vzniká dojem, že snad právě její existence by mohla být argumentem ve prospěch hypotézy, že posuny ve volebních výsledcích byly způsobeny krátkodobými a nahodilými okolnostmi. O tom, zda tomu tak bylo, či ne, musí rozhodnout podrobnější sociologická charakteristika této skupiny jako celku i zvláštností její vnitřní diferenciací.

Z hlediska věku je v ní mnohem méně nejmladších osob do 24 let než mezi prvovoliči, o to výraznější však je koncentrace mladší střední generace (44,0 % mezi 25 až 44 lety vs. 39,5 % u ‚věrných‘), také však generace starší ve stejné relativní četnosti jako u stálých voličů (v obou případech přes 27 %). Jde tu již o ‚novou‘ mladší střední generaci, odlišnou od té, která se podílela na ‚sametové revoluci‘, tedy o lidi, pro něž mají větší význam již zkušenosti z druhé, méně úspěšné etapy transformace. Co do počtu nezaopatřených dětí skupina rozdílně hlasovavších vede – byly přítomny v 46 % domácností šetřených osob. Podle sociálního postavení jde o lidi všech skupin s poněkud vyšším zastoupením vyšších i nižších odborných zaměstnanců a kvalifikovaných dělníků (tedy zaměstnaneckých složek středních vrstev), také však nepracujících důchodců, žen v domácnosti a nezaměstnaných. Průměrně jsou reprezentováni i drobní samostatně činní s nejvýše dvěma zaměstnanci. 45,8 % dotázaných osob, které změnily svou volbu, deklaruje špatnou až velmi špatnou životní úroveň domácnosti (vs. 36,7 % u stálých voličů). Nepřekvapuje mírně zvýšené zastoupení pracovníků školství, zdravotnictví a veřejné správy. Skoro dvě třetiny respondentů z této skupiny zdůrazňují pokles životní úrovně ve společnosti v posledních dvou letech, bezmála 60 % zhoršení sociální politiky, tři čtvrtiny zhoršení fungování národního hospodářství.

Nejdůležitější ze všeho však je, že při sebezaražení na pětibodové škále levice-střed-pravice se 58,3 % těchto lidí hlásí ke středu či pravému středu a 72,8 % k levému až pravému středu (vs. 59,1 u stálých voličů). Souhrnně řečeno, jako celek jsou ti, kdo volili v roce 1998 jinak než před dvěma lety, skupinou lidí se silným podílem středních vrstev, mladší střední generace a rodin s dětmi, také však důchodců, u nichž došlo v posledních dvou letech spíše k poklesu než vzestupu životní úrovně. Současně však se nepřestali identifikovat s politickým středem, zejména tzv. ‚čistým‘ a také pravým, již méně často pak levým. Jde tedy o známou kategorii ‚středového voliče‘, kolísajícího podle reálného zhoršení či zlepšení ekonomické a sociální situace mezi vládou a umírněnou opozicí.

Objektivní existence poměrně početného seskupení osob s takovými sociálními charakteristikami je obecně známým faktem. Jeho *gros* se při výzkumech sociálního sebezaražení obvykle hlásí k tzv. středním vrstvám. V průběhu prvního pololetí roku 1996 byly ve věci politického chování středních vrstev i u nás vyloženy rozdílné koncepce. Podle jedné z nich jsou ‚subjektivní‘ střední vrstvy svou předem zaručenou umírněností základem stability pravicově orientovaného politického systému. Druhá z nich naopak upozorňovala především na zhoršování sociálního postavení velkých částí objektivně pojatých středních vrstev (zejména středních i vyšších odborných zaměstnanců rozpočto-

vé sféry) a upozorňovala na pravděpodobnost změny jejího volebního chování [viz Machonin 1996].

Ve volbách se skupina těch, kdo hlasovali v roce 1998 pro strany zastoupené v parlamentu, a to odlišně od své volby v roce 1996, rozdělila podle podpory pro jednotlivé strany takto: KSČM 5,1 %, ČSSD 44,3 %, KDU-ČSL 11,1 %, US 29,2 %, ODS 10,2 %. (K ČSSD přešli hlavně voliči ODS a republikánů, ke KDU-ČSL rovněž voliči ODS a menší skupina voličů ČSSD, k US hlavně voliči ODS a ODA a menší skupina voličů ČSSD, k ODS pak část voličů ODA. Podíl voličů, kteří přešli od jiných stran k podpoře komunistů, je nevelký.) Hlavní proud přesunu směřoval k vítězi voleb, sociální demokracii. I v něm: má výrazné zastoupení skupina osob s negativní zkušeností s transformací: 71,3 % soudí, že „lidé jako oni“ se mají dnes hůře než v roce 1989. (U KSČM je to 91,3 %, KDU-ČSL 39,6 %, ODS 21,4 % a US 17,8 %.) Z nových příznivců ČSSD deklaruje 9,3 % velmi špatnou životní úroveň. Na druhé straně řada objektivních ukazatelů i subjektivních výpovědí podporovatelů ODS a US svědčí o tom, že tyto strany narozdíl od ostatních nově volila i skupina lidí, kteří v průběhu transformace, a zvláště v posledních dvou letech byli úspěšní.

Podstatné však je, že i v těchto základních sociálních charakteristikách je podsoubor těch, kdo hlasovali odlišně, výrazně méně diferencován podle volených politických stran, než je tomu v podsouboru stálých voličů. Je mezi nimi statisticky významně méně osob s extrémní charakteristikou „vítězů“ či „poražených“ v dosavadním průběhu transformace. Přes difference v celkovém hodnocení transformace a sociální úspěšnosti voličů různých politických stran je podsoubor osob se změnou volby homogennější než podsoubor stálých voličů: objektivně svým spíše středovým postavením a názorovým sebezařazením, subjektivně – ovšem z objektivních důvodů – svým spíše negativním hodnocením zkušeností posledních dvou let.

U všech otázek po základních sociálně hodnotových či politických orientacích je pak diferenciací postojů podle skutečně volených politických stran u zkoumané skupiny statisticky významně mírnější než u osob, které svou volbu nezměnily, což se projevuje ve zřetelných rozdílech hodnot koeficientů pořadové korelace. Nejzřetelněji se zmírnění diferenciací tohoto druhu projevilo v sebezařazení na škále levice-střed-pravice.

Tabulka 5. Voliči parlamentních stran 1998 s volbou odlišnou od roku 1996 podle sebezařazení na škále levice-střed-pravice v % (RS = 0,52)

Strana	Politická orientace					Celkem
	Levice	Levý střed	Střed	Pravý střed	Pravice	
KSČM*	35,0	50,0	10,0	5,0	0,0	100,0
ČSSD	4,2	25,9	54,5	10,6	4,8	100,0
KDU-ČSL	2,2	6,5	41,3	32,6	17,4	100,0
US	0,8	2,3	21,1	37,5	38,3	100,0
ODS	0,0	4,3	15,2	34,9	45,6	100,0
Celkem	10,2	15,2	32,2	20,2	22,2	100,0

*) Statisticky neprůkazné

I když rozdíly mezi voličstvem sociální demokracie a obou pravicových stran existují a jsou zjevné, nelze přehlédnout, že ke středové orientaci od levého k pravému středu se hlásí 91 % voličů ČSSD, 80,4 % příznivců KDU-ČSL, 60,9 % US, 54,4 % ODS. U sta-

bilních voličů jsou analogická čísla 86,5 % pro ČSSD, 88,6 % pro tradičně středovou KDU-ČSL – z toho 53,5 % tzv. „čistý“ střed, avšak pouze 39,8 % pro ODS! Je tedy zjevné, že to, co lidi se změněnou politickou orientací nejvíce spojuje, je právě povšechná středová orientace. Pro stálé voliče, zvláště ty na pravici, je naopak – s výjimkou KDU-ČSL – typická silná orientace na jasnou až krajní politickou orientaci (u 57,6 % voličů ODS na orientaci pravicovou).

Obdobné jevy spojující pravici a levici ve skupině těch, kdo změnili své hlasování, shledáváme v nebyvale kritickém pohledu voličstva ODS a US na vývoj společnosti v posledních dvou letech. Značné sblížení názorů je příznačné i pro sociálně hodnotové orientace. Tak v otázce úlohy státu vs. trhu v národním hospodářství zastávají nově přibývší voliči ČSSD spíše prostátní a neutrální stanovisko v 72,3 % případů, zatímco obdobné „přirůsteky“ voličstva KDU-ČSL, US a ODS zaujímají tytéž dva typy stanovisek v 64 %, 59,1 % a 52,2 % případů. Místo někdejší ostré konfrontace ideologických stanovisek, která ještě zčásti přežívá mezi „věrnými“, tu dochází ke značnému sblížení zejména ve směru uznání významu role státu mezi pravicovými voliči. Souvislost této skutečnosti s kritickým pohledem na výsledky „liberálního“ vývoje národního hospodářství v posledním období a na vlastní životní úroveň je zřejmá.

Ponecháme-li tedy stranou ty z občanů, kteří zvolili KSČM nebo sociální demokracii v důsledku chudoby, a ty, kteří zvolili pravicové strany, zejména ODS, také však US, v důsledku značného zlepšení své osobní pozice v průběhu transformace, což obojí jsou menšiny, zjišťujeme, že výraznou většinu dotázaných, kteří změnili svou volbu, tvoří tzv. středoví voliči, kteří jsou s posledním vývojem transformace nespokojeni především proto, že jejich životní úroveň se zhoršila. Část z nich hledá nápravu v alternativní volbě napravo, zejména hlasováním pro nově vzniklou a zatím poněkud nejasnou US, větší část ve volbě nalevo, zejména hlasováním pro sociální demokracii, menší část pak hlasuje pro sociálně orientované středové lidovce. Přitom si však voliči této kategorie zachovávají své objektivní pozice i svá dosavadní hodnocení a názory, více či méně ověřené zkušeností. Výsledkem je, že nová rozhodnutí, nová diferenciaci hlasů, neodpovídají diferenciaci ani sociálního postavení, ani dříve osvojených základních orientací v té míře, ve které je tomu u voličů stabilních. Takovýto proces sice způsobuje konfuzi při regresní analýze, je však zcela jasně pochopitelný jako důsledek přechodu české transformace od její relativně úspěšné k relativně neúspěšné fázi a jako důsledek objektivního zhoršení postavení nikoli pouze dolních, avšak také jisté části středních vrstev. Statusová i názorová inkonzistence se obtížně statisticky zkoumá, avšak pro sociální a politické změny je základním zdrojem pohybu a jako celek nemá nic společného s nahodilými jevy efemérní povahy. Nižší míra determinovanosti politických preferencí ve skupině těch, kdo hlasovali v roce 1998 jinak než v roce 1996, není tedy důkazem nahodilosti jejich chování, nýbrž historickými posuny vzniklých inkonzistencí v jejich vědomí a chování a je z tohoto hlediska v dostatečné míře vysvětlitelná jako součást objektivní, situačně zakotvené sociální dynamiky.

6. Celkové shrnutí problematiky faktorů determinace volebního chování

Vrátíme-li se nyní k tabulce 2, tj. k výsledkům regresní analýzy za celý soubor, zjišťujeme, že celkem adekvátně vyjadřuje faktory, jež zapůsobili na „věrné“ voliče a prvovoliče, méně přesně již ty, které ovlivnily změnu hlasování mezi rokem 1996 a 1998.

Mezi faktory, jež celkový výsledek voleb ovlivnily, vyniká především a) větší či menší příklon ke krajně liberální či etatistické sociálně hodnotové orientaci, b) hodnocení

dvou klíčových procesů transformace v celém období po roce 1989 úspěšné demokratizace a (podle mínění dotazovaných méně úspěšného) řešení problému její sociální spravedlivosti. Dále se uplatňuje, zejména mezi „prvovoliči“ a osobami s odlišným hlasováním c) čerstvá sociální zkušenost posledních dvou let, což vše je do jisté míry spjato s d) vlastním sociálním postavením a životní úrovní, jak ji voliči sami vnímají. Abstrahovat nelze ani od e) generační dimenze, která s procesem nabývání zkušenosti úzce souvisí. Její specifické utváření je jedním z důležitých dělitek mezi analyzovanými podsoubory. Jak ukazují parciální korelace, tj. míry vlivu jednotlivých nezávisle proměnných očistěné od nepravých korelací, působených jejich vzájemnými vazbami, patří typy proměnných uvedené pod a), b), c) i d) k významným determinantám politického chování vyjádřeného preferencemi pro parlamentní politické strany ve volebním aktu. Dlouhodobá zkušenost s celou transformací, sociálně hodnotové orientace jako důsledek jak sociální zkušenosti, tak i dílem již dříve a dílem v průběhu transformace působivších kulturně ideologických vlivů, čerstvá sociální zkušenost a dosažené sociální postavení jako součást této zkušenosti, to vše se ve vědomí jednotlivých subjektů slévá v diferencované rozhodnutí k poskytnutí volební podpory tomu či onomu politickému subjektu. (Tento výčet demonstruje jasně, že samozřejmě nejde o redukci faktorů vlivu na volební chování pouze na faktory sociálně ekonomické. Už v klíčovém pojmu sociální zkušenosti se svébytně spojují činitelé objektivní a subjektivní, dlouhodobě působící i krátkodobě prožívané. Reálné volební chování není samozřejmě vysvětlitelné žádným apriorním schématem: ani „materialistickým pojetím dějin“, ani jednostranně zdůrazněnou manipulátorskou úlohou politických elit.) Takto vysvětlené volební chování (i když velká část individuálně či sociálně psychologických ani marginálních sociálních vlivů samozřejmě nemohla být použitou soustavou nezávisle proměnných vyčerpána, a to zejména v případě těch, kdo změnili své politické preference) nemůže být v žádném případě chápáno jako výsledek nahodilých a krátkodobých vlivů aktivit poslední chvíle, nýbrž především jako důsledek strukturovaného působení dlouhodobějších historických procesů. Jistě že k faktorům, které ovlivňují sociální a individuální psychiku voličů, patří i subjektivní úroveň politické akce jednotlivých subjektů, ovšem jen potud, pokud se opírá o reálně existující sociální zkušenost obyvatelstva. Právě selhání sofistikovaných politických aktivit, jejichž cílem evidentně bylo uchovat vliv liberální pravice modernějšími ideologickými a politickými prostředky, než byly ty, jimiž disponovala pravice neokonzervativně liberální, dokládá, že pole vlivu subjektivní úrovně politicko-ideologického působení zůstává omezeno reálnou zkušeností obyvatelstva. O tom svědčí i výše zaznamenaný fakt rychlého „prohlédnutí“ skupiny přechodných sympatizantů DŽJ, resp. US a jejich návratu k ČSSD, resp. ODS, tj. ke stranám z jejich hlediska „osvědčeným“. Právě nositelé dynamických proměn volebního chování, tj. ti, kdo změnili své hlasování proti roku 1996, a také ti, kdo v roce 1996 nehlasovali, se méně než voliči stáli řidili strnulými ideologickými hledisky, a dokonce i svým formálním sociálním postavením, nýbrž výrazněji svou konkrétní sociální zkušeností ze dvou let, které předcházely volbám. Tato zkušenost ovlivnila i měnící se hodnocení společenské transformace jako celku. V souvislosti s tím se zvýšila dominance středové politické orientace a poklesl vliv jednostranně tržního pojetí vývoje národního hospodářství.

Všechny kroky našich empirických analýz směřují k závěru, že volební výsledky v červnu 1998 zajisté byly dílčím způsobem ovlivněny politickou krizí 1997/1998 (např. substitucí labilní ODA dynamičtější a pravděpodobně v jistých ohledech modernější variantou pravicového liberalismu v podobě US, především však hlavními aktéry radikál-

ních přeměn nezamýšlenou revitalizací ODS a jejím posunem k pravému středu a omezené formě spolupráce s demokratickou levicí). Tento vliv byl však mnohem slabší, než se v jisté fázi – např. v březnu 1998 – předpokládalo, a nejen že nezabránil prosazení dlouhodobějších sociálně i kulturně založených trendů pokračujícího obratu voličstva, a tím celého sociálně politického systému ke středu a levému středu, nýbrž přispěl k uskutečnění povolebního obratu ODS, který byl stejně již po jejích předcházejících nezdarech a vzhledem k narůstajícímu tlaku „středového voliče“ tak jako tak na spadnutí a nakonec ve svých důsledcích pomohl demokratické levici k moci. Dohoda o toleranci menšinové vlády byla ovšem také jedním z možných strategicko-taktických manévru uvnitř politické elity. Na rozdíl od jiných eventualit však za ní stál fakt výrazného volebního vítězství ČSSD bez politické porážky ODS, podložený oněmi faktory zmírňujícími napětí mezi oběma subjekty, které jsme specifikovali výše. Ale ani případné prosazení jiné varianty politického řešení by nemohlo být založeno na nové úplné izolaci demokratické levice – jistá míra kompromisu a dohodnutých minim patrně již zůstane pro dohlednou dobu konstitutivním prvkem české politiky.

7. Voličstvo ČSSD a ODS

Vzhledem k tomu, že právě vyličené dopady postupného obratu vyzdvihly do centra pozornosti vztahy dvou omezeně kooperujících stran levého a pravého středu – ČSSD a ODS, jež ve svém součtu disponují ústavní většinou v Poslanecké sněmovně i v Senátu, bude užitečné naši povolební analýzu zakončit přesnější sociokulturní identifikací elektorátů obou těchto stran a pokusit se přitom mj. i konkrétněji ukázat, které tendence a tlaky v tomto sociálním zázemí obou největších stran působily proti a které ve prospěch jejich paktu vzájemného respektování.

Aniž budeme zacházet do jinde publikovaných podrobností, pokusíme se stručně porovnat elektoráty ČSSD a ODS, jak se jeví v povolebním výzkumu. Začneme jednoduchým tabulkovým srovnáním.

Tabulka 6. Srovnání elektorátů ČSSD a ODS ve vybraných charakteristikách v %

		ČSSD	ODS
a) Životní úroveň	Mají se lépe dnes	33,4	89,2
	Měli se lépe do 1989	66,6	10,8
	V současnosti	Velmi dobrá	0,4
		Spíše dobrá	45,7
		Spíše špatná	45,9
		Velmi špatná	8,0
b) Fungování ekonomiky 1996-1998	Zlepšení	1,4	17,9
	Beze změny	12,0	25,8
	Zhoršení	83,6	51,1
	Neví	3,0	5,2
c) Kdo má určovat vývoj ekonomiky	Stát	19,3	7,4
	Spíše stát	49,4	23,3
	Neutrální postoj	24,6	23,8
	Spíše trh	5,3	35,1
	Trh	1,4	10,4

Při analýze těchto popisů si musíme uvědomit, že jsou charakteristické pro úplné elektro-ráty obou stran. Přitom ‚věrní‘ voliči s vyhraněnými postoji tvoří podstatně větší část voličstva ODS, než je tomu u voličstva ČSSD, kde naopak mnohem větší váhu mají pr-vovoliči a především ti, kdo hlasovali odlišně od roku 1996. Pro ty je charakteristická menší polární vyhraněnost stanovisek. Srovnání postojově hodnotového portréту volič-stva ČSSD a ODS ukazuje stále ještě ostré rozdíly v hodnocení transformace, opřené o sociální zkušenost na jedné straně dosavadních ‚vítězů‘, popř. těch, kdo pro své mládí, popř. doposud neztracené iluze, stále ještě doufají se mezi ně dostat, a na druhé straně těch, kdo absolutně nebo relativně ztráceli a hledají naději v nové, dosti odlišné orientaci. Pozoruhodné však přitom je, že celonárodní charakter, kterého dosáhly obě velké strany, způsobil jistou změnu. Ani při hodnocení nedávné minulosti, ani při hledání hodnotových orientací do budoucna již nejsou rozdíly tak obrovské, jako bývaly v minulosti. Míra kri-tičnosti současného, tj. přílivem středověji orientovaných prvovoličů a osob přešlých z jiných elektorátů značně pozměněného voličstva sociální demokracie vůči liberálně demokratickým strategiím poněkud poklesla a její zásady jsou přijímány širším elektorá-tem ve smířlivější podobě, než tomu bylo v minulosti. Výrazně se však změnily i postoje víceméně ‚věrného‘ pravicového elektorátu ODS, který zcela otevřeně z dosti velké části jednak přijímá levicově demokratickou kritiku nedávné minulosti, jednak a hlavně činí určité koncese idejím sociálně tržní ekonomiky a také pragmatičtější privatizační politice. Tou měrou, jak se zhoršuje postavení velké části středních vrstev, což se projevilo rozši-řováním vlivu sociální demokracie na tuto část společnosti, kterou v první polovině deva-desátých let občanská pravice ovlivňovala téměř monopolně, vzrůstá právě z těchto středových sociálních skupin tlak na pragmatizaci politických linií obou velkých stran – a ostatně i KDU-ČSL a US –, umožňující hledání aspoň nezbytného minima společných řešení v prostoru stále těsněji limitovaném současnými ekonomickými, sociálními i poli-tickými obtížemi.

Záleží nyní na tom, do jaké míry oba partneři dohody mezi vládou a hlavní opozič-ní stranou pochopí dosažené ujednání nikoli jako pouhé taktické příměří před vypuknutím nových bojů, nýbrž jako podnět pro hledání nových strategických cest vývoje české spo-lečnosti. Tato dohoda by se dokonce mohla, pokud její realizace bude oboustranně sku-tečně pochopena jako prostředek obhajoby dlouhodobých potřeb a zájmů národa v nelehké situaci, stát podnětem k vytváření dynamické sociální rovnováhy všech vý-znamných společenských skupin ve prospěch ekonomického růstu, modernizace a huma-nizace života v naší zemi. Kdyby z důvodů subjektivního charakteru nakonec přece jen ztroskotala, najdou se jistě dříve či později i jiná obdobná řešení kompromisního charak-teru, protože působení objektivních podmínek zužujících pole možných úspěšných strate-gií nepřestává, nýbrž dále narůstá.

Volební převaha ČSSD a ODS signalizuje, že česká společnost nemá příliš mnoho důvěry k politickému boji vedenému na základě vyvolávání afér, osobního napadání po-litických protivníků a jednostranných mediálních kampaní. Dává přednost spíše otevře-nému boji o prosazení programových zásad odpovídajících reálným dlouhodobějším tendencím ekonomického a sociálně politického vývoje, nevylučujícímu však nezbytné pragmatické kompromisy v zájmu dynamické prorůstové sociálně politické stability. Na druhé straně by jistě neprominula jakékoli, byť svůdné pokusy vyřadit politické menšiny z možnosti demokraticky se podílet na vytváření národní politiky a na participaci při je-jich realizaci. Volbami vzniklá politická situace je jen obtížně řešitelná bez kompromisů mezi levicově a pravicově demokratickými stranami, ať už většími či menšími. Chování

voličů v průběhu hlasování, stejně jako jejich postoje vyjadřované ve výzkumech veřejného mínění, svědčí o tom, že česká populace je takovému přístupu nakloněna. Znamená to, že obě nejpravděpodobnější varianty řešení současné relativní rovnováhy sociálních a politických sil jsou: oboustranné dodržování dohody mezi ČSSD a ODS i nějakou formu spolupráce mezi ČSSD a menšími stranami lze považovat za varianty kompromisního modelu, na jehož prosazení ještě zhruba před jedním rokem málokdo z politických aktérů vážněji pomýšlel.

PAVEL MACHONIN se koncem padesátých a během šedesátých let podílel na obnovení československé sociologie. Vedl tým, který v roce 1967 uskutečnil první reprezentativní šetření sociální stratifikace a mobility ve státně socialistické společnosti – viz Československá společnost (1969). Po vynuceném přerušení v letech 1970-1989 se vrátil k vědecké činnosti v sociologii. Je autorem, spoluautorem či editorem řady českých a anglicky psaných knih, v nichž se zabývá vývojem sociální struktury, sociální transformací a modernizací a společenských elit.

LUMÍR GATNAR absolvoval matematicko-fyzikální fakultu UK. V Sociologickém ústavu se zabývá empirickými výzkumy. V posledních letech se věnoval výzkumu na poli transformace a modernizace společnosti.

Literatura

- Higley, J., J. Pakulski, W. Wesolowski 1998. *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. London: Macmillan and New York: St. Martin Press, inc.
- Machonin, P. 1992. „Changes in Central and Eastern Europe: Political and Economic Transition, or Social Transformation?“ *Sisyphus* 8, no. 2: 129-133.
- Machonin, P. 1994. „Social and Political Transformation in the Czech Republic.“ *Czech Sociological Review* 2: 71-88.
- Machonin, P. 1996. „Socio-Economic Changes in the Czech Republic and the 1996 Elections Results.“ *Working papers*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Machonin, P., M. Tuček, L. Gatnar 1995. „Aktéři a strategie sociální transformace a modernizace.“ *Data a Fakta* č. 7.
- Machonin, P., P. Šťastnová et al. 1996. *Strategie sociální transformace a jejich úspěšnost v parlamentních volbách 1996*. Brno: Doplněk.
- Matějů, P. 1996. „In Search of Explanation for Recent Left-Turns in Post-Communist Countries.“ *International Review of Comparative Public Policy* 7: 43-82.
- Mlčoch, L. 1997. *Zastřená vize ekonomické transformace. Česká ekonomika mezi minulostí a budoucností (Institucionální pohled)*. Praha: Karolinum.
- Offe, C. 1991. „Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe.“ *Social Research* 58: 865-892.
- Offe, C. 1992. „Postcommunist Hungary: After ‚Ironical Freedom‘, Another ‚Immune Reaction‘?“ *Contemporary Sociology* 21: 304-306.
- SPSS Categories 8.0 1998. Chicago: SPSS inc.
- Stark, D. 1992. „The Great Transformation? Social Change in Eastern Europe.“ *Contemporary Sociology* 21: 299-304.
- Večerník, J. 1996. *Markets and People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective*. Avebury, Ashgate Publishing Company: Aldershot.

Summary

The analysis of the 1998 Parliamentary election results can contribute to a partial verification of two different approaches to the post-communist changes: the first presupposing the only, *a priori*

given conservative-liberal solution, and the second, laying stress on gradual historical change and counting on the possibility of the application of more alternatives and variants of future developments, including those more deliberate ones. Among others, the authors' hypothesis from 1993/4 is being tested about the possible emergence of new, rather surprising combinations of democratic strategies encompassing left-of-centre, centrist and right-of-centre orientations.

Additionally, the direct election results of 1996 and 1998, and also the results of a special after-elections survey, have been analysed. As dependent variable serves the ordinarily ranked (from left through centre to the right) support for five parliamentary political parties. The main statistical procedure was used the regression analysis in its Categorical Regression modification. This was applied separately to the sub-samples a) of stable voters preferring the same parties in 1996 and 1998, b) of people who voted in 1998 for the first time, and c) of those who changed their voting in 1998 as against 1996. This method revealed interesting regularities. The dynamic groups of the adult population – b) and c) – voted to a large extent according to their social experience from the last two years and derived from it a scepticism towards the general ideological schemes of classical liberalism. While, the traditional voters in sub-sample a) kept the adopted ideological approaches and behaved, in principle according to their formal socio-economic class positions. The decisive factor in the elections was the move of the lower and, also in part, of the higher professionals occupying the budget sphere, and of to the centre and left-of-centre voting and of other groups creating the "centrist voter". On the scales of left-centre-right political orientations and the role of state and market, in the national economy, one can observe a closer relationship between those who voted for the two largest parties: ČSSD and ODS. This phenomenon may have partly influenced the post-electoral agreement in which the minority social democratic government gained the support of a part of the leading right-wing party.

In spite of the unusual activity and vacillations on the political scene from November 1997 to June 1998, the influence of new social experience from the second, less successful phase of transformation has asserted itself. This had already been predicted by some Czech sociologists in the mid-1990s. However, the political changes in the Czech Republic in the second half of the 1990s testify to the historical and gradualist concept of the post-communist transformation.

Předčasné volby 1998: Volební chování různých skupin voličů*

BLANKA ŘEHÁKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The 1998 Early Elections: The Voting Behaviour of Various Groups of Voters

Abstract: The article deals with the voting behaviour of various social and demographic groups of voters in the 1998 general election that was called early. On the basis of the results of 1996 and 1998 exit polls it firstly compares the electorates of the left and of the right. Secondly it compares the electorate of particular left-wing parties (ČSSD and KSČM) and then compares the electorates of particular right-wing and centre parties (ODS, US, KDU-ČSL). Finally it focuses on the changes that appeared with regard to the results of 1996 general election and studies the changes in left votes versus right votes and also in ČSSD votes versus ODS votes in various groups of voters.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 3: 311-334)

1. Základní charakteristika předvolební situace

Ačkoliv se tato stat' zabývá volebním chováním různých skupin voličů v předčasných parlamentních volbách v roce 1998, nelze začít jinak než výsledky voleb v roce 1996, které do značné míry ovlivnily následný vývoj. Volby do Poslanecké sněmovny v roce 1996, které přinesly neobyčejně výrazný úspěch ČSSD, vyústily v situaci popisovanou jako politický pat, protože strany vládní koalice (ODS, KDU-ČSL, ODA) ztratily v Parlamentu většinu, což způsobilo, že nebylo možné sestavit stabilní většinovou vládu. Ve srovnání s rokem 1992 znamenaly volby v roce 1996 i určité oslabení pozice největší pravicové strany (ODS) uvnitř koalice, neboť mezi voliči koalice se zvětšilo zastoupení voličů KDU-ČSL, zmenšilo zastoupení voličů ODS a zůstalo beze změny zastoupení voličů ODA [viz Řeháková 1998].

Koalice pravicových stran vytvořila menšinovou vládu, která nebyla vnitřně soudržná. Politický zápas tak probíhal na dvou úrovních: jednak mezi levicí a pravicí, jednak uvnitř pravice. Během roku 1997 začaly narůstat ekonomické problémy a vládní strany nacházely na způsob jejich řešení jen těžko společný názor. Nadále se objevovalo množství afér, podvodů, tunelování bank a peněžních fondů, objevily se první skandály spojené s financováním politických stran. Jak dokládaly nejrůznější průzkumy, spokojenost obyvatel s ekonomickou a sociální situací, a zejména s politickým klimatem začala prudce klesat.

Toto vše se muselo pochopitelně projevit na volitelnosti jednotlivých politických stran. Výzkumy preferencí na základě otázek typu „Kterou politickou stranu byste volil(a), kdyby se volby do Poslanecké sněmovny konaly příští týden?“ dokládaly, že poten-

*) Tato práce vznikla v rámci grantu *Sociální trendy*, uděleného Grantovou agenturou České republiky (grant č. 403/96/K120 a v rámci grantu *Sociální problémy, sociální politika a sociální struktury*, uděleného Grantovou agenturou České republiky (grant č. 403/96/0386).

**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, fax (02) 2222 0143, e-mail rehakova@soc.cas.cz

ciálních voličů ČSSD stále přibývalo, zatímco ODS je naopak neustále ztrácela. Preferen-
ce KDU-ČSL a ODA byly kolísavé a reagovaly na jejich momentální politiku, v případě
ODA pak navíc odrážely očekávání veřejnosti spojená se změnami ve vedení strany. Za-
čalo se vážně hovořit o nezbytnosti předčasných parlamentních voleb.

Aféry spojené s financováním ODS byly zřejmě tou poslední kapkou, která způso-
bila rozpad koalice. Na podzim roku 1997 padla koaliční vláda a došlo k rozštěpení ODS,
jehož výsledkem bylo založení Unie svobody. Tím vznikla zcela nová politická situace,
ve které bylo na počátku roku 1998 rozhodnuto o konání předčasných voleb v červnu
toho roku. Překlenovací vláda premiéra Tošovského, složená ze členů KDU-ČSL, ODA,
US a několika nestraníků, dostala časově i politicky omezený mandát. ODS, která se na
sestavování vlády nepodílela, odešla do opozice a ztratila značnou část svých voličů.

Po ODS se dostala do problémů i ODA. Skandály spojené se sponzorskými dary
této straně vedly téměř k jejímu zániku. Opustila ji většina jejich špiček a posléze i voliči.
Když klesl počet jejich příznivců na pouhé jedno procento, rozhodla se ODA v předčas-
ných parlamentních volbách nekandidovat. Na jaře 1998 se vynořila řada dalších afér
(například bamberská aféra ČSSD, nové nejasnosti kolem sponzorských darů ODS), které
však už neměly tak citelné dopady. Zdá se totiž, že hlavní posun voličských preferencí
směrem k levici nastal už během roku 1997 [viz Řeháková 1998]. Mezi adepty na získání
parlamentních křesel v předčasných volbách se kromě pravicové US objevila i strana
DŽJ, jejichž voličů rychle přibývalo, ačkoliv byla často označována za levicovější stranu
než KSČM.

Předčasné parlamentní volby přinesly hned několik překvapení. Za prvé to bylo
„zmrtvýchvstání“ ODS, která se z desetiprocentní voličské přízně na počátku roku 1998
dostala na volebních 27,7 %, což znamenalo ztrátu pouhých necelých dvou procent ve
srovnání s volbami v roce 1996. Další překvapení přinesl méně než pětiprocentní volební
výsledek SPR-RSČ a strany DŽJ, který jim zabránil ve vstupu do Poslanecké sněmovny.
Tento výsledek sice někteří politologové předpokládali, data z předvolebních průzkumů
však nebyla zdaleka tak jednoznačná. Tak například preference SPR-RSČ byly podle
agentury STEM v dubnu 1998 téměř 7 % a preference strany DŽJ byly podle stejného
průzkumu 5 %. Vítězná ČSSD získala 32,3 % hlasů, což bylo téměř o šest procent hlasů
více než v předchozích volbách. KDU-ČSL a KSČM si polepsily téměř o jedno procento
ziskem 9,0 % a 11,0 % respektive. Výsledek US, 8,6 %, stačil na získání parlamentních
křesel, ale zůstal pod očekáváními, která byla vyvolána předvolebními průzkumy z břez-
na a z dubna 1998 (preference US podle STEM vystoupily v dubnu 1998 až na 18 %).
Levicové strany jako celek (ČSSD, KSČM, DŽJ, LB, SDL v roce 1996 a ČSSD, KSČM,
DŽJ v roce 1998) zaznamenaly pětiprocentní přírůstek hlasů (nárůst ze 41,4 % na
46,4 %), pravicové, přesněji pravicové a pravostředové strany (ODS, KDU-ČSL, ODA,
DEU, ČP v roce 1996 a ODS, KDU-ČSL, US, DEU v roce 1998), ztratily jako celek pou-
ze 0,1 % (pokles z 46,9 % na 46,8 %). Pětiprocentní zisk levice byl tedy na úkor ostatních
kandidujících stran, které získaly dohromady jen 6,8 %, zatímco v předešlých volbách
11,7 %. Do parlamentu se dostalo z kandidujících třinácti stran pět, zatímco v roce 1996
to bylo ze šestnácti stran šest.

2. Použitý průzkum a analyzované znaky

Využíváme dat z výzkumů, které se uskutečnily v obou volebních dnech při odchodu
voličů z náhodně vybraných volebních místností při volbách v roce 1996 a 1998. Oba
výzkumy provedly firmy IFES a SC&C pro Českou televizi, a to na výběrovém souboru

o velikosti 13 792 v roce 1996 a 13 388 v roce 1998. Použit byl pravděpodobnostní stratifikovaný skupinkový výběr pro volební okrsky a systematický výběr pro voliče. Jde tedy o pravděpodobnostní výběr ze souboru všech osob, které se zúčastnily voleb, nikoliv ze souboru obyvatel České republiky, kteří mohou volit. Výzkum tohoto typu (tzv. exit poll) spočívá v tom, že odcházející volič vyplní kratičký dotazník, jehož klíčovou otázkou je, které straně dal právě svůj hlas. Další otázky se týkají jeho pohlaví, stáří, nejvyššího ukončeného vzdělání, hlavního zaměstnání, náboženského vyznání a názvu strany, kterou volil v předešlých volbách. V roce 1998 byla položena i otázka, kdy se volič pro stranu, kterou právě zvolil, rozhodl. Ve výzkumech nebyly položeny žádné postojové otázky, takže analýza volebních motivací není možná.

Exit poll slouží v první řadě k vytváření prognóz volebních výsledků pro televizi a rozhlas předtím, než jsou známy skutečné výsledky. První prognózy bývají zveřejňovány vzápětí po uzavření volebních místností a jsou pak průběžně upřesňovány podle skutečných výsledků z jednotlivých oblastí tak, jak je postupně uvolňuje Ústřední volební komise. Po oznámení konečných výsledků je soubor převážěn tak, aby v něm zisky jednotlivých kandidujících stran přesně odpovídaly těm skutečným. Sociologicky je na něm cenné to, že obsahuje řadu dalších údajů o voličích, a umožňuje tak analýzu volebního chování přímo při reálných, nikoli hypotetických volbách. V této práci využijeme veškerých informací, které nám exit poll poskytuje. Tvorbu jednotlivých proměnných upřesníme vždy na místě, kdy se s nimi bude prvně operovat.

3. Metodika zpracování

Zpracování dat je založeno hlavně na logitových a multinomiálních logitových modelech, které jsou speciálním případem logaritmicko-lineárních modelů. Jejich zvláštnost spočívá v tom, že ve skupině analyzovaných kategorizovaných proměnných je jedna považovaná za vysvětlovanou a ostatní za vysvětlující. Jejich pojmenování je odvozeno od pojmu „logit“, což je logaritmus podílu dvou četností. Logitové modely jsou vytvářeny právě pro logity a odvozeně pro podíly dvou četností, například pro poměry hlasů pro levici a pro pravici v určitých podsouborech voličů. Proto právě čísla tohoto typu zde budou uváděna a diskutována.

Zatímco logitové modely jsou použitelné jen pro dichotomické vysvětlované proměnné, multinomiální logitové modely toto omezení nemají. Lze je proto použít pro kategorizované vysvětlované proměnné, které nabývají tří a více hodnot. Pracují buď opět s logity, ale simultánně (například s logaritmy poměrů hlasů pro US a ODS a s logaritmy poměrů hlasů pro KDU-ČSL a ODS současně), nebo se zobecněnými logity, kdy už nejde o logaritmy podílu četností kategorií vysvětlované proměnné, ale o složitější konstrukce. Zobecněné logity zde využívány nebudou. Na logitové a multinomiální logitové modely se můžeme dívat také jako na určitý způsob testování někdy velmi komplexních hypotéz. Hodnověrnost modelů se ověřuje pomocí testů dobré shody.

Kromě těchto dvou typů modelů používáme ještě analýzu korespondencí, pomocí níž určíme charakteristiky typických voličů některých stran. Východiskem je dvourozměrná tabulka četností, jejíž řádky jsou jednotlivé strany a jejíž sloupce jsou například kategorie zaměstnání nebo věku. Pomocí analýzy korespondencí zjišťujeme rozdílnosti nebo podobnosti mezi dvěma proměnnými graficky ve vícerozměrném prostoru. Zjistíme tak například, které věkové kategorie korespondují s tou kterou stranou (zdaleka nemusí jít o modální kategorie). Jelikož analýza korespondencí nepracuje s poměry hlasů dvojic

stran, jak tomu je u logitových nebo multinomiálních logitových modelů, ale s hlasy pro jednotlivé strany, nemusí být závěry vyvozené z těchto dvou metod vždy zcela totožné.

Výsledky voleb rozebereme z několika pohledů. Nejprve se zaměříme pouze na volby 1998 a v nich na porovnání voličů levice a pravice. Do skupiny levicových stran zařazují ČSSD, KSČM a DŽJ, do skupiny pravicových stran ODS, KDU-ČSL, US, DEU s vědomím, že KDU-ČSL je pravostředová, či dokonce možná středová strana, nikoliv však levicová strana. SPR-RSČ neřadím ani mezi pravicové strany, ani mezi levicové strany, neboť ji považuji spíše za středový než pravicový extrém. Problémem klasifikace SPR-RSČ, jejími volebními výsledky a složením voličů se zabývají podrobně Kreidl a Vlachová [1999]. Jelikož programy stran, stupeň jejich levicovosti či pravicovosti, a tudíž i složení jejich voličů se uvnitř skupin s pracovním označením levice a pravice liší, následuje jako další krok porovnání voličů ČSSD a KSČM a porovnání voličů ODS, KDU-ČSL a US. Strany DŽJ a DEU do těchto porovnání nezařazují, neboť získaly jen malé procento voličů. Nakonec se zaměříme na změny, které nastaly vzhledem k volbám 1996 v poměrech hlasů pro levice a pro pravici, respektive pro ČSSD a pro ODS (jako jejich nejvýznačnější části) v různých skupinách voličů.

4. Pohled na volby 1998 z hlediska poměrů hlasů pro levice a pro pravici

Vysvětlovanou proměnnou zde bude volba s kategoriemi levice (ČSSD, KSČM, DŽJ) a pravice (ODS, KDU-ČSL, US, DEU), vysvětlující proměnné budou pohlaví, věk, vzdělání, zaměstnání, náboženství a velikost místa bydliště. Nejprve popíšeme volební chování na podsouborech vytvořených jednotlivými vysvětlujícími proměnnými, posléze uplatníme i vícerozměrnější pohled, tj. modely na podsouborech vytvořených dvěma nebo třemi vysvětlujícími proměnnými současně. Provedeme i dílčí srovnání s volebními výsledky z roku 1996, tomuto tématu se však budeme podrobněji věnovat až později.

Poměr hlasů pro levice a pro pravici (budeme též používat symbolu $n(L) / n(P)$) je pro muže 1,06 a pro ženy 0,93. Tato dvě čísla se od sebe významně liší, a lze tudíž prohlásit, že muži se ve volbách projeví levicověji než ženy. Obdobná tendence se projevila i ve volbách 1996, nejde tedy o žádné překvapení. Věk voliče byl ve výzkumu zjišťován v šesti kategoriích: 18-19, 20-21, 22-29, 30-44, 45-59, 60 let a více. Odpovídající pozorované poměry hlasů pro levice a pro pravici v jednotlivých věkových skupinách jsou po řadě 0,79, 0,62, 0,76, 0,80, 1,28, 1,23. To znamená, že voliči do 44 let volí častěji pravici než levice, zatímco u voličů od 45 let výše je tomu naopak. I v tomto případě jde o stejný závěr jako v roce 1996. Navíc rozdíly, které se projevují v chování voličů v prvních čtyřech skupinách nejsou významné. Totéž platí i o rozdílech v chování voličů v posledních dvou skupinách. Můžeme tedy uzavřít, že existuje významný rozdíl v chování voličů do 44 let a od 45 let výše v tom smyslu, že voliči starší jsou levicovější než mladší.

Nejvyšší dokončené vzdělání bylo zjišťováno pouze ve čtyřech základních typech: základní, vyučení, s maturitou, vysoká škola. Nelze tedy odlišit například absolventy středních odborných škol s maturitou a absolventy středních všeobecných škol s maturitou. I tyto čtyři skupiny voličů se chovají významně odlišně. Pozorované podíly hlasů pro levice a pro pravici jsou po řadě 1,66, 1,43, 0,77, 0,58. Lze učinit závěr, že obliba levice klesá s růstem vzdělání (opět stejný výsledek jako v roce 1996). Pokles však není rovnoměrný, obzvláště velký rozdíl je ve volebním chování vyučených voličů a voličů s maturitou. Toto je určitá změna oproti roku 1996, kdy odlišnost v rozhodování mezi pravici a levice u těchto dvou skupin nebyla tak markantní.

Podle hlavního zaměstnání se voliči rozpadají do pěti skupin: zaměstnanci s vysokou školou, zaměstnanci bez vysoké školy, samostatně výdělečně činní, dělníci a zemědělci, důchodci (včetně invalidních). Rozlišení na vyšší a nižší odborníky není možné vzhledem k tomu, jak byl dotaz na zaměstnání položen. Další skupiny, jako jsou ženy v domácnosti, studenti, žáci a učni, nezaměstnaní a ostatní, v tomto kontextu neanalyzujeme. Pozorované poměry hlasů pro levice a pro pravici po řadě jsou 0,65; 0,96; 0,39; 1,82; 1,28 a uspořádávají skupiny od nejlevicovějších po nejpravicovější takto: dělníci a zemědělci, důchodci, zaměstnanci bez vysoké školy, zaměstnanci s vysokou školou, samostatní. Stejně pořadí bylo i v roce 1996, nicméně určité změny se objevily. Například se zvětšily rozdíly ve volebním chování důchodců a zaměstnanců bez vysoké školy a dále zaměstnanců s vysokou školou a samostatných. Naproti tomu se zmenšily rozdíly ve volebním chování zaměstnanců bez a s vysokou školou.

Pokud bychom rozdělili skupiny důchodců a samostatných ještě podle vzdělání v rozlišení na nejvýše vyučení a alespoň maturita, rozpadnou se voliči podle volebního chování pouze na čtyři významně odlišné skupiny. První skupinu tvoří dělníci, zemědělci a důchodci, kteří jsou nejvýše vyučení, a tato skupina je nejlevicovější. Druhou skupinu tvoří zaměstnanci bez vysoké školy a důchodci, kteří mají alespoň maturitu. Třetí skupina je složena ze zaměstnanců s vysokou školou a ze samostatných, kteří jsou nejvýše vyučení. Čtvrtou skupinu tvoří samostatní, kteří mají alespoň maturitu, a ti jsou nejpravicovější. Poměry hlasů pro levice a pravici odvozené z příslušného logitového modelu jsou po řadě 1,73; 0,95; 0,62; 0,31.

Dotaz na náboženské vyznání připouštěl čtyři možné odpovědi: bez vyznání, římskokatolické, jiné křesťanské, mimokřesťanské. Poslední variantu nikdo z vybraných voličů neoznačil. Poměr hlasů pro levice a pro pravici pro voliče bez vyznání je 1,11, pro voliče římskokatolického vyznání 0,88 a pro voliče jiného křesťanského vyznání 0,82. Mezi posledními dvěma údaji není významný rozdíl, a proto můžeme rozdělit voliče do dvou skupin: na voliče bez vyznání a voliče hlásící se k nějakému křesťanskému náboženství. Ti první jsou levicovější než ti druzí.

Velikost místa bydliště nebyla zjišťována dotazem, ale vyplynula z výběrového plánu. Místa byla rozdělena do čtyř kategorií: velká města (nad 100 000 obyvatel), střední města (od 15 000 do 99 999), malá města (od 2 800 do 14 999), vesnice (2 799 a méně). Poměr hlasů pro levice a pro pravici ve velkých městech je 0,65, ve středních a malých městech 1,06 a na vesnicích 1,17. Je zde tudíž významná souvislost mezi volebním chováním a velikostí místa bydliště voliče: voliči z velkých měst jsou pravicovější než voliči z ostatních měst a ti jsou opět pravicovější než voliči z vesnic.

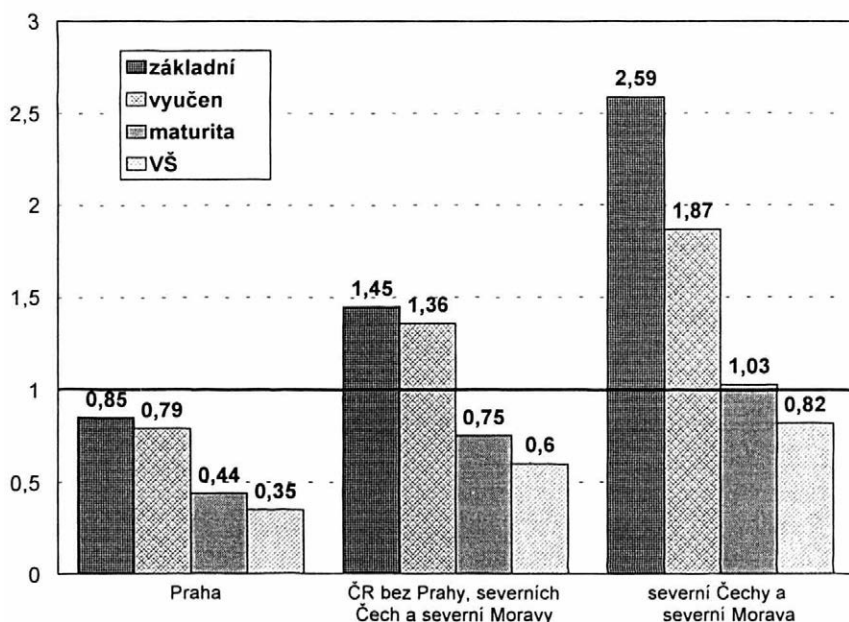
Dále uvedené poměry hlasů pro levice a pro pravici v jednotlivých regionech nejsou vypočteny z výběrového souboru voličů, který nepokrývá jednotlivé regiony dostatečně přesně, ale přímo ze skutečných volebních výsledků, které byly uveřejněny v denním tisku. Regiony uvádíme v pořadí od nejlevicovějších, číslo v závorce je poměr hlasů pro levice a pro pravici: severomoravský (1,36), severočeský (1,29), západočeský (1,09), středočeský (1,04), jihomoravský (1,02), jihočeský (0,94), východočeský (0,86), Praha (0,50). V roce 1996 bylo pořadí jen o trochu jiné: severočeský (1,18), severomoravský (1,14), západočeský (0,97), středočeský (0,93), jihomoravský a jihočeský (0,87), východočeský (0,79), Praha (0,47).

Dotaz na dobu, kdy se volič rozhodl pro stranu, kterou zvolil, měl čtyři varianty odpovědi: dnes, během posledních čtrnácti dnů, během posledních dvou měsíců, již před

více než dvěma měsíci. Nadpoloviční část voličů (59,2 %) měla jasno už víc než dva měsíce před volbami a v této skupině převažovali voliči levicových stran nad voliči pravicových stran ($n(L) / n(P) = 1,12$). V den voleb se rozhodlo 11,6 % voličů, během posledních čtrnácti dnů před volbami 15,4 % voličů a během posledních dvou měsíců 13,8 % voličů. Ve všech třech skupinách převažovali voliči pravicových stran (poměr hlasů pro levice a pro pravici byl po řadě 0,95; 0,75; 0,83).

Pro čtenáře, které zajímají i vícerozměrné vztahy, uvedeme čtyři modely, které dávají do souvislosti volební chování se vzděláním (resp. zaměstnáním) a oblastí, odkud volič pochází, nebo s pohlavím a věkem. Jde tedy o dva třírozměrné a o dva čtyřrozměrné modely. Graf 1 zobrazuje souvislost mezi volebním chováním (vysvětlovaná proměnná), vzděláním voličů a oblastí, ze které volič pochází (vysvětlující proměnné). Rozlišujeme tři oblasti: Praha; Česká republika bez Prahy, severních Čech a severní Moravy; severní Morava a severní Čechy. Obě vysvětlující proměnné významně diferencují volební chování, a to nikoliv nezávisle, ale provázaně. Z grafu 1 můžeme vyčíst několik závěrů. Čím vyšší vzdělání, tím menší přitažlivost levicových stran pro voliče, to platí ve všech oblastech, ale je zde jeden rozdíl. Zatímco v prvních dvou oblastech je jen malý (i když významný) rozdíl mezi chováním voličů se základním vzděláním a vyučenými, v oblasti tvořené severními Čechami a severní Moravou je tento rozdíl významně větší. Dále graf 1 názorně ukazuje, jak výrazně se liší volební chování občanů se stejným typem vzdělání, ale z různých oblastí.

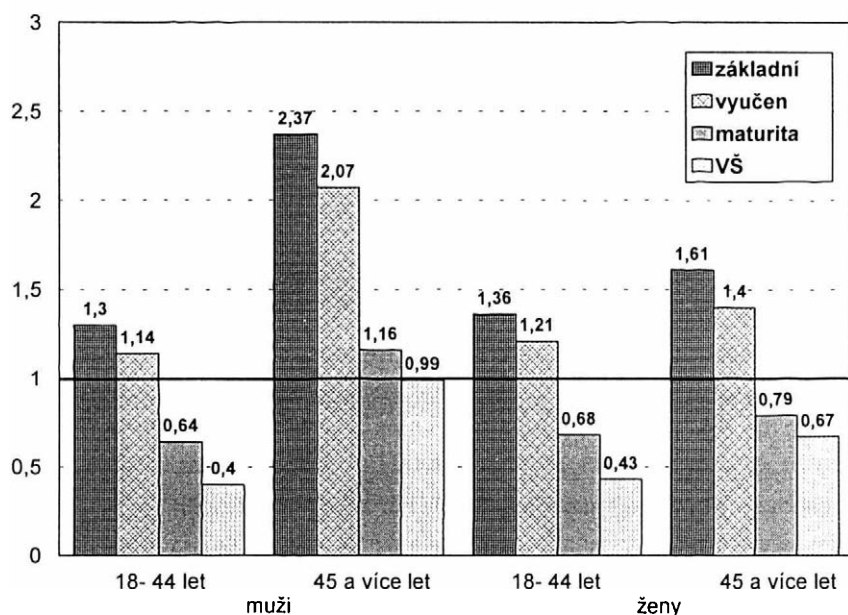
Graf 1. Počet hlasů pro levice (ČSSD, KSČM, DŽJ) ku počtu hlasů pro pravici (ODS, KDU-ČSL, US, DEU) ve volbách 1998: odhady z logitového modelu

Zdroj: IFES/SC&C pro Českou televizi (červen 1998)

Graf 2 demonstruje souvislost volebního chování se vzděláním, věkem a pohlavím voliče. Všechny vysvětlující proměnné významně diferencují chování voličů. Jejich souvislost s volebním chováním je opět vzájemně provázaná, neboť se uplatňuje interakční vliv vzdělání a věku a také pohlaví a věku na volební chování. Ve všech podskupinách vzniklých rozkladem podle pohlaví a věku se objevuje opět očekávaný efekt vzdělání, v němž přitažlivost levice se zmenšuje s růstem vzdělání. Rozdíl v chování voličů se základním vzděláním a vyučených není příliš velký (i když významný) a je stejný ve všech podskupinách. Velký rozdíl je v chování voličů vyučených a voličů s maturitou a je opět stejný ve všech podskupinách. Rozdíl v chování voličů s maturitou a s vysokou školou je velký u mladších mužů a žen a mnohem menší u starších mužů a žen. Dále můžeme z grafu 2 vyčíst, že volební chování mladších mužů a žen stejného typu vzdělání je prakticky stejné, zatímco mezi volebním chováním starších mužů a žen stejného typu vzdělání je rozdíl velmi markantní, muži jsou levicovější.

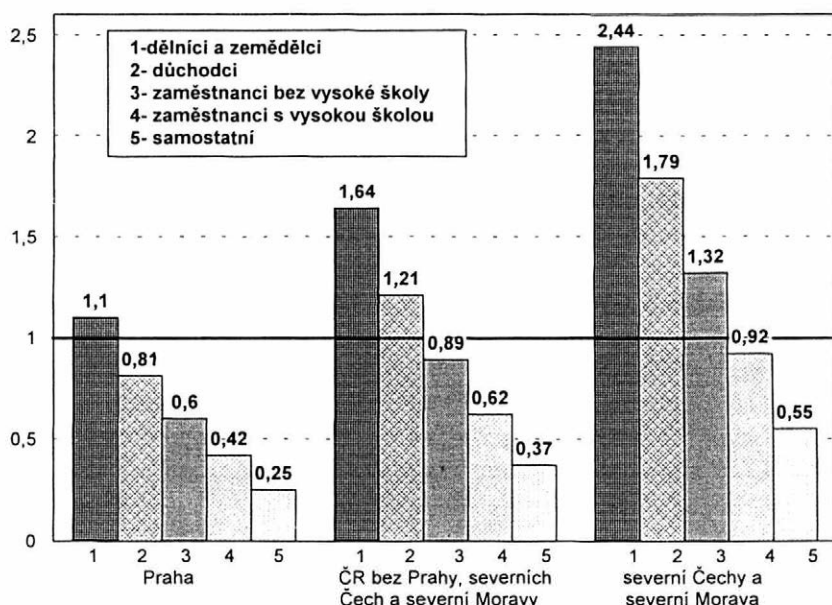
Graf 2. Počet hlasů pro levice (ČSSD, KSČM, DŽJ) ku počtu hlasů pro pravici (ODS, KDU-ČSL, US, DEU) ve volbách 1998: odhady z logitového modelu

Zdroj: IFES/SC&C pro Českou televizi (červen 1998)

Vztah mezi volebním chováním na jedné straně a zaměstnáním voliče a oblastí, odkud pochází, na druhé straně ukazuje graf 3. Na rozdíl od dvou předchozích situací, v tomto případě je souvislost zaměstnání a volebního chování nezávislá na oblastí, což znamená, že je ve všech třech uvažovaných oblastech stejná. Z grafu 3 je vidět, že v každé z oblastí jsou nejlevicovější dělníci a zemědělci, pak následují důchodci, zaměstnanci bez vysoké školy, zaměstnanci s vysokou školou, samostatní. Graf 3 rovněž ukazuje, jak rozdílné je chování voličů stejného typu zaměstnání v různých oblastech.

Graf 3. Počet hlasů pro levice (ČSSD, KSČM, DŽJ) vydělený počtem hlasů pro pravici (ODS, KDU-ČSL, US, DEU) ve volbách 1998: odhady z logitového modelu

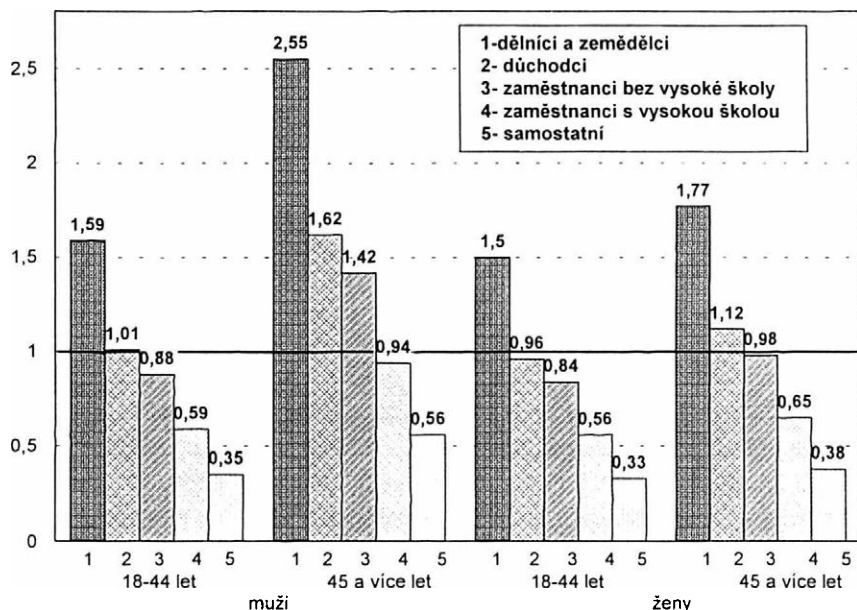

Zdroj: IFES/SC&C pro Českou televizi (červen 1998)

Souvislost volebního chování se zaměstnáním, věkem a pohlavím udává graf 4, ze kterého lze vyvodit tyto závěry:

- zaměstnání ovlivňuje volbu stejným způsobem jak u mužů, tak u žen, jak u mladších, tak u starších voličů, působí tedy nezávisle na pohlaví a věku,
- prakticky neexistuje rozdíl ve volebním chování mladších mužů a žen stejných skupin zaměstnání, ale existuje značný rozdíl ve volebním chování starších mužů a žen stejných skupin zaměstnání v tom smyslu, že muži jsou levicovější než ženy,
- starší generace se projevuje jako levicovější než mladší generace,
- starší a mladší muži se ve volebním chování liší mnohem více než starší a mladší ženy.

Graf 4. Počet hlasů pro levice (ČSSD, KSČM, DŽJ) vydělený počtem hlasů pro pravici (ODS, KDU-ČSL, US, DEU) ve volbách 1998: odhady z logitového modelu

Zdroj: IFES/SC&C pro Českou televizi (červen 1998)

5. Porovnání voličů ČSSD a KSČM

Pohlaví voliče při rozhodování mezi ČSSD a KSČM nehraje roli, ale naopak věk má význam mimořádný: čím mladší volič, tím silněji preferuje ČSSD před KSČM. Jak ukazují podíly hlasů pro ČSSD a pro KSČM ve věkových kategoriích 18-29 let, 30-44 let, 45-59 let, 60 let a více (7,07; 4,27; 2,57; 1,55), souvislost je přímo lineární. Tento výsledek není žádným překvapením, neboť ČSSD je moderní levicová strana, která je přitažlivá pro mladé levicově orientované lidi, zatímco KSČM je věkově stará populistická levicová strana.

Podíl hlasů pro ČSSD a pro KSČM ve skupině voličů se základním vzděláním je 1,66, což je významně méně než celkový podíl (2,93). To signalizuje, že přitažlivost ČSSD je pro tuto skupinu snižena. Naopak ve skupině voličů s maturitou a s vysokoškolským diplomem je zmíněný poměr 3,47, tedy přitažlivost ČSSD je pro tyto voliče zvýšená. Poměr hlasů pro ČSSD a pro KSČM ve skupině vyučených je 3,07 a neliší se významně od celkového podílu voličů těchto dvou stran. Lze tedy shrnout asi tak, že přitažlivost ČSSD při srovnání s KSČM roste s růstem vzdělání od základního po s maturitou a dále se už nemění. Voliči ČSSD jsou tedy nejen mladší než voliči KSČM, ale i vzdělanější.

Souvislost volby mezi ČSSD a KSČM a náboženským vyznáním rovněž existuje. Voliči bez vyznání preferují ČSSD méně než voliči hlásící se k římskokatolickému vyznání a ti opět méně než voliči hlásící se k jinému křesťanskému náboženství. Poměry hlasů pro ČSSD a pro KSČM jsou v těchto skupinách po řadě 2,57; 3,44; 4,60 (rostou lineárně). Pokud jde o dobu před volbami, ve které se rozhodli voliči pro ČSSD nebo

KSČM, pak mezi voliči, kteří se rozhodli dříve než dva měsíce před volbami, je zastoupení voličů ČSSD menší, než odpovídá poměru všech voličů těchto dvou stran (2,22 proti 2,93). V ostatních případech, tj. rozhodnutí v den voleb nebo během posledních čtrnácti dnů před volbami nebo během posledních dvou měsíců, je zastoupení voličů ČSSD větší, než by odpovídalo poměru všech voličů (4,79, 6,34, 6,34 proti 2,93). To tedy znamená, že voliči KSČM nečekali se svým rozhodnutím tak dlouho jako voliči ČSSD.

Preference ČSSD před KSČM jsou nejsilnější u zaměstnanců s vysokou školou (poměr hlasů je 4,55), u zaměstnanců bez vysoké školy (4,21), u samostatných (4,07). U skupiny dělníků a zemědělců odpovídá poměr hlasů (3,04) celkovému poměru hlasů pro tyto dvě politické strany (2,93). Pro voliče důchodce je přitažlivost ČSSD nejmenší ($n(\text{ČSSD}) / n(\text{KSČM}) = 1,64$). Lze tedy shrnout, že levicově orientovaní zaměstnanci a samostatní výrazně upřednostňují ČSSD před KSČM, zatímco levicově orientovaní důchodci dávají výrazně přednost KSČM. U posledně jmenovaných zajisté silně intervenuje věk. I velikost místa bydliště zřetelně diferencuje poměry hlasů pro ČSSD a KSČM. Čím větší místo, tím větší sympatie k ČSSD. Poměry hlasů jsou následující: 4,12 pro velká města, 3,39 pro střední města, 2,79 pro malá města a 2,30 pro vesnice.

Převaha hlasů pro ČSSD nad hlasy pro KSČM je největší v severomoravském regionu (3,46). Následují regiony Praha (3,35), východočeský (2,99), středočeský (2,84), západočeský (2,79), severočeský (2,76), jihočeský (2,71), jihomoravský (2,58). Zlom znamenající menší sympatie pro ČSSD, než by odpovídalo celkovému poměru hlasů mezi ČSSD a KSČM, nastává u středočeského kraje.

6. Porovnání voličů ODS, KDU-ČSL a US

První rozdíl mezi voliči ODS (resp. US) a KDU-ČSL spočívá v tom, že muži upřednostňují ODS (resp. US) a ženy KDU-ČSL v tom smyslu, že podíl mužů volících ODS (resp. US) a volících KDU-ČSL je významně větší než 3,08 (resp. 0,96), což je podíl všech voličů ODS (resp. US) a KDU-ČSL. U žen je tomu naopak. Mezi voliči ODS a US se tento rys neobjevuje. Další rozdíl mezi voliči ODS a KDU-ČSL je dán věkem. Voliči ve věkových kategoriích 18-29, 30-44, 45-59 upřednostňují ODS (podíl voličů ODS a KDU-ČSL je v nich 3,59), voliči starší dávají přednost KDU-ČSL (podíl voličů ODS a KDU-ČSL starších 59 let je 2,00). Podíl všech voličů ODS a US činí 3,23, zatímco podíl voličů ODS a US ve věku 18-29 let je 2,74 a v dalších věkových kategoriích 3,44. To znamená, že voliči do 29 let preferují US před ODS, u voličů od 30 let výše je tomu naopak. Rozdíl mezi voliči US a KDU-ČSL podle věku je do značné míry podobný rozdílu mezi voliči ODS a KDU-ČSL: věkové kategorie do 59 let, zejména ta nejmladší, preferují US, voliči starší 59 let preferují KDU-ČSL. Stručně řečeno: pro voliče starší 59 let je přitažlivější KDU-ČSL než ODS nebo US, pro voliče do 59 je tomu naopak. Pro nejmladší voliče je nepřitažlivější US.

Z hlediska vzdělání preferují voliči se základním vzděláním nebo vyučením KDU-ČSL před ODS a voliči s maturitou nebo s vysokoškolským diplomem ODS před KDU-ČSL. Podíl hlasů pro ODS a pro KDU-ČSL je pro obě nižší vzdělanostní skupiny 1,30 a pro obě vyšší 3,74. Voliči s vysokoškolským vzděláním dávají přednost US před ODS (podíl hlasů pro ODS a US je v této skupině 2,20), voliči tří nižších vzdělanostních skupin mírně upřednostňují ODS před US (podíl hlasů pro ODS a US je ve všech třech skupinách 3,54). Přitažlivost KDU-ČSL před US se rychle zmenšuje s růstem vzdělání, odpovídající poměry jsou 2,73, 1,22, 0,95, 0,59. Shrnutí: pro voliče, kteří jsou nejvýše

vyučení, je z diskutovaných tří stran nejpřitažlivější KDU-ČSL, pro voliče s vysokoškolským vzděláním je nejpřitažlivější US.

Voliči bez náboženského vyznání výrazně preferují ODS před KDU-ČSL ($n(\text{ODS}) / n(\text{KDU-ČSL}) = 7,53$) a rovněž US před KDU-ČSL ($n(\text{US}) / n(\text{KDU-ČSL}) = 2,41$), u voličů, kteří se hlásí k římskokatolickému vyznání, je to přesně naopak ($n(\text{ODS}) / n(\text{KDU-ČSL}) = 1,47$, $n(\text{US}) / n(\text{KDU-ČSL}) = 0,44$). Podíl hlasů odevzdaných pro ODS a KDU-ČSL, respektive pro US a KDU-ČSL, u voličů s jiným vyznáním než římskokatolickým se významně neliší od podílu všech hlasů odevzdaných pro uvedené strany. Typ náboženského vyznání významně neovlivňuje poměr hlasů pro ODS a US.

ODS před KDU-ČSL výrazně preferují zejména samostatně výdělečně činní voliči a rovněž zaměstnanci bez vysoké školy (poměry hlasů pro ODS a pro KDU-ČSL u těchto skupin voličů jsou 9,20 a 4,21). KDU-ČSL před ODS dávají přednost skupina dělníků a zemědělců (poměry hlasů pro ODS a pro KDU-ČSL u těchto skupin voličů jsou 1,83 a 1,99). Mezi prvními dvěma zmíněnými skupinami a druhými dvěma se umisťují zaměstnanci s vysokou školou, u nichž je poměr hlasů pro ODS a pro KDU-ČSL roven 2,97. ODS před US dávají přednost samostatní, naopak je to u zaměstnanců s vysokou školou (poměry hlasů pro ODS a US jsou po řadě 4,10 a 2,18). Ostatní skupiny, tj. zaměstnanci bez vysoké školy, dělníci a zemědělci, důchodci, se chovají stejně a příslušný poměr hlasů pro ODS a pro US se pohybuje kolem 3,50. US upřednostňují před KDU-ČSL zejména samostatní, ale i zaměstnanci s vysokou školou i bez ní (poměry hlasů pro US a pro KDU-ČSL jsou po řadě 2,21, 1,36, 1,23). Naopak KDU-ČSL před US dávají přednost důchodci a skupina dělníků a zemědělců (odpovídající poměry hlasů pro US a pro KDU-ČSL jsou po řadě 0,56 a 0,51). Tyto výsledky jen potvrzují závěry zjištěné pro věkové a vzdělanostní skupiny. Jasně se tu vyděluje KDU-ČSL, kterou upřednostňují dělníci, zemědělci a důchodci, před ODS i US. Mezi voliči ODS a US je nejpodstatnější rozdíl ve skupině samostatných, pro které je přesvědčivě přitažlivější ODS, a ve skupině zaměstnanců s vysokou školou, kteří preferují US.

S růstem velikosti místa bydliště voličů rostou poměry hlasů pro ODS a pro KDU-ČSL následovně: 1,84, 2,69, 3,92, 5,71. Stejný typ souvislosti se projevuje i u poměru hlasů pro US a pro KDU-ČSL: 0,57, 0,84, 1,22, 1,77. Velikost místa bydliště neovlivňuje poměr hlasů pro ODS a US, neboť jeho hodnoty pro velká, střední, malá města a vesnice se významně neliší od hodnoty 3,23, což je poměr všech hlasů pro ODS a pro US.

Poměr hlasů pro ODS a pro KDU-ČSL uspořádává jednotlivé regiony takto: Praha (6,90), severočeský (6,34), střeďočeký (4,61), západočeký (4,07), jihočeký (2,87), severomoravský (2,47) východočeký (2,40), jihomoravský (1,70). Zlom ve prospěch KDU-ČSL nastává u jihočekého regionu, protože poměr hlasů pro ODS a pro KDU-ČSL pro všechny voliče je 3,08. Poměr hlasů pro ODS a pro US dává toto pořadí regionů: střeďočeký (3,79), severomoravský (3,61), severočeský (3,37), jihočeký (3,32), západočeký (3,31), Praha (3,17), východočeký (3,06), jihomoravský (2,70). Zlom ve prospěch US nastává u Prahy, protože poměr hlasů pro ODS a pro US pro všechny voliče je 3,23. Poměr hlasů pro US a pro KDU-ČSL dává toto pořadí: Praha (2,18), severočeský (1,88), západočeký (1,23), střeďočeký (1,22), jihočeký (0,86), východočeký (0,78), severomoravský (0,68), jihomoravský (0,63). Pořadí je blízké pořadí podle poměru hlasů pro ODS a pro KDU-ČSL. Zlom ve prospěch KDU-ČSL nastává u jihočekého regionu, protože podíl hlasů pro US a pro KDU-ČSL pro všechny voliče je 0,96.

Pokud se jedná o dobu, ve které se voliči rozhodli pro tu kterou politickou stranu, pak voliči ODS se častěji než voliči KDU-ČSL, a zejména než voliči US rozhodli déle než dva měsíce před volbami a méně často v kratších termínech před volbami. Ze srovnání voličů US a KDU-ČSL vyplývá, že voliči US se častěji než voliči KDU-ČSL rozhodli během posledních čtrnácti dnů nebo během posledních dvou měsíců před volbami, zatímco voliči KDU-ČSL se častěji než voliči US rozhodli až v den voleb nebo déle než dva měsíce před volbami.

7. Charakteristiky voličů jednotlivých parlamentních stran

Zatímco v částech 5 a 6 jsme mezi sebou porovnávali zvláště voliče dvou levicových stran a zvláště voliče ODS, US a KDU-ČSL, zde předkládané charakteristiky jsou výsledkem porovnání zmíněných pěti stran najednou. Typickým voličem ODS je muž nebo žena ve věku 18-44 let z velkého města, se vzděláním, které bylo ukončeno alespoň maturitou, samostatně výdělečně činný(á) nebo i zaměstnanec (zaměstnankyně), nehlásící se k žádnému náboženskému vyznání nebo ke křesťanskému, ale ne k římskokatolickému. Dále je to osoba, která se rozhodla volit tuto stranu už více než dva měsíce před volbami a která v roce 1996 volila ODS nebo ODA nebo některou z malých stran, které ve volbách neuspěly, nebo nevolila, ať už proto, že byla ještě příliš mladá, nebo z jiného důvodu. Co se regionu týče, pochází zejména z Prahy.

Typický volič US se od typického voliče ODS liší zejména v tom, že se pro US rozhodl kratší čas před volbami, konkrétně během posledních čtrnácti dnů nebo během posledních dvou měsíců. Určitý rozdíl je také ve vzdělání. Je to opět volič, který má alespoň maturitu, ale častěji než u voličů ODS má vysokou školu. Typický volič KDU-ČSL je ovšem zcela jiný. Je to žena v důchodovém věku, se základním vzděláním, římskokatolického vyznání, pocházející z vesnice či malého města jihomoravského či východočeského kraje, která tuto stranu volila už v minulých volbách.

Typický volič ČSSD je vyučený muž pracující jako dělník ve věku 33-59 let, který pochází ze středně velkého nebo malého města a který je bez vyznání. Je zejména ze severočeského nebo ze severomoravského kraje. V minulých volbách volil ČSSD nebo SPR-RSČ nebo některou z malých stran, která se nedostala do parlamentu, nebo nevolil vůbec, ať už proto, že mu nebylo ještě 18 let, nebo z jiných důvodů. Typický volič KSČM je muž se základním vzděláním, důchodce, z vesnice nebo z malého města, ze severočeského, severomoravského, ale i jihomoravského kraje. Svou stranu volil už v minulých volbách a tentokrát se pro ni rozhodl už více než dva měsíce před volbami.

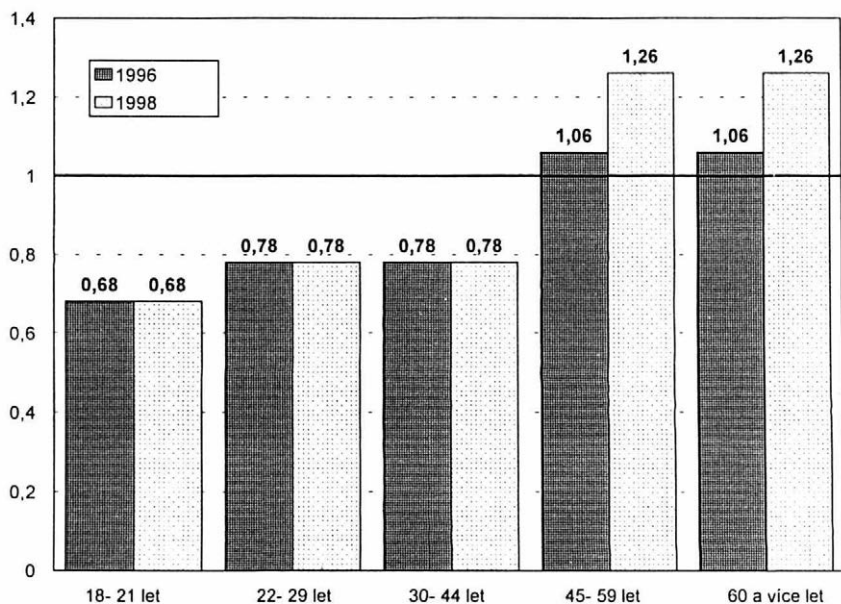
8. Porovnání výsledků voleb 1998 s výsledky voleb 1996

Jak již bylo řečeno na začátku, výsledky voleb 1998 přinesly další posun doleva. Pod levici byly zahrnuty v roce 1996 ČSSD, KSČM, DŽJ, LB, SDL a v roce 1998 ČSSD, KSČM, DŽJ. Pod pravici byly zahrnuty v roce 1996 ODS, KDU-ČSL, ODA, DEU, ČP a v roce 1998 ODS, KDU-ČSL, US, DEU. Posun pochopitelně nemusel být v různých podskupinách voličů stejně velký, v některých podskupinách k němu ani nemuselo dojít. Aby nedošlo k nedorozumění, o posunu doleva hovoříme v případě, kdy poměr hlasů pro levici a pro pravici je v roce 1998 významně větší než v roce 1996.

Graf 5 ukazuje, jak souvisí volba mezi pravici a levici s věkem voliče a rokem voleb. Z obrázku je zřejmé, že k posunu doleva došlo pouze u voličů starších, tj. ve věkových kategoriích 45-59 let a 60 a více let. Posun u těchto dvou kategorií je statisticky významný. Graf 6 zobrazuje souvislost volby mezi pravici a levici se vzděláním voliče a

rokem voleb. Opět vidíme, že k posunu doleva nedošlo ve všech vzdělanostních kategoriích, ale pouze u voličů se základním vzděláním nebo vyučených. Posun je opět statisticky významný.

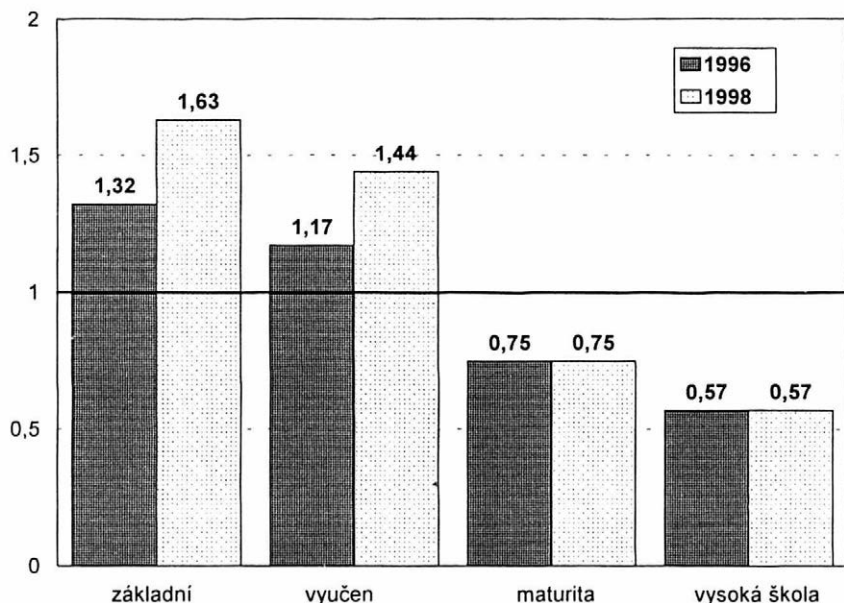
Graf 5. Počet hlasů pro levice ku počtu hlasů pro pravici: odhady z logitového modelu

Zdroj: IFES/SC&C pro Českou televizi (1996, 1998)

Poznámka: levice v roce 1996: ČSSD, KSČM, DŽJ, LB, SDL
 levice v roce 1998: ČSSD, KSČM, DŽJ
 pravice v roce 1996: ODS, KDU-ČSL, ODA, DEU, ČP
 pravice v roce 1998: ODS, KDU-ČSL, US, DEU

Graf 6. Počet hlasů pro levice ku počtu hlasů pro pravici: odhady z logitového modelu

Zdroj: IFES/SC&C pro Českou televizi (1996, 1998)

Poznámka: levice v roce 1996: ČSSD, KSČM, DŽJ, LB, SDL

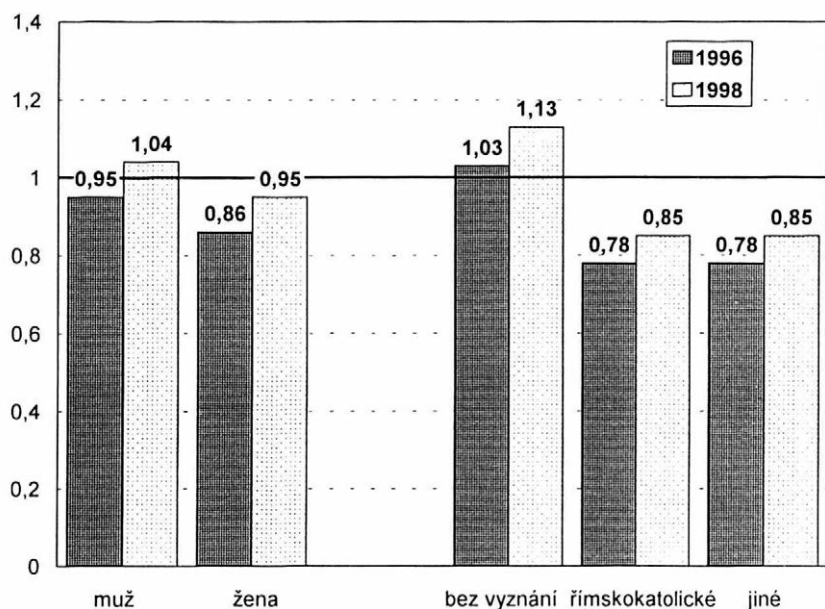
levice v roce 1998: ČSSD, KSČM, DŽJ

pravice v roce 1996: ODS, KDU-ČSL, ODA, DEU, ČP

pravice v roce 1998: ODS, KDU-ČSL, US, DEU

Posun doleva nastal jak u mužů, tak u žen, a to stejně silný. Totéž platí i pro skupiny vzniklé rozkladem podle náboženského vyznání (viz graf 7). Posun doleva se nekonal u samostatně výdělečně činných a u zaměstnanců bez vysoké školy. Zaměstnanci s vysokoškolským vzděláním, skupina dělníků a zemědělců a důchodci se doleva posunuli, a to stejně silně (viz graf 8). Graf 9 znázorňuje souvislost volby mezi levicí a pravicí s pohlavím, věkem a vzděláním voličů a rokem voleb. Posun doleva nenastal u mužů a žen ve věku 18-44 let majících alespoň maturitu. Největší posun absolvovali muži a ženy ve věku 45 let a více se základním vzděláním nebo s vyučením. O něco menší, ale rovněž významný posun doleva se projevil u mužů a žen ve věku 45 let a více majících vzdělání s maturitou nebo vysokoškolské.

Graf 7. Počet hlasů pro levice ku počtu hlasů pro pravici: odhady z logitových modelů

Zdroj: IFES/SC&C pro Českou televizi (1996, 1998)

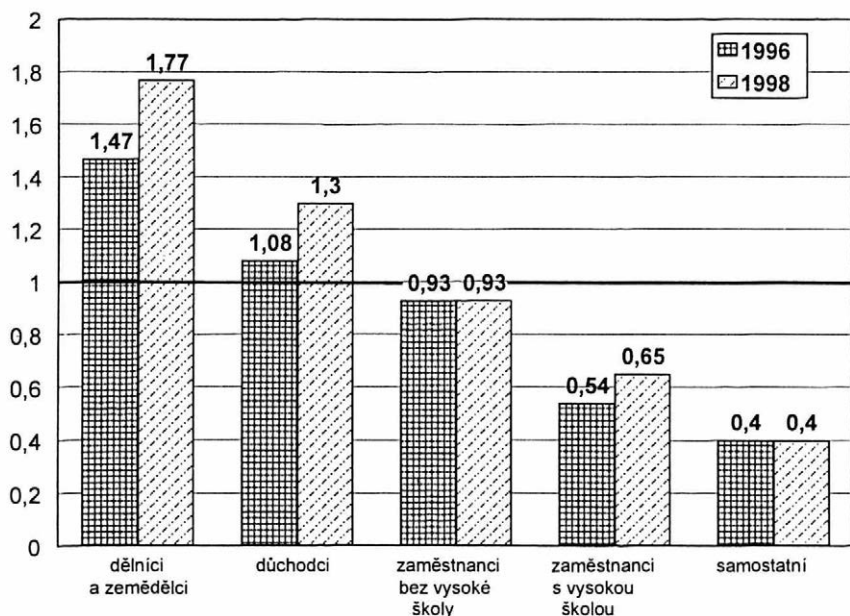
Poznámka: levice v roce 1996: ČSSD, KSČM, DŽJ, LB, SDL

levice v roce 1998: ČSSD, KSČM, DŽJ

pravice v roce 1996: ODS, KDU-ČSL, ODA, DEU, ČP

pravice v roce 1998: ODS, KDU-ČSL, US, DEU

Graf 8. Počet hlasů pro levici vydělený počtem hlasů pro pravici: odhady z logitového modelu

Zdroj: IFES/SC&C pro Českou televizi (1996, 1998)

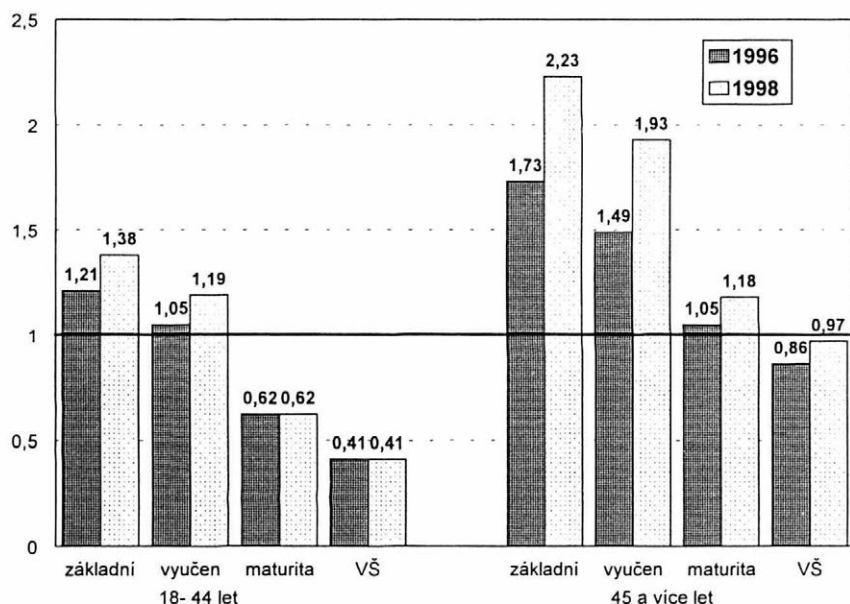
Poznámka: levice v roce 1996: ČSSD, KSČM, DŽJ, LB, SDL

levice v roce 1998: ČSSD, KSČM, DŽJ

pravice v roce 1996: ODS, KDU-ČSL, ODA, DEU, ČP

pravice v roce 1998: ODS, KDU-ČSL, US, DEU

Graf 9A. Počet hlasů pro levici ku počtu hlasů pro pravici: odhady z logitového modelu (muži)

Zdroj: IFES/SC&C pro Českou televizi (1996, 1998)

Poznámka: levice v roce 1996: ČSSD, KSČM, DŽJ, LB, SDL

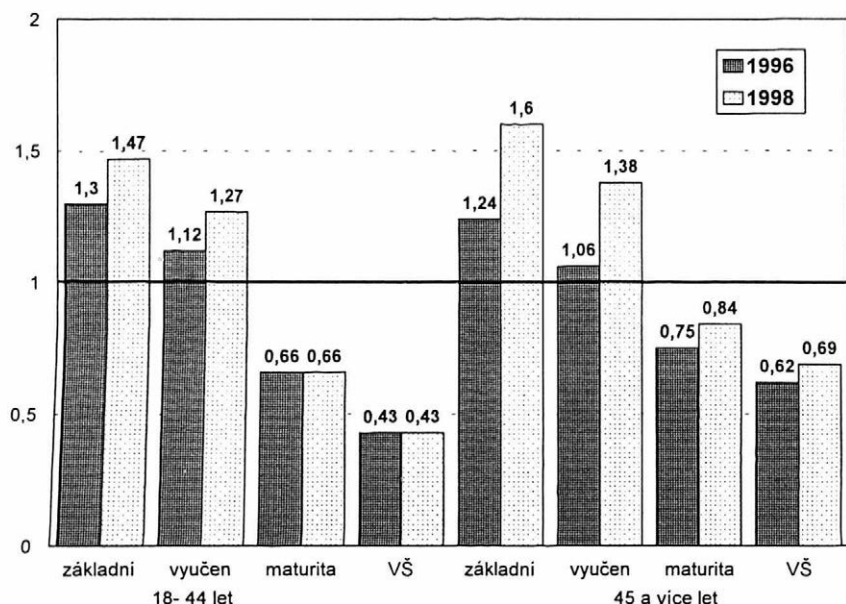
levice v roce 1998: ČSSD, KSČM, DŽJ

pravice v roce 1996: ODS, KDU-ČSL, ODA, DEU, ČP

pravice v roce 1998: ODS, KDU-ČSL, US, DEU

Grafy 9A a 9B se vztahují k jednomu modelu a odděleně jsou prezentovány jen z důvodů přehlednosti.

Graf 9B. Počet hlasů pro levice ku počtu hlasů pro pravici: odhady z logitového modelu (ženy)

Zdroj: IFES/SC&C pro Českou televizi (1996, 1998)

Poznámka: levice v roce 1996: ČSSD, KSČM, DŽJ, LB, SDL

levice v roce 1998: ČSSD, KSČM, DŽJ

pravice v roce 1996: ODS, KDU-ČSL, ODA, DEU, ČP

pravice v roce 1998: ODS, KDU-ČSL, US, DEU

Grafy 9A a 9B se vztahují k jednomu modelu a odděleně jsou prezentovány jen z důvodů přehlednosti.

Celkový posun doleva se rozdělil diferencovaně i mezi jednotlivé regiony. Nejmenší byl v Praze ($n(L) / n(P) = 0,47$ v roce 1996 a $0,50$ v roce 1998), následují regiony jihočeský ($0,87; 0,94$), severočeský ($1,18; 1,29$), východočeský ($0,79; 0,86$), středočeský ($0,93; 1,04$), západočeský ($0,97; 1,09$), jihomoravský ($0,87; 1,02$), severomoravský ($1,14; 1,36$). Morava se tedy posunula doleva více než Čechy.

Hlavními rivaly a stranami s nejvyššími volebními preferencemi ve volbách 1996 i 1998 byly ČSSD a ODS. Šance volby ČSSD (tj. poměry hlasů pro ČSSD a pro ODS) vzrostly od voleb 1996 u všech věkových i vzdělanostních kategorií a téměř u všech sociálních skupin. Jedinou výjimkou byli samostatní, u nichž se šance volby ČSSD nezměnila. Šance ČSSD u voličů do 44 let vzrostly jen nepatrně (z $0,95$ na $1,04$). Tento výsledek platí i pro jednotlivé věkové skupiny 18-21, 22-29, 30-44 let. Mnohem větší vzrůst sympatií k ČSSD lze pozorovat u voličů ve věku 45-59 let (šance ČSSD vzrostly z $1,12$ na $1,47$), a zejména u voličů od 60 let (šance ČSSD vzrostly z $0,66$ na $1,14$).

Vzhledem ke vzdělání voliče se šance ČSSD zvětšily nejvíce u voličů se základním vzděláním (z $1,12$ na $1,79$). U voličů s jinými typy vzdělání vzrostly šance ČSSD se stejnou intenzitou: z $1,32$ na $1,66$ u vyučených, z $0,75$ na $0,95$ u voličů s maturitou a z $0,57$ na $0,71$ u voličů s vysokoškolským vzděláním. Vzrůst šancí ČSSD u jednotlivých sociálních skupin byl dosti rozdílný. Jak již bylo řečeno, u samostatných zůstala šance ČSSD

na stejné úrovni jako v roce 1996 (0,41). Nejvíce vzrostla u důchodců (z 0,74 na 1,22), u zaměstnanců s vysokou školou (z 0,64 na 0,98) a u skupiny dělníků a zemědělců (z 1,87 na 2,53). U zaměstnanců bez vysoké školy se šance ČSSD zvětšila jen mírně (z 1,05 na 1,20).

9. Diskuse výsledků

Předčasné parlamentní volby 1998 vynesly do Poslanecké sněmovny dvě levicové strany (ČSSD a KSČM), které získaly dohromady 43,34 % hlasů a tři nelevicové strany (ODS, KDU-ČSL, US), které obdržely úhrnem 45,34 % hlasů. To znamená, že propadlo 11,32 % hlasů. Zřejmě se tu projevila taktická volba: voliči nechťeli, aby jejich hlasy propadly, neboť pochopili, že volby by měly rozhodnout, zda dojde k transferu moci, a chtěli být tohoto rozhodování účastni. Na jedné straně tu byla velká touha po změně, na druhé straně ale i strach před levicovou politikou, který se zvětšoval s blížícím se termínem voleb.

Výzkumy preferencí politických stran už od konce roku 1996 ukazovaly nárůst sympatií k ČSSD a pokles sympatií k pravicovým stranám, jmenovitě ODS a ODA, který byl obzvláště na počátku roku 1998 velmi citelný. Jak se ale volby přibližovaly, tak přibývalo potenciálních voličů ODS. Nakonec bylo zřejmé, že nejvíce hlasů si mezi sebou rozdělí ČSSD a ODS, a že tedy výsledky voleb u těchto dvou stran ovlivní další vývoj. Proto i voliči, kteří byli dlouho nerozhodnutí, zda vůbec půjdou k volbám, rozdělili své hlasy převážně mezi tyto dvě strany. ČSSD a ODS měly společné i to, že je častěji volili občané, kteří v minulých volbách volili strany, které se nakonec do Parlamentu nedostaly, nebo občané, kteří se v roce 1996 voleb nezúčastnili, ať už proto, že byli příliš mladí, nebo z jiných důvodů. Jinak je samozřejmě nejčastěji volili ti občané, kteří je volili už v minulých volbách. ODS dostala i hodně hlasů od bývalých voličů ODA, kteří zřejmě uposlechli výzvu ODA, aby dali své hlasy ODS nebo US, zatímco ČSSD získala hodně hlasů od bývalých voličů SPR-RSČ. Posledně jmenovaná skutečnost dobře koresponduje s tím, že voliči SPR-RSČ se v minulosti umísťovali jak na ose deklarované politické orientace, tak na hodnotově založené škále levopravé politické orientace vedle ČSSD [viz Vlachová a Matějů 1998, Matějů a Vlachová 1998].

Volba a sociální skupina

Príslušnost k určité sociální třídě bývá ostře sledovaným faktorem, který diferencuje volební chování. Dělníci mají tradičně větší sklon k levicovým názorům, lidé v rutinních nemanuálních profesích tíhnou ke středu, odborníci spíše preferují pravici a nejvíce vpravo jsou samostatně výdělečně činní [Heath et al. 1991]. Povaha dotazu na zaměstnání ve výzkumu, z něhož čerpáme, nedovoluje identifikovat v moderní sociologii používané sociální třídy, a proto zde nehovoříme o třídách, ale o sociálních skupinách. Pořadí těchto skupin, které jsme získali na základě poměrů hlasů pro levici a pro pravici, je takové, jaké bychom očekávali při znalosti volebního chování sociálních tříd. K levicovým stranám mají největší náklonnost dělníci a zemědělci, nejmenší pak samostatně výdělečně činní. Mezi těmito krajními skupinami se pohybují zaměstnanci bez vysoké školy (tuto skupinu snad lze přibližně ztotožnit s rutinními nemanuálními) a s vysokou školou (tato skupina přibližně koresponduje s odborníky).

K prognóze volebního chování důchodců (ti bývají většinou řazeni do tříd podle posledního zaměstnání, tuto informaci ale exit poll neposkytuje) můžeme použít poznatku, že skupiny, které jsou závislé na přerozdělování, dávají spíše přednost levici. Dů-

chodci jsou skutečně hned po skupině dělníků a zemědělců další, kteří preferují levici před pravici. Je zřejmé, že jednotlivé skupiny nejsou vzhledem ke sledovanému tématu homogenní, což se zejména projevuje právě u důchodců. Skutečně, když je rozdělíme na důchodce, kteří jsou nejvýše vyučení, a kteří tedy pracovali nejspíše jako dělníci, a na důchodce, kteří mají alespoň maturitu, a kteří tak nejčastěji pracovali v nemanuálních profesích, volební chování těchto dvou skupin je významně odlišné. Ti první se chovají jako skupina dělníků a zemědělců, ti druzí jako zaměstnanci bez vysoké školy.

Rozdělení samostatných podle stejného principu umožní alespoň přibližně oddělit soukromé řemeslníky, drobné obchodníky ap. od ostatních samostatných, působících např. v advokacii, medicíně, ve výzkumu trhu, v médiích, v reklamě, ve vzdělávání ap. Zde se ukazuje fakt samostatnosti silnějším činidlem než typ vzdělání, neboť ti první nekopírují chování skupiny, která by jim byla vzdělanostně blízká či alespoň bližší, ale chovají se stejně jako zaměstnanci s vysokou školou. Ti druzí jsou ještě více nakloněni pravicovým stranám než ti první, a tvoří tak skupinu, která je nejvíce napravo.

Sympatie pravicových voličů jsou mezi jednotlivé pravicové strany rozděleny takto: zaměstnanci s vysokou školou preferují US, zaměstnanci bez vysoké školy a samostatní inklinují k ODS silněji než k US nebo KDU-ČSL a k US silněji než ke KDU-ČSL. Pro skupinu dělníků a zemědělců a pro důchodce je KDU-ČSL přitažlivější než ODS nebo US. Mezi levicovými voliči dávají přednost ČSSD před KSČM nejsilněji zaměstnanci s vysokou školou. Následují zaměstnanci bez vysoké školy, samostatní, dělníci a zemědělci a na samém konci se umísťují důchodci, kteří výrazně silněji inklinují ke KSČM než k ČSSD. Tato skutečnost bude zřejmě způsobena věkem (mezi důchodce jsou sice zahrnuti i invalidní důchodci, je jich však nepoměrně méně) a z toho plynoucí větší svázanost s předchozím režimem.

Volba a vzdělání

I vzdělání samo patří mezi faktory, které působí štěpení volebního chování. V naší zemi po roce 1989 stále platí, že voliči s nižším vzděláním, tj. nanejvýše vyučení, inklinují spíše k levici a voliči s vyšším vzděláním inklinují spíše k pravici. Tato zkušenost se potvrzuje v plné míře i v posledních parlamentních volbách. Tento fakt není zcela v souladu se situací v západoevropských demokraciích, i když i tam jsou mezi jednotlivými zeměmi v tomto směru značné rozdíly [viz např. Heath et al. 1991 nebo Harrop a Miller 1987]. Mezi voliči pravicových stran upřednostňují voliči s nižším vzděláním KDU-ČSL a voliči s vyšším vzděláním ODS. KDU-ČSL je totiž nejen vnímána nalevo od ODS, ale též jako méně liberální [viz Vlachová a Matějů 1998]. Pokud bychom chtěli hovořit o pravicových voličích s vysokoškolským vzděláním zvláště, pak ti preferují US (dříve tuto roli hrála ODA, která byla vnímána jako nejliberálnější z parlamentních stran vzešlých z voleb 1996) [viz Matějů a Vlachová 1998]. Voliči levicových stran s nižším vzděláním upřednostňují KSČM, voliči s vyšším vzděláním ČSSD.

Volba a náboženské vyznání

Rovněž náboženské vyznání hraje roli v chování voličů. Jeho význam a hlavně afinita určitého vyznání a určitého typu politické strany bývají v každé zemi trochu jiné, což je často podmíněné historicky nebo dáno tradicí [viz např. Heath et al. 1991 nebo Harrop a Miller 1987]. I u nás má náboženské vyznání významný vliv, i když menší než jiné faktory, které jsme zkoumali. Nejde však o to, k jaké víře se voliči hlásí, ale zda se hlásí, nebo ne. Voliči, kteří jsou bez vyznání, preferují levici, voliči nějakého vyznání, mezi nimiž

tvoří voliči římskokatolického vyznání 83,30 %, preferují pravici, která zahrnuje KDU-ČSL, a tím je to dáno. Pravicoví voliči římskokatolického vyznání velmi výrazně preferují KDU-ČSL před ODS a US, u voličů bez vyznání je tomu naopak. Mezi levicovými voliči, kteří se hlásí k nějakému vyznání, je znatelně větší náklonnost k ČSSD než ke KSČM, u těch, kteří jsou bez vyznání, je to opačně.

Volba a věk voliče

Věk voliče a volba mezi levicí a pravicí jsou mezi sebou úzce propojené. Nedá se ovšem říci, že by preference levice rostly s věkem. Voliči se totiž rozpadají do dvou skupin. První skupinu tvoří věkové kategorie 18-19, 20-21, 22-29, 30-44 let a druhou věkové kategorie 45-59, 60 let a více. Tyto dvě skupiny jsou uvnitř homogenní (volební chování uvnitř nich není významně odlišné), mezi sebou jsou ale heterogenní, neboť starší voliči jsou více nakloněni levici než mladší. Tato skutečnost není nová, setkáváme se s ní v každém šetření po roce 1989 [viz např. Matějů a Řeháková 1997]. Od samého počátku měly mladší generace větší pochopení pro změny, protože cítily, že spíše získávají než ztrácejí, zatímco u starších tomu bylo naopak [Řeháková a Vlachová 1995]. A protože polistopadový vývoj byl spjat až do těchto voleb převážně s pravicovými stranami, inklinovaly k nim vždy mladší generace silněji než starší generace. Je zajímavé, že rozdíl v chování věkových skupin se projevuje více u mužů než u žen. Mezi voliči pravicových stran je nepřehlédnutelná náklonnost voličů starších 59 let ke KDU-ČSL. Voliči mladší tíhnou spíše k ODS nebo k US, k poslední jmenované straně pak zejména ti ve věku 18-29 let. Pro levicové voliče mladé a střední generace je přitažlivější ČSSD než KSČM, pro levicové voliče starší generace je tomu naopak. Souvislost věku a volby mezi levicí a pravicí je v České republice jiná, než je tomu ve většině demokracií. Tam jsou totiž mladí levicovější než staří [viz Harrop a Miller 1987]. Shoduje se ale skutečnost, že mladí jsou více než staří přitahováni novými stranami (v našem případě US).

Volba a pohlaví voliče

Ženy jsou více nakloněny pravicovým stranám, muži levicovým. Rozdíl ve volebním chování mužů a žen není velký, ale je významný. Zde se projevuje shoda se západními demokraciemi [viz Harrop a Miller 1987]. Mezi pravicovými voliči je to tak, že ženy upřednostňují KDU-ČSL před ODS i US, u mužů je tomu naopak. Důvodem tohoto chování může být fakt, že KDU-ČSL je vnímána jako strana hájící zájmy katolické církve a podle Harropa a Millera [1987] ženy tíhnou ke katolickým stranám více než muži.

Volba a velikost místa bydliště

Náklonnost k pravicovým politickým stranám výrazně roste s velikostí místa bydliště. Tento fenomén je obecně platný. Jeho důvodem může být například skladba obyvatel venkova či menších měst, kde je málo tradičních voličů pravice, větší hrozba nezaměstnanosti a z ní plynoucí závislost na přerozdělování, nižší životní úroveň ap. Mezi pravicovými voliči hraje velikost místa bydliště také významnou roli, ale jen při rozhodování mezi KDU-ČSL a dalšími dvěma pravicovými stranami. KDU-ČSL má totiž tradičně velkou podporu u obyvatel menších sídel, zejména však na venkově. Je zajímavé, že velikost místa bydliště nepatří mezi faktory, které ovlivňují rozhodování mezi ODS a US. I chování voličů levicových stran se liší podle velikosti místa bydliště: čím menší místo, tím větší sympatie ke KSČM. Svědčí to snad o větším konzervatismu, menší flexibilitě a větší zahleděnosti do minulosti levicových voličů z menších sídel?

Volba a region

Výsledek rozhodování mezi levicí a pravíci je výrazně jiný pro voliče z Prahy, ze severních Čech nebo ze severní Moravy nebo z jiných oblastí České republiky. Podílí se na tom zřejmě celková sociální a demografická situace v daném území, skladba obyvatelstva podle převažujícího typu obživy, vzdělání, míra nezaměstnanosti, životní úroveň ap., ale i tradice. Mezi pravicovými voliči mají výraznější zastoupení voliči KDU-ČSL v regionech jihomoravském, východočeském, severomoravském a jihočeském jak vzhledem k ODS, tak vzhledem k US. Pod pojmem „výraznější zastoupení“ rozumíme tu skutečnost, že podíl voličů KDU-ČSL a ODS (resp. KDU-ČSL a US) je v dané oblasti větší, než je podíl voličů těchto stran v celé České republice. Voliči ODS mají výraznější zastoupení v regionech středočeském, severočeském a západočeském, a to vzhledem k oběma dalším pravicovým stranám. Konečně voliči US mají výraznější zastoupení v Praze, opět vzhledem k ODS i KDU-ČSL. Mezi levicovými voliči je výraznější zastoupení voličů ČSSD v regionech severomoravském, v Praze a ve východočeském.

Změny vzhledem k výsledkům parlamentních voleb 1996

K největšímu posunu doleva došlo u voličů starších 44 let, kteří mají jen základní vzdělání nebo jsou vyučeni v nějakém oboru. Toto jsou typičtí voliči levicových stran a velký posun doleva byl u nich pozorován už mezi volbami 1992 a 1996 [viz Matějů a Řeháková 1997]. Tato vrstva voličů nejdříve vystřízlivěla z polistopadového opojení, neboť pochopila, že to zcela jistě není ona, kdo změnami získal, a že to jsou levicové strany, které hájí její zájmy [viz např. Řeháková a Vlachová 1995 nebo Matějů 1996].

Pokud sledujeme posun doleva u skupin voličů podle jejich zaměstnání, dojdeme k závěru, že doleva se posunuli dělníci, zemědělci a důchodci, ale také zaměstnanci s vysokou školou, zatímco rozdělení hlasů mezi levici a pravici u zaměstnanců bez vysoké školy a u samostatných se významně nezměnilo. U zaměstnanců s vysokou školou bychom podle zkušeností ze západních demokracií mohli očekávat posun doleva. Nemyslím si však, že v našich podmínkách je hlavním důvodem posunu doleva příklon této skupiny lidí k ideám postmaterialistické „nové levice“ [viz např. Heath et al. 1991], ale otřesená naděje, že konečně zhodnotí své vzdělání na trhu práce. Dnes, kdy se odborníci pracující ve veřejném sektoru dostávají nezřídka do oblasti podprůměrných příjmů, se nelze divit, že se posouvají pomalu, ale stabilně doleva, aby tak vyjádřili své zklamání. Jiná situace je asi u majitelů vysokoškolských diplomů pracujících v soukromém sektoru nebo v bankovním a finančnictví. Naše data ale neumožňují tyto skupiny identifikovat.

Poměry hlasů pro ČSSD a ODS se od voleb 1996 nezmenšily u žádné věkové, vzdělanostní nebo sociální kategorie. Posun k ČSSD byl znatelný u voličů starších 44 let, mezi nimi pak zejména u voličů od věku 60 let a více. Poměry hlasů ČSSD a ODS se významně zvětšily u všech kategorií vzdělání, zejména ale u základního vzdělání. Jestliže hlasy voličů se základním vzděláním, kteří si vybrali v roce 1996 ČSSD nebo ODS, se rozdělily tak, že 47 % připadlo ODS a 53 % ČSSD, pak v roce 1998 to bylo už jen asi 36 % pro ODS a 64 % pro ČSSD.

Jedinou sociální skupinou, pro kterou zůstal poměr hlasů ČSSD a ODS beze změn, byli samostatní, u všech ostatních sociálních skupin se objevil přesun sympatií směrem k ČSSD. Největší posun byl zaznamenán u důchodců, následují zaměstnanci s vysokoškolským vzděláním a pak teprve skupina dělníků a zemědělců. Složení voličů těchto dvou největších stran nazírané vzhledem k sociálním skupinám se v roce 1998 lišilo vel-

mi výrazně jen u samostatně výdělečně činných, kteří tvořili více než pětinu všech voličů ODS, ale asi jen třináctinu voličů ČSSD, a u skupiny dělníků a zemědělců, která tvořila 27 % ze všech voličů ČSSD, ale jen necelých 13 % ze všech voličů ODS. Odtud je zřejmé, že chce-li ODS do budoucna rozšířit počty svých voličů, měla by zvětšit svůj zájem o početní růst podnikatelů.

BLANKA ŘEHÁKOVÁ je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, kde je členkou výzkumného týmu „Sociální stratifikace“. Věnuje se zejména problematice příjmových nerovností a proměnám vztahu mezi sociální třídou a volebním chováním.

Literatura

- Harrop, M., W. L. Miller 1987. *Election and Voters*. Basingstoke: Houndmills and London: The Macmillan Press Ltd.
- Heath, A., R. Jowell, J. Curtice, G. Evans, J. Field, S. Witherspoon 1991. *Understanding Political Change: The British Voter 1964-1987*. Oxford: Pergamon Press.
- Kreidl, M., K. Vlachová 1998. „Nastal soumrak extrémní pravice?“ *Pracovní texty výzkumného projektu „Sociální trendy“* č. 5. Praha: SoÚ AV ČR.
- Kreidl, M., K. Vlachová 1999. „Sociální zázemí extrémní pravice v ČR.“ *Sociologický časopis* 35: 335-354.
- Matějů, P. 1996. „Winners and Losers in the Post-Communist Transformation: the Czech Republic in Comparative Perspective.“ *Innovation* 9: 371-390.
- Matějů, P., B. Řeháková 1997. „Turning Left or Class Realignment? Analysis of the Changing Relationship Between Class and Party in the Czech Republic, 1992-1996.“ *East European Politics and Societies* 11: 501-542.
- Matějů, P., K. Vlachová 1998. „Role politicky relevantních hodnot ve volebním rozhodování v České republice.“ *Sociologický časopis* 34: 171-193.
- Řeháková, B. 1998. „Sociální rozvrstvení a volební chování.“ Pp. 225-246 in *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*, ed. by J. Večerník. Praha: Academia.
- Řeháková, B., K. Vlachová 1995. „Subjective Mobility after 1989. Do People Feel a Social and Economic Improvement or Relative Deprivation?“ *Czech Sociological Review* 3: 137-155.
- Vlachová, K., P. Matějů 1998. „Krystalizace politických postojů a politického spektra v České republice.“ *Sociologický časopis* 34: 145-170.

Příloha

Seznam zkratk politických stran

ČP	Česká pravice
ČSSD	Česká strana sociálně demokratická
DEU	Demokratická unie
DŽJ	Důchodci za životní jistoty
KDU-ČSL	Křesťanská a demokratická unie - Československá strana lidová
KSČM	Komunistická strana Čech a Moravy
LB	Levý blok
ODA	Občanská demokratická aliance
ODS	Občanská demokratická strana
SDL	Strana demokratické levice

SPR-RSČ Sdružení pro republiku - Republikánská strana Československa
US Unie svobody

Summary

The early general election in 1998 brought the expected shift to the left that began in the period between the 1992 and 1996 general elections. Nevertheless, the shift occurred in differing levels of intensity in the various social and demographic groups. Although employees with tertiary education still prefer non-left parties over the left, there was a leftward shift in this group of the same intensity of that of the working class and pensioners. The most significant movement to the left was observed among older and less-educated voters, as was the case in the 1996 elections. Such voters are typical of the electorate of left-wing parties. However, there was no major tendency to the left among voters in the 18 to 44 age-group, voters with higher education, or the self-employed.

A comparison of ČSSD and KSČM voters revealed that ČSSD voters are younger, more educated and come from larger towns, a feature that was to be expected as ČSSD is a modern left-wing party, while KSČM is an old-style populist left-wing party. Similar comparison between ODS and US voters revealed that voters from 18 to 29 years of age and voters with university or college education prefer US to ODS. On the other hand, ODS is extremely popular among the self-employed. Neither gender, religion nor size of place of residence had any influence on voting preferences between these two right-wing parties. When KDU-ČSL supporters were compared with ODS and US voters it was found that KDU-ČSL is more attractive for women, for Roman Catholic voters, for voters from villages or small towns, for less-educated and older voters, for the working class, and for retired people.

When all the parliamentary parties from the 1998 elections (ODS, US, KDU-ČSL, ČSSD and KSČM) were compared, the following profiles were revealed: the typical ODS voter is a man or woman between 18 and 44 years of age, comes from a large town, is well educated, and self-employed; the typical US voter is between 18 and 29 years of age with university or college education; the typical KDU-ČSL voter is more likely to be a woman, of Roman Catholic persuasion, with elementary education, and from a village or a small town; the typical ČSSD voter is usually a man, between 33 and 59 years of age, a skilled worker, who comes from a town which is not large; and finally the typical KSČM voter is a man, with elementary education, probably retired, who comes from a village or a small town.

Sociální zázemí extrémní pravice v ČR*

Voliči SPR-RSČ v letech 1996-1998

MARTIN KREIDL**

KLÁRA VLACHOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR

The Social Background of the Extreme Right in the Czech Republic

Abstract: This article examines the parties of the extreme right with an accent on the Czech extreme right wing party (SPR-RSČ). Using basic theories and empirical evidence which deal with the electoral success of parties of the extreme right we reproduced a basic profile of their voters, then, examined the situation of Czech politics we performed some empirical analyses to test the validity of the theories of the extreme right in the ČR. Our findings show that the social background of republican voters does not significantly differ from the social background of similar parties in other European countries. We also found possible explanations for the electoral failure of SPR-RSČ in the elections to the Chamber of deputies in June 1998: social insecurity and rising unemployment which may have led a number of supporters of SPR-RSČ to vote for parties of the left. In 1998 SPR-RSČ also failed in the mobilisation of non-voters and first-time-voters.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35, (No. 3: 335-354)

1. Strany extrémní pravice

I přes dlouhodobou tradici liberální demokracie a poměrnou stabilitu politických systémů existuje v západních demokraciích problematický prvek. Jsou jím strany zpravidla souhrnně řazené do kategorie „extrémní pravice“¹ jako např. Svobodná strana v Rakousku, Národní fronta ve Francii, Republikáni či Německá lidová unie v Německu, Vlamský blok či Národní fronta v Belgii, Pokroková strana v Norsku, Pokroková strana a Dánská lidová strana v Dánsku, Sociální hnutí v Itálii, Švýcarští demokraté ve Švýcarsku či Jeden národ v Austrálii. O síle a nezanedbatelnosti některých zmíněných stran nejlépe svědčí jejich zisky ve volbách (tabulka 1). Jiné z těchto stran, jako například němečtí Republikáni nebo Německá lidová unie (DVU), se sice výrazně neprosazují na celostátní úrovni, v zemské (lokální) politice je ale jejich pozice mnohem silnější. DVU například v dubnu 1998 získala v zemských volbách v Sasku-Anhaltsku 13 % hlasů, Republikáni zaznamenali devítiprocentní úspěch například v roce 1996 v Bádensku-Würtenbersku.

*) Tato stat' vznikla v rámci projektu Mezinárodní program sociálního výzkumu (ISSP), který byl podpořen grantem Grantové agentury České republiky č. 403/98/1129. Autoři děkují všem, kteří svými připomínkami přispěli ke konečné verzi statí, zejména pak Blance Řehákové a oběma anonymním recenzentům *Sociologického časopisu*.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Klára Vlachová, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail vlachova@soc.cas.cz

1) Jako obsahově totožné, nebo příbuzné jsou často používány termíny radikální pravice, krajní pravice, národně-populistická pravice apod. Podrobnější rozbor obsahu těchto pojmů a vztahů mezi nimi nabízejí např. [Dvořáková 1997, Fiala 1998, Fiala a Mareš 1998, Strmiska 1998 nebo Westle a Niedermayer 1992].

Strany podobného typu se v různé míře prosadily i v zemích střední a východní Evropy: Liberálně demokratická strana Ruska má v parlamentu 51 křesel, Slovenská národní strana 14 křesel, Slovinská národní strana 4 křesla, Maďarská strana spravedlnosti a života 14 křesel, Bulharský byznys blok 12 křesel. V České republice bylo po dvě volební období v parlamentu přítomno Sdružení pro republiku-Republikánská strana Československa. Volební období 1992-1996 zahájila se 14 křesly a skončila s 5 křesly a v letech 1996-1998 měla v Poslanecké sněmovně 18 křesel.

Tabulka 1. Volební podpora extrémních stran (v %)

Země	Jméno strany	Volební zisk	Rok
Austrálie	One Nation (ON)	8,4	1998
Belgie	Vlaams Blok (VB)	7,8	1995
Bulharsko	Balgarski Biznes Blok (BBB)	4,9	1997
ČR	SPR-RSČ	3,9	1998
Dánsko	Dansk Volkeparti (DV)	7,4	1998
Dánsko	Fremskridtspartiet (FrP)	2,4	1998
Francie	Front National (FN)	14,9	1997
Itálie	Movimento Sociale Fiamma Tricolore (MSI)	1,7	1996
Maďarsko	Magyar Igazság és Elet Pártja (MIEP)	5,5	1998
Německo	Die Republikaner (REP)	1,8	1998
Německo	Deutsche Volksunion (DVU)	1,2	1998
Norsko	Fremskrittspartiet (FP)	15,3	1997
Rakousko	Freiheitliche Partei Österreichs (FPÖ)	21,9	1995
Rusko	Liberalno-demokratičeskaja partija Rossiji (LDPR)	11,2	1995
Slovensko	Slovenská národná strana (SNS)	9,1	1998
Slovinsko	Slovenska nacionalna stranka (SNS)	3,2	1996
Švýcarsko	Schweizer Demokraten/Démocrates Suisses/ Demokratici Svizzeri (SD)	3,1	1995

Poznámka: Rok posledních voleb do dolní komory parlamentu a procento hlasů, které získala daná strana (v případě vícekolových voleb uvádíme zisk z prvního kola).

Zdroj: European Political Resources
(<http://www.agora.stm.it/politic/europe.html>)

Jednou z „věčných“ otázek, které jsou s pravicovými extremisty spojeny, je míra jejich pravicovosti. Řazení nekomunistických extremistů k pravici není podle mnohých autorů zcela obhajitelné. Souvisí však s jedním z pohledů na politický prostor. Pokud je politický prostor vnímán jako jednodimenzionální, pak jsou jako extrémní označovány ideologie, programy, strany či hnutí umístěné v krajních pozicích určitým způsobem vymezeného politického prostoru a za umírněný protějšek je pak považována středová pozice [např. Strmiska 1998]. Je-li ale politický prostor vnímán jako mnohodimenzionální, nelze toto zjednodušující řazení bezvýhradně přijmout. Podle Lipseta [1960] má každá ideologie svou umírněnou a extrémní formu. Extremistické varianty umírněných ideologií můžeme směrem zleva přes střed doprava seřadit takto: komunismus a peronismus (levicový fašismus), fašismus, konzervativní (tradicionalistický) autoritarianismus.

Podle Lipseta byl fašismus *extremismem středovosti* a populismu, byl typickým „hnutím středních tříd“ [ibid.: 134] – samostatně podnikajících, živnostníků, drobných řemeslníků. To jsou lidé, kteří si sice nepřejí vysoké daně, ale zároveň nejsou ani přízniv-

ci vývoje kapitalismu a cítí se ohroženi nadnárodními korporacemi, silným odborovým hnutím a národními monopoly. Proto je pochopitelné i jejich volání po státních intervencích a ochraně. Naproti tomu zmiňuje Novák [1997: 57] jako příklad skutečného pravicového extremismu horthismus v Maďarsku či stoupence Salazara v Portugalsku.

V rámci toho, co je nazýváno extrémní, radikální či populistickou pravíci, existuje celá řada ideologických a programových variant a k této nejednoznačnosti přispěly možná i samotné extrémní strany – například SPR-RSČ se ve svých stanovách definuje jako pravicová strana [Fiala a Mareš 1998], avšak programové dokumenty tomu neodpovídají [Mazel 1998]. Obdobně je na tom zřejmě například i Německá lidová unie [Mareš 1997]. Politologové [např. Novák 1997: 59] již dříve upozornili, že voliči SPR-RSČ jsou podobní voličům západoevropských extrémně „pravicových“ stran, které odpovídají charakteristikám fašismu středu. A ačkoliv i některé empirické výzkumy [např. Vlachová a Matějů 1998, Vlachová 1998] ukázaly, že u českých „pravicových“ extremistů převládají z hlediska sociálně-ekonomických hodnot středové až levicové tendence, přidržíme se tradičního názvu, který zkoumaným stranám přisuzuje alespoň verbálně pozici napravo od středu politického spektra.

Jaké mohou být osudy pravicových extremistických stran? Sartori vyjádřil přesvědčení, že politický systém nakonec antisystémové strany absorbuje. „Podle historiků je nevyhnutelné, že revoluční strany v dlouhé časové perspektivě ztrácejí svůj revoluční impetus a přizpůsobují se režimu, který nebyly s to svrhnout. (...) dlouhá časová perspektiva je ale zpravidla příliš dlouhá pro žijící aktéry a politický systém“ [Sartori 1976: 140-141] a řada stran spadajících do této kategorie stále úspěšně působí. Druhou možností, která může radikální pravici čekat, je opadnutí zájmu a marginalizace jejich vlivu. Příkladem toho jsou němečtí Republikáni, kteří na počátku své existence zaznamenali velké úspěchy, a dnes na celostátní úrovni nehrají významnou roli [Robejšek 1997]. Jak spekulují Bettina Westle a Oskar Niedermayer, ostatní strany zřejmě získaly zpět podstatnou část protestních voličů, kteří se na jistou dobu k republikánům přidali [Westle a Niedermayer 1992: 98]. Stejně dopadli čeští republikáni, kteří v parlamentních volbách v roce 1992 získali 5,9 % hlasů, v roce 1996 8,0 % hlasů a v předčasných parlamentních volbách v roce 1998 se propadli na 3,9 % a nepřekročili 5 % hranici nutnou pro vstup do Poslanecké sněmovny. Stručný pohled do minulosti nicméně ukazuje, že ústup ze slávy potkal celou řadu dříve úspěšných pravicových radikálů: dánská „Pokroková strana“ (*Fremskridtspartiet*) vstoupila na politické výsluní v roce 1988, kdy oproti předchozím volbám téměř zdvojnásobila svůj zisk (získala 9 % hlasů). Dnes ale nepatří k relevantním politickým silám: v posledních všeobecných volbách jí dalo hlas pouze 2,4 % voličů (tabulka 1). Švédská „Nová demokracie“ (*Ny Demokrati*) v roce 1991, rok po založení, získala 6,8 % hlasů a dnes stojí s minimální voličskou podporou mimo vrcholovou politiku. Právě proto, že podobný ústup ze slávy potkal v posledních volbách (1998) i české republikány, chtěli bychom na základě dostupných informačních zdrojů ukázat možné příčiny jejich neúspěchu. To však nebude cílem jediným. Základ pro tuto analýzu bude tvořit shrnutí základních tezí zdůvodňující růst popularity pravicového extremismu na Západě v průběhu 80. let a popis jeho sociální báze. Podobnou analýzu bychom chtěli věnovat SPR-RSČ. Na závěr se pokusíme nastínit budoucnost pravicového extremismu v české parlamentní politice.

2. Příčiny současného úspěchu extrémní pravice

Piero Ignazi [1996: 560] tvrdí, že úspěch extremistické pravice je založen na postindustriální krizi identity. Rasistické a xenofobní požadavky na obranu národní identity jsou podle něj reakcí na atomizaci moderního života, kde „úspěch a individualismus přerušily ochrannou síť tradičních pout“. Spojení mezi „ztrátou afektivních kořenů“ a autoritářskými postoji, které pravicovým extremistům nahrávají, je v Ignaziho interpretaci zvýšená míra anomie [ibid.: 557].² Radikální pravicové strany měly podle Ignaziho nahradit umírněnou pravici tím, že zaujaly ráznější stanovisko v případě národní identity a uprchlíků, ale stejně tak při obhajobě práva a pořádku a diskusi o roli stran a demokracie obecně.

Obdobně je existence extrémní pravice podle Betze [1993] reakcí na příchod informační, konzumní a postindustriální společnosti a na sociální náklady zrychlené modernizace [srv. Robejšek 1997]. Roste význam vysoce kvalifikované práce v řízení, výzkumu, vývoji a poradenství, roste poptávka po vyšším formálním vzdělání, vyšší kvalifikaci a delší praxi. Upadá hodnocení nekvalifikované a polokvalifikované práce ve výrobě. Společnost se dělí na dvě skupiny: dvě třetiny společnosti tvoří bohatí, vzdělaní a zabezpečení příslušníci střední třídy (zaměstnanci, státní úředníci, odborníci a modré límečky zaměstnané v *postfordistické* továrně), zbylou třetinu pak nekvalifikovaní a polokvalifikovaní dělníci ve výrobních sektorech, mladí lidé bez dostatečného formálního vzdělání a praxe a rostoucí sektor dlouhodobě nezaměstnaných.

Podle Betze [1993] za úspěchem extrémní pravice stojí agregace zájmů části dělnické třídy a také části nižší střední a nové střední třídy. Dělníci se cítí ohroženi omezenými životními šancemi, rostoucí nezaměstnaností, nedostatečným vlastním vzděláním a špatnými bytovými podmínkami, a obrací proto svá obvinění proti imigrantům. Na druhé straně se část nižší střední a nové střední třídy ztotožňuje s voláním po snížení daní, omezení neproduktivní byrokracie, nákladných sociálních programů a státních intervencí. Konečný výrazný politických úspěch pravicových extremistů tedy není opřen jen o marginalizované skupiny, které patří k „prohrávajícím“ v procesu modernizace, ale i o její „vítěze“ [ibid.: 423].

Dalším z příznivých sociálních vlivů, které obecně vzato extremistické pravici nahrávají do karet, je vysoká nezaměstnanost [Dvořáková 1997: 10, Kříž 1998]. Koexistence přílivu imigrantů a rostoucí (vysoké) nezaměstnanosti dává extremistům do ruky velmi silný argument. Často je slyšet volání: „berou našim lidem práci“, což bývá často doplněno argumentem o vlivu imigrantů na rostoucí kriminalitu. V projevech představitelů pravicových extremistů bývají tyto přímé argumenty zpravidla doplňovány snahou o obranu národního zájmu a identity [Heywood 1994: 175],³ ale zároveň i o ochranu práva jiných kultur na vlastní rozvoj [Dvořáková 1997: 15-16].

Podle Kitschelta [1991] se pro pravicové extremisty otevírá prostor v okamžiku, kdy existující strany neuspokojují poptávku po otevřené ekonomice a zároveň autoritářské politice. K tomu se podle něj může přidat nejednotnost existující pravice nebo její

²) Evidenci v tomto duchu nabízejí v případě českých republikánů Rabušic a Mareš [1996]. Podle jejich údajů vykazovali voliči republikánů mezi všemi voliči nejvyšší míru anomie.

³) Betz cituje z oficiálních dokumentů francouzské Národní fronty: „(přistěhovalci) způsobí zničení tisícileté identity francouzského národa, imigrace ohrožuje přežití francouzského národa, bezpečnost jeho teritoria, integritu jeho dědictví, jeho kulturu a jazyk“ [Betz 1993: 417].

přesun ke středu politického spektra. Pokud podobný posun ke středu zaznamená i levice, zvyšují se dále šance extremistů, protože podobnost stran vlevo i vpravo vede k odcizení autoritářšších voličů a může je dovést až k volbě extrémních stran.

Nepochybně velmi důležitou součástí volebního úspěchu radikálních pravicových stran je jejich schopnost mobilizovat k volební účasti jedince, kteří dosud stáli mimo politiku [Betz 1993, Veugelers 1997]. Ignazi [1996] uvádí, že jsou tyto strany schopné mobilizovat nové zdroje – občany, kteří nepodporují systém a jsou odcizení od politiky. Významnou úlohu přitom hrají témata, jež dosud nebyla politizována: morálka, imigrace, národní hrdost a podobně. Na mobilizační potenciál extremistů upozornil již Lipset ve své klasické knize *Political Man* v případě nárůstu voličské podpory pro NSDAP na počátku třicátých let [Lipset 1960: 152].⁴

Zvýšenou přitažlivost mají extremistické a radikální programy a strany i pro samotné prvovoliče (ti jsou jinak samozřejmě podmnnožinou výše uvedené skupiny). To souvisí s jejich politickou nezakotveností a s absencí vlastní politické tradice na jedné straně, na straně druhé ale i s jejich menším konzervatismem, obecným příklonem k radikálním řešením a vyšší citlivostí na nově se objevující politická témata. Podle Betze jsou zároveň mladí lidé významně více zastoupeni mezi těmi, kdo na postupující modernizaci společnosti nejvíce doplácují, a mají tedy silnější motiv připojit se k protestním stranám [Betz 1993]. Tezi o příklonu mladých voličů k francouzské Národní frontě dokumentuje Veugelers [1997]. Stejnou evidenci pro případ norské Pokrokové strany, rakouské FPÖ, německých Republikánů uvádí Betz [1993] a pro britskou Národní frontu např. Husbands [1981]. Jakkoli je empirická evidence omezená zejména díky nedostatečnosti zastoupení voličů a sympatizantů extremistických stran ve výzkumech a v řadě případů nelze vyslovit jednoznačné soudy, mělo by se, podle Harropa s Millerem [1987: 203], jednat o obecný vzorec chování. K extremistům se ale mladí lidé připojí pouze za určitých podmínek. Výzkumy volební účasti téměř uniformně ukazují, že mladí lidé také patří k nejčastějším volebním absentérům [např. Freedman a Goldstein 1996, Pattie a Johnston 1998]. Zdá se, že volební absence a volba extrémních nebo radikálních stran jsou v politickém jednání do značné míry substituty.

V tradici sociologického bádání nalezneme ještě jiné příčiny úspěchu radikálů a extremistů. Jednou z klasických je souvislost mezi deviantním volebním chováním a inkonzistencí sociálního statusu [viz Lenski 1967, Rush 1967]. Deviantní politické chování bylo ale chápáno různými způsoby. Lenski spojoval statusovou inkonzistenci se silnější tendencí k liberalismu (v americkém smyslu slova), Rush mluví přímo o pravicovém extremismu. Slomczynski [1995] ve své srovnávací analýze konstatoval, že postkomunistické země vykazují velmi vysoký stupeň inkonzistence statusu. Mohli bychom z toho usuzovat, že právě díky slabé vazbě mezi statusovými proměnnými bude i v ČR pro pravicový extremismus příhodné prostředí? V teoretické rovině jistě, poslední analýzy dopadu statusové inkonzistence na politické preference nicméně ukazují, že zvýšený stupeň statusové inkonzistence zvyšoval v roce 1997 pravděpodobnost volby některé z levicových stran [Matějů a Kreidl 1998]. To je samozřejmě pouze nepřímá odpověď na výše položenou otázku, neboť explicitně autoři zmíněné studie souvislost konzistence sociálního statusu a nadprůměrné tendence volit extremistické strany netestovali.

⁴) Další výzkumy jeho závěry potvrdily i ve velmi podobném případě fašistického nástupu k moci v Itálii [Brustein 1991].

Nesporně důležité bude pro pochopení fenoménu radikálních politických stran na pravici i uvažování o roli stranického a volebního systému. Sartori dal existenci antisystémových stran na první místo mezi charakteristikami takzvaného „polarizovaného pluralismu“ [Sartori 1976: 132-140]. Polarizovaný pluralismus je v jeho výkladu odlišován od umírněného pluralismu a za jeho příklady uvádí Sartori francouzskou Čtvrtou republiku, Výmarskou republiku, Chile do roku 1973, Itálii sedmdesátých let [ibid.: 132]. V této souvislosti asi nepřekvapí, že podle výzkumů Jackmana a Volpertové [1996] se při analýzách volebních výsledků ukázalo, že multipartismus a stejně tak rostoucí proporcionalita zastoupení jsou příznivými jevy pro růst radikální pravice, zatímco zvýšená volební klauzule tomuto růstu brání.⁵

Podle mnohých autorů sehrál podstatnou úlohu při vzestupu extremistických stran i neokonzervatismus, který v průběhu osmdesátých let nabíral dech. Ignazi [1992] tvrdí, že v důsledku nástupu neokonzervatismu došlo v západních demokraciích k nárůstu polarizace jak ve smyslu ideologické vzdálenosti, tak ve smyslu ideologické intenzity. V Sartoriho duchu bychom mohli říci, že neokonzervatismus způsobil v osmdesátých letech růst polarizace politických systémů.

Kanadský sociolog Veugeliers [1997] ale správně upozorňuje, že dlouhodobá úspěšnost extremistických stran je založena na složitějším modelu vztahů. Přiznává relevanci teoriím, které jeho kolegové zformulovali ve vztahu k prvotnímu úspěchu a proniknutí radikální pravice na politickou scénu, dodává ale, že pro přetrvání a zabránění marginalizaci musí tyto strany uspět při vybudování nové „stranické loajality“. Ve skutečnosti, říká, se jedná o dvoukrokový model úspěchu: na základě rozvolnění vazeb na staré strany (*issue voting*) a mobilizací předchozích nevoličů vzniká prvotní úspěch, ale strany zůstávají relevantními na základě postupně se vyvíjející nové stranické identifikace.

3. Sociální opora extrémní pravice

Připomněli jsme zde již Lipsetovu formulaci, že klasický fašismus byl hnutím středních tříd a extremismem středu. Veugeliers [1997] ukázal, že voličstvo francouzské Národní fronty do značné míry odpovídá charakteristikám fašismu středu tak, jak je popisuje Lipset, a rozhodně se liší od tradičních voličů konzervativní pravice (tj. převážně žen, starších lidí, praktikujících katolíků). Mezi voliči jsou výrazně více zastoupeni muži a mladí lidé (to se týká i např. norské Pokrokové strany, německých Republikánů a britské Národní fronty [Betz 1993, Husbands 1981]), naopak podpora od praktikujících katolíků je výrazně nižší, než byl průměrný zisk Národní fronty na celostátní úrovni. Rakouská FPÖ měla úspěch mezi dělníky a zaměstnanci, ale také mezi důchodci, francouzská Národní fronta měla nejvíce příznivců ze střední a nižší střední třídy, ale taktéž získala významnou podporu od dělníků, a obdobně Pokroková strana v Norsku získala podporu mezi „modrými“ i „bíлыми“ límečky [Betz 1993]. Německé Republikány a belgický Vlámský blok volili častěji modré límce.

⁵) Ve Francii má Národní fronta jednoho poslance v Národním shromáždění (to je voleno v jednomandátových obvodech), přestože získává okolo 15 % hlasů a sám její šéf Jean-Marie Le Pen je poslancem Evropského parlamentu, jenž je volen podle zásad poměrného zastoupení. Jiným příkladem je Austrálie: strana Jeden národ má pouze 1 křeslo v Senátu, který je volen preferenčním systémem ve dvanáctimandátových obvodech. Ve Sněmovně reprezentantů, která je volena v jednomandátových obvodech, nemá vůbec žádné zastoupení (jedenáct mandátů má ale například v parlamentu státu Queensland).

Jackman a Volpertová [1996] naopak nenalezli podstatnou diferenci mezi příznivci a nepřítelnicí radikálních stran v Německu a Francii z hlediska sociálního postavení. Lidé s vysokým a nízkým příjmem se v podpoře extremistů prakticky nelišili. Podle jiných ale vztah mezi sociálním postavením a podporou extremismu existuje. Podle Bettiny Westle a Oskara Niedermayera nebyl žádný empiricky prokazatelný vztah mezi objektivní ekonomickou deprivací a volbou německých Republikánů. Ovšem vztah mezi subjektivní deprivací a zvýšenou inklinací k Republikánům byl empiricky podepřen. Ve srovnání s obecnou populací je totiž mezi příznivci Republikánů dvakrát více těch, kdo se domnívají, že jsou ve společnosti znevýhodněni, nebo těch, kdo hodnotí svou současnou ekonomickou situaci jako špatnou [Westle a Niedermayer 1992]. Například v Norsku nicméně existuje nadprůměrný vztah voličů s nízkými příjmy k Pokrokové straně [Betz 1993].

Jiný způsob, jak operacionalizovat sociální postavení, je použití vzdělanostního žebříčku. Zprv, vzdělanější lidé jsou méně vystaveni riziku modernizace, na trhu práce zpravidla snáze nacházejí uplatnění a přistěhovalci pro ně díky svému nízkému vzdělání nepředstavují na trhu práce výraznější konkurenci. Betz uvádí, že v roce 1989 bylo v Rakousku 61 % gastarbeiterů pouze s dokončenou povinnou školní docházkou (mezi Turky to bylo dokonce 84 %) a podobná situace byla i v NSR a Francii [Betz 1993]. Druhá možná souvislost mezi vzděláním a pravicovým extremismem se vztahuje k politické socializaci. Westle a Niedermayer v tomto smyslu rozvíjejí starší tezi Klingemanna a Pappiho [1972]. Podle nich platí, že „čím vyšší stupeň školy člověk navštěvuje, tím jasněji a intenzivněji jsou mu předávány platné normy daného politického systému“ [Westle a Niedermayer 1992]. Vyšší vzdělání dosažené v demokratickém systému je větší zárukou imunity vůči autoritářským sklonům [ibid.: 94]. Do třetice by mohla afiliace méně vzdělaných lidí k extremismu souviset s jejich větší citlivostí vůči potřebě pevného referenčního rámce. Podle zmíněných autorů chybí méně vzdělaným lidem „potřebné kognitivní nástroje pro vypořádání se stále se měnícími nároky moderní společnosti“ a „chybí jim tolerance a zkušenost, jež jsou potřeba pro uchopení komplexních sociálních a politických jevů“ [ibid.: 93-94]. Přesto nebyl v mnoha společnostech vztah vzdělání a politického extremismu průkazný. Jeho zádrhel zřejmě spočívá v tom, že nemusí být zcela lineární [Veugelers 1997]. Mezi lidmi s vyšším vzděláním souvisí rozdíl v podpoře radikálních stran s tím, zda jejich vzdělání bylo technického nebo obchodního zaměření. Absolventi obou těchto směrů se, jak Veugelers ukazuje, k Národní frontě ve Francii klonili soustavně silněji než absolventi humanitních oborů [ibid.: 34].

Z hlediska geografického je příklon k extrémní pravici více městskou než venkovskou záležitostí, což je dáno zejména tím, že se ve městech zpravidla koncentrují právě ti lidé, kteří nejvíce doplácí na negativa modernizace [např. Husbands 1981, Voerman a Lucardie 1992]. Její vliv je umocněn navíc tím, že jak mladí nezaměstnaní a málo kvalifikovaní dělníci, tak jejich konkurenti na trhu práce, tj. přistěhovalci, zpravidla žijí ve stejných předměstských čtvrtích. Soustřeďují se v dělnických koloniích průmyslových center, kde lze poměrně snadno získat levné bydlení. V původních obyvatelích sílí pocity obklíčení a invaze a nespokojenost se zbytkem společnosti, která je opustila a oni nemohou svému osudu uniknout. Dělníci, kteří tradičně volili levicové strany, nakonec přešli k pravicovým extremistům, neboť levice v jejich očích nedostála svým závazkům ohledně imigrace [Betz 1993]. Podle stejného autora se nicméně pravicoví extrémisté těší rovněž značné podpoře v oblastech s vyšší ekonomickou prosperitou (jako jsou Lombardsko, Flandry, Bavorsko a Badensko-Würtembersko), kde se kromě nespokojenosti s přístěho-

valci objevovala také nespokojenost s občany z chudších oblastí stejného státu, respektive nechut' k přerozdělování ve prospěch méně rozvinutých regionů [Betz 1993].

Voliči extrémní pravice mají velmi pestré politické zázemí. Některé výzkumy ukázaly, že volební zisky extrémně pravicových stran jdou napříč politickým spektrem [Betz 1993]. Například Le Pen získal v prezidentských volbách podporu i od lidí, kteří sami sebe řadili k jasné levici (tito lidé tvořili 15 % všech jeho příznivců [Veugelers 1997]). Husbands [1981] uvádí, že podle výzkumů voličů italského MSI se v sedmdesátých letech téměř polovina jeho voličů zařazovala do kategorií umírněné nebo extrémní levice.⁶ Podobně Westle a Niedermayer uvádějí, že se podstatná část voličů německých republikánů hlásí k levici a jedna pětina až jedna sedmina z nich tvrdila, že dali v předchozích volbách hlas SPD. Přesto ale většina z nich přešla od CDU-CSU a ani z hlediska průměrné hodnoty sebezařazení na pravolevé škále není mezi voliči Republikánů a CDU-CSU zásadní rozdíl [Westle a Niedermayer 1992].

Hledisko voličských přesunů je jedním z těch, která nám mohou ukázat na pozici voličů extrémní pravice v politickém prostoru a naznačit, které další strany patří k jejich největším konkurentům. Zde je namístě zmínit se o Mairově „tezi o perzistenci“. Přestože je moderní vývoj stranických systémů pod tlakem rostoucí těkavosti voličů, jen velmi zřídka dochází k přímým přesunům hlasů od levice na pravici a naopak. Většina rostoucí voličské mobility spadá na vrub přesunům uvnitř stabilních pravicových nebo levicových bloků [Mair 1989]. Jeho závěry později potvrzují i jiné výzkumy [Heath et al. 1991]. Na základě toho byl vysloven předpoklad, že se budou pravicoví extrémisté rekrutovat převážně z řad umírněnějších pravicových stran. Evidenci ve prospěch Mairovy přinášejí i Veugelers [1997] a Westle s Niedermayerem [1992]. Kromě již zmíněného Betze je oponentem perzistenční teze i Ignazi [1992], podle kterého mají pravicoví extrémisté schopnost mobilizovat voliče ze všech sociálních vrstev a politických uskupení a nelze je řadit do rodiny konzervativních stran.

4. SPR-RSČ 1996, 1998: úspěch a neúspěch

4.1 Voličské přesuny mezi volbami

V následující části naší práce se pokusíme aplikovat některé dosud zmíněné teoretické předpoklady při analýze volebních výsledků českých republikánů v posledních dvou parlamentních volbách. Nejprve se zaměříme na pozici republikánů v politickém spektru, kterou přiblížíme na základě zisků a ztrát voličských hlasů zleva a zprava. Dále prozkoumáme vztah republikánských volebních zisků k některým regionálním charakteristikám. V další části analýzy se zaměříme na úspěšnost českých republikánů při oslovování tradičních extremistických voličů a nakonec se pokusíme shrnout možné příčiny jejich neúspěchu ve volbách roku 1998. Jako základní referenční rámec pro srovnání nám přitom budou sloužit volby 1996.

Klára Vlachová [1997] již před časem konstatovala, že republikáni jsou jedinou z relevantních českých politických stran, která není svým programem dominantně orientovaná na pravolevou škálu. Její voliči se sice v průměru definovali jako pravicoví, ale

⁶) Jednalo se o klasifikaci na základě postojů a hodnot, tedy o škálu, kterou bychom v kontrastu s obvyklejším sebezařazením na pravolevém kontinuu mohli nazvat „objektivní“. Husbands ovšem připomíná, že se jednalo o metodologicky problematické členění, jehož slabost je navíc umocněna tím, že sympatizanti MSI tvořili pouze 2 % výběrového vzorku [Husbands 1981].

v porovnání s voliči jiných politických stran byli na škále levice-pravice mnohem více rozptýleni. Samotnou stranu viděli její voliči jako středovou [Šimoník 1996]. Analýzy umístění voličů v prostoru tvořeném škálou sociálně-ekonomických hodnot („objektivní“ škálou levice-pravice) a škálou liberalismus-autoritářství ukázaly, že republikánští voliči se v roce 1996 nacházeli ve střední části levoprávní škály, zatímco na škále liberalismus-autoritářství byli situováni blíže jejímu autoritářskému konci [Vlachová a Matějů 1998: 162]. Obě tato zjištění nezávisle na sobě podporovala hypotézu o „extremismu středu“.

Výzkumy voličských přesunů mezi lety 1992 a 1996 v zásadě pozici SPR-RSČ mezi levicí a pravicí potvrdily, i když naznačovaly spíše silnější inklinaci k levici než pravici. To mohlo být způsobeno tím, že v té době patřila SPR-RSČ i ostatní levicové strany k parlamentní opozici. Ve volbách roku 1996 získali republikáni oproti roku 1992 17 % svých voličů od pravicových stran (od levice to bylo 7 %) a ztratili 28 % směrem doleva (doprava od nich odešlo jen 9 %).⁷ Velmi podobně se situace pro republikány vyvíjela v roce 1998: voličské hlasy k nim přicházely více z pravice (14 % oproti 7 % zleva) a voliči odcházeli spíše doleva (37 % vs. 8 % doprava).⁸ To ostatně odpovídalo i nové pozici v politickém prostoru levice-pravice a liberalismus-autoritářství, kterou republikánští voliči v roce 1998 zaujali. V dubnu 1998 totiž potenciální voliči SPR-RSČ patřili podle svých hodnotových preferencí jednoznačně do levé části politického spektra [Vlachová 1998: 264]. Toto nové umístění může být klíčem k pochopení volebního neúspěchu republikánů.

Výzkumy volebních preferencí nenaznačovaly, že by měla SPR-RSČ ztrácet podporu. Podle agentury STEM dosahovaly v dubnu 1998 preference této strany 10,7 % a předvolební kampaň mohla této straně přinést i vyšší volební zisky než v roce 1996. Stal se však přesný opak. Podstatná část z těch, kdo se ve výzkumech k SPR-RSČ hlásili, se nakonec musela odklonit jinam. Kam? Možnou odpověď dává již analýza tzv. druhých hlasů republikánských příznivců, kterou ukazuje tabulka 2. Zatímco v roce 1996 okolo 37 % voličů SPR-RSČ dávalo na druhé místo ve svých preferencích jednoznačně levicové strany (ČSSD, KSČM a DŽJ), v roce 1998 to již byly dvě třetiny! Mezi stranami, které by republikánští voliči volili na druhém místě, vedla ČSSD: v roce 1996 v 21 %, v roce 1998 již v 37 % případů. Mezi oběma volebními roky posílila u voličů SPR-RSČ na pozici „druhé“ nejpříjemnější strany i KSČM (10,5 % v roce 1996 a 19,1 % v roce 1998). Strany středu a pravice naopak ztratily u republikánských voličů na oblibě (tabulka 2).

Srovnáme-li přesuny hlasů mezi volbami v letech 1996 a 1998, je podle voličských ztrát republikánů ve prospěch levice (z 28 % na 37 %) patrné, že mnozí z voličů, kteří pomýšleli na volbu levicové strany jako na „záložní“ variantu, nakonec silicímu levicovému lákání podlehli. O důvodech nejen hodnotového, ale také volebního levicového posunu voličů SPR-RSČ mohou více vypovědět následující analýzy. Předtím, než se však zmíníme o důvodech, které voliče „pravicové“ SPR-RSČ vedly doleva, připomeňme si, že ani přívržencům francouzské Národní fronty nečiní problém volit socialisty a komunisty [Robejšek 1997: 119].

⁷) Pramen: SC&C/IFES pro Českou televizi 1996, vlastní výpočty (pravice 1992: ODS, ODA, KDU, KAN, levice 1992: ČSSD, HDŽJ, LB; pravice 1996: ODS, ODA, DEU, KDU, ČP, levice 1996: ČSSD, DŽJ, KSČM, LB, SDL). V roce 1992 máme na mysli volby do ČNR.

⁸) Pramen: SC&C/IFES pro Českou televizi 1998, vlastní výpočty (pravice 1996: ODS, ODA, DEU, KDU, ČP, levice 1996: ČSSD, DŽJ, KSČM, LB, SDL; pravice 1998: ODS, KDU, US, DEU, levice 1998: ČSSD, DŽJ, KSČM).

Tabulka 2. Druhé hlasy příznivců SPR-RSČ v říjnu 1996 a dubnu 1998
(Řádková procenta a adjustovaná residua)⁹

	KSČM	DŽJ	ČSSD	KDU-ČSL	US	ODS	ODA	jiné strany
<i>1996</i>								
%	10,5	5,3	21,1	7,9	-	10,5	7,9	36,8
Adj. residuum	1,8	0,6	2,3	-0,6	-	0,6	-1,5	-1,2
<i>1998</i>								
%	19,1	9,2	37,2	4,3	4,3	6,4	-	22,3
Adj. residuum	4,0	-0,9	5,0	-3,4	-3,3	-1,0	-	0,4

$\chi^2_{96} = 11,32$, sig. 0,079, $n_{96} = 1030$

$\chi^2_{98} = 55,00$, sig. 0,000, $n_{98} = 1551$

Pramen: ISSP 1996 (SoÚ, STEM), Trendy 4/1998 (STEM)

4.2 Regionální diferenciacie zisků SPR-RSČ

Podívejme se nyní podrobněji na regionální determinanty volebního zisku republikánů v obou analyzovaných volebních rocích. První důležitou souvislostí by měl být vztah mezi ekonomickým prostředím (průměrná mzda, nezaměstnanost) a volebním ziskem SPR-RSČ. To by podporovalo tezi o vztahu mezi napětím na trhu práce a extremistickými politickými postoji. K tomu přidejme předpoklad o radikální pravici jako městském politickém fenoménu, který je dán především sociální strukturou extremisticky laděných voličů. Vzhledem k apelu na rostoucí kriminalitu se pokusíme také ukázat, zda skutečně rozdílná míra kriminality v regionech souvisí s preferencemi pro SPR-RSČ. Protože nás, vzhledem k údajům uvedeným v minulé subkapitole, zajímá obzvláště vztah SPR-RSČ a ostatních levicových stran, zvolili jsme pro analýzy metodu simultánní regresní analýzy, která nám v jednom modelu umožňuje porovnávat sílu jednotlivých proměnných jak z hlediska časového (rok 1996 a 1998), tak efekty, které jednotlivé nezávislé proměnné mají na závislé proměnné. Pro testování modelu jsme použili program LISREL.¹⁰ Výsledky analýzy zmíněných vlivů ukazuje tabulka regresní analýzy (tabulka 3).

První, co je třeba zmínit, je struktura modelů, která je v obou letech v zásadě stejná. V roce 1998 je ovšem procento vysvětlené variance vyšší. Vliv nezaměstnanosti na volbu SPR-RSČ je evidentní, stejně jako je tomu u regionální míry kriminality. Není překvapením, že růst kriminality a nezaměstnanosti posiluje tendence volit extrémní „pravici“. Překvapivé ale je, že čistý vztah mezi hustotou obyvatelstva a volebním ziskem SPR-RSČ je negativní, což naznačuje u republikánů pozici spíše rurální než urbánní strany. Podstatný závěr je ale tento: vztah mezi mírou nezaměstnanosti a volebními zisky SPR-RSČ je velmi silný a podobně je silný vztah mezi mírou kriminality a preferencemi SPR-RSČ. Platí tedy, že čím vyšší je v okrese nezaměstnanost a kriminalita, tím větší úspěch tam republikáni dosáhli.

⁹) Při aplikaci adjustovaných reziduí se vzhledem k malému zastoupení republikánských voličů v souboru držíme doporučení Řeháka a Řehákové, podle nichž je možné tuto statistiku používat, pokud jsou všechny minimální očekávané četnosti v tabulce větší nebo rovné 0,5 [Řehák a Řeháková 1978: 624]. V tabulce z důvodů úspornosti uvádíme pro každý rok jen jeden řádek dvouřádkové tabulky (voliči SPR-RSČ vs. ostatní voliči).

¹⁰) Vstupní korelační matice a zadání výpočtů potřebné pro replikaci analýzy jsou na požádání dostupné u autorů.

Změřená souvislost republikánských zisků a průměrné mzdy je nulová. Neplatí tedy vztah mezi „okresní chudobou“ a rostoucím sklonem k extremismu, který by mohl pramenit z nespokojenosti s výsledky působení pracovního trhu. Neplatí ovšem ani obrácená hypotéza: Betz [1993] tvrdil, že se podpora pravicových extremistů koncentruje v bohatších regionech země. V jejich případě se spojuje nespokojenost s vývojem země s nespokojeností se zaostávajícími regiony státu.

Tabulka 3. Simultánní regresní analýzy vlivu regionálních charakteristik na volební výsledky SPR-RSČ a levicových stran v roce 1996 a 1998 – saturovaný model

	1996		1998	
	SPR-RSČ (y1)	Levice (y2)	SPR-RSČ (y1)	Levice (y2)
Mzda (x1)	0,02	-0,08	0,01	-0,17
Nezaměstnanost (x2)	0,48***	0,65***	0,63***	0,68***
Kriminalita (x3)	0,33**	0,1	0,36***	0,04
Hustota obyvatel (x4)	-0,30**	-0,23**	-0,26**	-0,16
Vysvětlená variance	0,33	0,51	0,52	0,56

Poznámka: *) statisticky významné na hladině 0.1; **) statisticky významné na hladině 0,05; ***) statisticky významné na hladině 0.01; n = 77

Jednotkou analýzy jsou okresy, přičemž Praha je brána jako jeden okres.

Vysvětlení proměnných: kriminalita – počet registrovaných trestných činů na 1000 obyvatel (1996), nezaměstnanost – 1996 průměrná nezaměstnanost za celý rok, 1998 míra nezaměstnanosti k 31. 5. 1998, hustota obyvatel na km², průměrná mzda 1996, 1997 (substituce za rok 1998) – fyzické osoby. Levice 1996: ČSSD, DŽJ, KSČM, LB, SDL; levice 1998: ČSSD, DŽJ, KSČM.

Pramen: ČSÚ

Nás zajímá ještě jiná otázka. Při prvním pohledu na saturovaný model simultánní regrese (tabulka 3) se zdá, že vztah mezi volebním ziskem republikánů a nezaměstnaností v okrese v letech 1996 a 1998 posiloval. Jedná se ale o změnu, která je skutečně statisticky prokazatelná? Abychom na tuto otázku odpověděli, zkonstruovali jsme alternativní model, v němž byla definována podmínka rovnosti vlivu nezaměstnanosti na zisk SPR-RSČ v obou letech (rovnost koeficientů γ_{112} a γ_{212}). Strategie, kterou jsme byli vedeni, je jednoduchá. Opuštěním saturovaného modelu vzroste jak počet stupňů volnosti, tak i chí kvadrát. Odpověď na naši otázku bude skryta v tom, zda hodnota chí kvadrátu překročí kritickou hranici definovanou pro daný počet stupňů volnosti. Pokud by tomu tak nebylo, znamenalo by to, že model i s dodatečnými restrikcemi je statisticky přijatelný a původně pozorovaný rozdíl koeficientů γ_{112} a γ_{212} v saturovaném modelu není statisticky průkazný. Jak ukazuje první řádek tabulky 4, je model i po začleněných restrikcích rovnosti statisticky přijatelný ($\chi^2 = 1,39$ při 1 stupni volnosti). Z toho tedy vyplývá, že přestože došlo v období 1996-98 k podstatnému nárůstu nezaměstnanosti, tento růst se oproti všem předpokladům neprojevil zvýšeným vlivem na volební zisk SPR-RSČ.

Když z nezaměstnanosti neprofitovali republikáni, získala z ní levice? Lišila se nezaměstnanost ve svém dopadu na volební výsledky extrémní pravice a levicových stran? Postup, který jsme zvolili pro testování zmíněných otázek, je identický jako v předchozím případě. Pouze v novém modelu neplatí jedna podmínka rovnosti, ale hned tři, a opět platí, že rozhodujícím kritériem jsou statistiky věrohodnosti nového modelu. Jak vidíme

v druhém řádku tabulky 4, i v tomto případě jsou kritéria přijatelnosti modelu splněna. Základní hledisko, změna chí kvadrátu, je hodnotou 3,57 při třech stupních volnosti splněno, a i ostatní statistiky vhodnosti modelu dosahují uspokojivých hodnot. Závěr, který z toho vyplývá, je jasný: vliv nezaměstnanosti na okresní úrovni můžeme jak v roce 1996, tak v roce 1998 považovat za shodný, a to v případě SPR-RSČ i levicových stran.

Tabulka 4. Simultánní regresní analýzy vlivu regionálních charakteristik na volební výsledky SPR-RSČ a levicových stran: statistiky vhodnosti modelů při definovaných restrikcích

	χ^2	df	p	RMR	GFI
$\gamma_{112} = \gamma_{212}$	1,39	1	0,24	0,023	1,00
$\gamma_{112} = \gamma_{212} = \gamma_{122} = \gamma_{222}$	3,57	3	0,31	0,019	1,00

Poznámka: proměnné a model jsou definovány stejně jako v tabulce 3.

Zatímco v Rakousku podle Schustera [1996] došlo k nárůstu hlasů pro extrémní pravici mezi dělníky v důsledku jejich nespokojenosti se sociálním programem socialistů, mohli v České republice dojít k jevu opačnému: voliči byli nespokojeni se sociálním programem SPR-RSČ. To ostatně napovídaly již první analýzy provedené těsně po volbách.¹¹ Důvodem, proč nakonec republikáni svou pozici „extremistů středu“ neudrželi, mohla být i vysoká polarizovanost české politiky. České politické spektrum se postupně vyvinulo do škály s dvěma jasnými póly [Vlachová 1997], které fungovaly jako gravitační centra. Levice a pravice tedy nebyly snadno zaměnitelné, jak svou hypotézu postavil Kitschelt [1991], ale naopak se od sebe stále více odlišovaly a teprve postupně získávaly svůj tradiční obsah [Matějů a Vlachová 1998].

4.3 Mobilizace nevoličů

K předcházející analýze ale musíme dodat část, která doplňuje pohled na loňský propad SPR-RSČ. Je to analýza úspěšnosti této strany v „mobilizaci nevoličů“. Zatímco v roce 1996 se k republikánům nakonec přiklonilo přes 14 % těch, kdo se předchozích voleb nezúčastnili a v roce 1996 volit přišli (včetně prvovoličů), a to bylo výrazně a statisticky prokazatelně více, než tvořil jejich průměrný zisk. V roce 1998 to bylo v absolutním procentu pouze 4,8 %. V nadprůměrné mobilizaci nevoličů tedy v roce 1998 republikáni evidentně selhali.

Podobný obrázek ukáží také analýzy volebního chování prvovoličů, pokud je včleníme z celkové skupiny nevoličů. V roce 1996 dokázali republikáni zabodovat u mladých lidí, kteří šli k volebním urnám poprvé. Získali 13,3 % jejich hlasů a měli z 12,6 % elektorát tvořený právě prvovoliči, což žádná jiná strana nedokázala. SPR-RSČ v tomto ohledu následovala ODA, která měla v elektorátu 10,8 % prvovoličů, a ODS, u níž to bylo 7,9 % [Vlachová a Kreidl 1998]. V roce 1998 ale v tomto směru republikánská kampaň jednoznačně selhala. Z prvovoličů získali jen 5,1 % a prvovoličem byl tak pouze každý dvacátý volič SPR-RSČ (viz tabulku 5). Republikáni tedy nedokázali zmobilizovat a získat podstatnou část svého proměnlivého elektorátu – prvovoliče.

Mladí voliči, a zvláště prvovoliči, bývají podstatnou složkou voličstva extremistických stran. Lze jen spekulovat o tom, jakou roli sehrál fakt, že se jednalo o předčasné

¹¹) Na základě modelování volebních přesunů například Spousta [1998] ukázal, že se republikáni skutečně „rozplynuli“ v náručí jiných levicových stran.

volby, a prvovoličů bylo místo standardních čtyř populačních ročníků v případě řádných voleb jen polovina (podle statistické ročenky šlo v roce 1998 poprvé k volbám asi 330 000 mladých lidí). Prvovoliči - voliči, kteří mají na rozdíl od stabilních starovoličů poměrně významný vliv na stabilitu či změnu volebních výsledků - budou v České republice stále menším zásobníkem nových hlasů. Spolu s postupným opadnutím přílivu nových mladých voličů z populační vlny sedmdesátých let bude jejich počet stále menší. Navíc se zdá, že na rozdíl od počátku devadesátých let, kdy byla mezi mladými voliči silná pravicová a pravicově extremistická volební orientace, nastupuje generace, která mnohem více kopíruje volební chování celé populace (viz změnu chí kvadrátů a adjustovaných reziduí pro jednotlivé strany mezi lety 1996 a 1998 v tabulce 5).

Tabulka 5. Volební hlasy prvovoličů a ostatních voličů pro SPR-RSČ a ostatní strany v roce 1996 a 1998- Řádková procenta a adjustovaná standardizovaná rezidua

	KSČM	ČSSD	SPR-RSČ	KDU-ČSL	US	ODS	ODA	jiné strany
<i>1996</i>								
Ostatní (%)	10,8	26,5	7,6	8,1	-	29,6	6,1	11,2
adj. residuum	7,2	0,7	-6,6	0,5	-	-0,8	-3,8	1,4
Prvovoliči (%)	3,8	25,5	13,3	7,7	-	30,8	9,1	9,8
adj. residuum	-7,2	-0,7	6,6	-0,5	-	0,8	3,8	-1,4
<i>1998</i>								
Ostatní (%)	11,2	32,3	3,8	8,9	8,6	27,7	-	7,5
adj. residuum	4,0	-0,2	-1,5	-0,5	-1,3	-0,1	-	-1,1
Prvovoliči (%)	5,7	32,7	5,1	9,6	10,2	28,0	-	8,7
adj. residuum	-4,0	0,2	1,5	0,5	1,3	0,1	-	1,1

$\chi^2_{96} = 102,76$, sig. 0,000, $n_{96} = 13\ 890$; $\chi^2_{98} = 18,89$, sig. 0,005, $n_{98} = 13\ 312$

Pramen: SC&C/IFES pro Českou televizi 1996, 1998

4.4 Sociální charakteristiky voličů SPR-RSČ

V předcházejících odstavcích jsme popsali několik jevů, které jsou pro voliče SPR-RSČ typické. Nyní je doplníme o další charakteristiky a porovnáme je s typickým profilem extremistického voliče v západních zemích. Pro analýzu používáme logistické regrese, v níž je závislou proměnnou proměnná VoteSPR (1 = volil v daných volbách SPR-RSČ, 0 = volil některou jinou stranu). Analýza je založena na datech získaných při exitpollových výzkumech, které v roce 1996 a 1998 provedlo konsorcium SC&C a IFES pro Českou televizi.¹²

¹²⁾ Použité výzkumy mají několik výhod. Svou velikostí (přes 13 000 dotázaných v každém roce) překonávají nízké zastoupení republikánských voličů v běžných výzkumech a jsou v nich zachyceni pouze skuteční voliči, čímž odpadá zkreslení nepravdivě uváděné účasti ve volbách. Je v nich ale kladen velmi malý počet otázek a nelze tedy testovat veškeré hypotézy týkající se volebního chování. Detailnější informace lze nalézt v Sociologickém datovém archivu (<http://archiv.soc.cas.cz>).

Tabulka 6. Logistická regrese volby SPR-RSČ (VOTESPR) vs. volby ostatních stran
Modely bez interakčních efektů

	MODEL I			MODEL II			MODEL III		
	B	Wald	Exp(B)	B	Wald	Exp(B)	B	Wald	Exp(B)
SEX	0,56***	97,17	1,75	0,57***	101,59	1,77	0,57***	99,32	1,76
NONLAST	0,08	0,61	1,08	0,18*	3,09	1,20	0,23**	5,15	1,26
FIRST	0,24**	5,74	1,28	0,66***	49,87	1,93	0,53***	31,60	1,69
YOUNG	0,58***	84,03	1,78	-	-	-	-	-	-
HSCHOOL	-0,73***	143,47	0,48	-0,70***	130,51	0,50	-0,69***	129,34	0,50
WORKER	0,63***	70,62	1,87	0,66***	79,50	1,94	0,62***	69,69	1,86
EMPL	0,43***	32,55	1,53	0,45***	35,67	1,56	0,41***	30,41	1,51
UNEMPL	0,86***	26,80	2,36	0,92***	31,22	2,52	1,07***	41,21	2,91
SELF	0,63***	49,09	1,88	0,64***	51,17	1,90	0,61***	45,89	1,84
RELIG	-0,24***	17,51	0,79	-0,32***	32,83	0,72	-0,36***	40,02	0,70
YEAR	-	-	-	-	-	-	-0,67***	141,72	0,51
Konstanta	-3,24***	1 936,58	-	-3,11	1 886,32	-	-2,80***	1 393,34	-
R ²		0,068			0,060			0,075	
PRED		94,24 %			94,24 %			94,24 %	

Poznámka: *) statisticky významné na hladině 0,1; **) statisticky významné na hladině 0,05; ***) statisticky významné na hladině 0,01
Uvedená statistika R² je uváděna jako vhodné měřítko vyčerpané variance [SPSS... 1997].

Pramen: SC&C/IFES pro Českou televizi 1996, 1998. Popis proměnných v příloze.

Výsledky základního modelu logistické regrese s případnými drobnými modifikacemi (Modely I, II, III) jsou uvedené v tabulce 6. Ukazuje se, že profil českého republikána dobře koresponduje s tím, co o voličích stran extremistické „pravice“ bylo zjištěno na Západě [srv. Betz 1993; Husbands 1981; Schuster 1996; Veugeliers 1997; Voerman, Lucardie 1992; Westle, Niedermayer 1992]. Ukazuje se navíc, že silnější tendence některých sociálních skupin volit republikány byla stabilní v čase, neboť žádný z interakčních členů zahrnující proměnnou rok se neukázal jako statisticky významný (tabulka 7).

Tabulka 7. Logistická regrese volby SPR-RSČ (VOTESPR) vs. volby ostatních stran: Model IV se spojenými efekty

	B	Wald	Exp(B)
SEX	0,56***	96,84	1,75
NONLAST	0,26**	3,95	1,30
FIRST	0,58***	30,28	1,78
HSCHOOL	-0,51***	34,24	0,60
WORKER	0,67***	75,26	1,96
EMPL	0,61***	34,47	1,85
UNEMPL	0,98***	10,90	2,65
SELF	0,71***	34,07	2,04
RELIG	-0,35***	39,02	0,70
YEAR	-0,65***	116,38	0,52
FIRST * YEAR	-0,34	2,14	0,71
NONLAST * YEAR	-0,11	0,27	0,90
UNEMPL * YEAR	0,39	1,35	1,47
EMPL * HSCHOOL	-0,39**	8,00	0,68
SELF * HSCHOOL	-0,24	2,13	0,78
UNEMPL * HSCHOOL	-0,26	0,59	0,77
Konstanta	-2,87***	1 287,70	
PRED		94,24 %	
R ²		0,076	

Poznámka: *) statisticky významné na hladině 0,1; **) statisticky významné na hladině 0,05; ***) statisticky významné na hladině 0,01.

Uvedená statistika R² je uváděna jako vhodné měřítko vyčerpané variance [SPSS... 1997].

Pramen: SC&C/IFES pro Českou televizi 1996, 1998.

Popis proměnných v příloze.

Nadprůměrnou tendenci volit republikány vykazovali muži, u žen byla podpora extremistů výrazně nižší. SPR-RSČ byla atraktivní pro prvovoliče a mladé voliče, zatímco u „zkušených“ voličů tato strana výrazně nebodovala. S tím souvisí fakt, že strana měla nestabilní elektorát – stárnoucí voliči ji pod vlivem vyžívání opouštěli a rozšiřovali řady voličů jiných stran. Proměnnou YOUNG jsme ovšem do modelů II a III nezařadili. Tím jsme chtěli ověřit předpoklad, že původně statisticky nevýznamný vliv neúčasti v posledních volbách (NONLAST) po jejím vyloučení vzroste. To se také stalo: v modelu I bylo $b_{NONLAST} = 0,08$, v modelu II pak 0,18 a v modelu III dokonce 0,23. Dosažený překryv variance obou proměnných (YOUNG a NONLAST) není v zásadě překvapivý, neboť mladí lidé patří nejen k častým voličům extrémnějších stran, ale i k častějším volebním absenteům [srv. Freedman a Goldstein 1996; Pattie a Johnston 1998]. Na základě mo-

delů II a III můžeme potvrdit i schopnost SPR-RSČ přitáhnout k volebním urnám minulé nevoliče. Oproti našim očekáváním, že bude v modelu patrná i klesající schopnost mobilizace prvovoličů a nevoličů, se interakční efekty těchto proměnných a proměnné YEAR ukázaly jako statisticky nevýznamné.

Obecně silnější tendence volit republikány panovala v roce 1996, zatímco v roce 1998 byla slabší. SPR-RSČ bodovala u lidí s nižším vzděláním (bez maturity) a také u profesí, v nichž pracují lidé bez maturity. Větší riziko volby extremistů bylo nalezeno u dělníků (WORKER), u nichž bývá vzdělání s maturitou málo četné, a u zaměstnanců (EMPL). Je zřejmé, že samotné tvrzení zvýšeného sklonu zaměstnanců k volbě republikánů není příliš interpretačně nosné. Podstatné ovšem je, že v modelu IV se jako statisticky významný projevil vliv interakčního členu HSCHOOL * EMPL. To znamená, že mezi zaměstnanci je sklon volit republikány podstatně diferencován podle dosaženého vzdělání. Toto zjištění souhlasí s již zmíněnou hypotézou o sklonu nižší střední třídy (kam většina zaměstnanců s nižším vzděláním pravděpodobně spadá) volit extremisty. Větší riziko volby extremistů se projevilo také u podnikatelů, tedy u takzvané „staré střední třídy“. Ačkoliv jsme v souladu s předešlými zjištěními o dělnících a zaměstnancích bez maturity předpokládali, že i zde sehraje vzdělání roli další diskriminující proměnné, tento předpoklad se nepotvrdil. U podnikatelů s nižším i vyšším vzděláním je sklon k volbě pravicevých extremistů shodný.

Podle předpokladu se volba SPR-RSČ pojila velmi silně s nezaměstnaností (regresní koeficient v modelu III dosáhl hodnoty 1,07). Z hlediska vývoje situace mezi lety 1996 a 1998 je opět zajímavá jeho nezměněná velikost. Jak ukazuje tabulka 6, silnější sklon volit extremisty se navíc projevil opět v momentě, pokud se s nezaměstnaností spojilo vzdělání bez maturity (UNEMPL * HSCHOOL). Nezaměstnaný člověk bez maturity se ukázal jako volič reagující vstřícně na extremistické apely. To, že zde mělo vyšší vzdělání opět imunizující účinek, je velmi podstatným zjištěním.

Silná byla tendence volit republikány u té části populace, která se nehlásí k žádnému náboženskému vyznání, zatímco u věřících křesťanských náboženství byl sklon k praviceovému extremismu podstatně oslaben [srv. Lipset 1960: 160 an.]. Cestu praviceovému extremismu měla otevírat individualizace a atomizace moderního života. Ukazuje se nicméně, že některé instituce – v našem případě církev – mohou fungovat jako prostředky vytvářející svého druhu imunitu proti extremistickým tendencím. Westle a Niedermayer [1992: 95] v této souvislosti zmiňují vedle církve i odbory, jež by mohly fungovat s podobným socializujícím účinkem. Nicméně vliv odborů nebyl, na rozdíl od církve, nikdy empiricky doložen.

5. Závěr

Výsledky analýzy nepřinesly žádné neočekávané překvapení. Větší riziko volby „praviceových“ extremistů existuje u stejných skupin, jako je tomu na Západě – u mladých, mužů, dělníků nebo zaměstnanců bez maturity, u živnostníků a u populace bez vyznání. Na rozdíl od zkušenosti ze západních zemí jsme ovšem zpochybnili charakteristiku SPR-RSČ jako městského fenoménu. Podle našich údajů se podpora pro republikány koncentrovala spíše v méně hustě obydlených oblastech. Co se týče voličské zkušenosti, větší riziko příklonu k extremismu bylo nalezeno u prvovoličů a nevoličů. Voličské zázemí, stejně tak jako rostoucí tendence odcházet od SPR-RSČ k levicovým stranám a uvádět jako druhou nejpřijatelnější levicovou stranu zpochybňují klasifikaci SPR-RSČ jako praviceové strany.

Zbývá se ještě zamyslet nad tím, co republikány nejspíše čeká? Najdeme argumenty pro i proti jejich úspěšné budoucnosti. Současná pozice SPR-RSČ je velmi nevýhodná vzhledem k politické strategii, kterou až doposud aplikovali a která kombinovala prvky „bytí v systému“ (například finanční, mediální a jiné požitky) a „bytí mimo systém“. „(...) politici zvolení do parlamentu mohli volat po naházení všech politiků do Vltavy, aniž by se mezi potenciálně postižené sami počítali“ [Dvořáková 1997]. Republikáni mohli vládě vyčítat neschopnost snížit kriminalitu a sami se ji dopouštět a vyhýbat se výkonu soudních rozhodnutí týkajících se jich samotných. Mohli označovat vládu za zloděje a sami pochybně nakládat se státním příspěvkem určeným politickým stranám či jako poslanci poškozovat a zneužívat parlamentní majetek.¹³

Bude-li do budoucna stejně jako v minulosti fungovat psychologický efekt volební klauzule [Novák 1996: 410-411], mělo by se snižovat procento hlasů pro mimoparlamentní strany. Vzhledem k tomu, že letos republikánským voličům nečinilo problém změnit preference, je pravděpodobné, že by šli touto cestou i nadále a posílili konkurenční uskupení, a to především nalevo od středu. Protože se bude do budoucna dále snižovat počet prvovoličů, ztrácí se tím poněkud význam tohoto jinak jistě důležitého volebního potenciálu stran s extrémním politickým nábojem. Navíc není jisté, že republikánští předáci dokáží podobně jako v roce 1996 přitáhnout jejich pozornost.

Předpovědět volební výsledky je těžké právě proto, že se prvovoliči a nevoliči při volbách chovají obtížně předpověditelným způsobem. I kdyby se zdálo, že extremisté zmizeli z politické scény, mohou se tam poměrně nečekaně vrátit zpět. V souladu s Kitscheltovou hypotézou [Kitschelt 1991] by se mohlo stát, že nadměrná (především sociální) očekávání od současné sociálnědemokratické vlády, která nemusí být splněna, spolu s přirozenou dostředivou tendencí vládnutí, povedou k nárůstu preferencí právě pro hnutí, která jsou mnohem radikálnější a vymykají se běžnému rozdílu mezi vládou a opozicí. Svou roli při smazávání tohoto rozdílu může sehrát i tzv. „opoziční smlouva“. Podobně, poroste-li nezaměstnanost i během sociálnědemokratické vlády, může být její efekt (doposud zřejmě extremistům spíše hlasy odebírající) přesně opačný a může dovést voliče zpět k republikánům či podobné straně.

MARTIN KREIDL vystudoval sociologii na Fakultě sociálních věd UK. Od roku 1996 je členem týmu „Sociální stratifikace“ v Sociologickém ústavu AV ČR. Ve svém výzkumu se zaměřuje na souvislosti mezi objektivní a subjektivní stránkou sociální struktury a na vztah sociální struktury a politického jednání.

¹³⁾ Předseda SPR-RSČ jako poslanec poškodil parlamentní lavici či najel ve služební felicii neuvěřitelný počet kilometrů a přitom dosáhl neuvěřitelné průměrné spotřeby přes 17 litrů benzínu na 100 kilometrů. Na jaře 1998 se strana začala rozkládat. Straníci ji opouštěli a množila se svědectví, že vedení členy ponižovalo, psychicky vydíralo a odebíralo jim značnou část výplaty a že peníze, které stranám poskytuje stát, byly utráceny za vily a drahá auta pro členy vedení. SPR-RSČ téměř nebyla schopna personálně organizovat tradiční (skromnou) volební kampaň založenou na rozdávání letáků a pořádání mítinků s předsedou strany Sládkem. Jako jediná ze stran kandidujících ve volbách si však zajistila billboardovou kampaň s populistickými hesly po celé zemi, zatímco ostatní strany se pod tíhou finančních skandálů dohodly, že v předčasné volební kampani nebudou nákladné billboardy používat. Veškerá neskromnost vedení strany kontrastující s výpověďmi zklamaných straníků byla pravděpodobně významným důvodem, proč tradiční republikánští voliči, rovnostářsky orientovaní a nespokojení se systémem, přispěli významným počtem hlasů ČSSD, která se prezentovala jako strana schopná řešit problémy v zemi.

KLÁRA VLACHOVÁ *pracuje v týmu „Sociální stratifikace“ Sociologického ústavu AV ČR. Zabývá se politickou sociologií, zejména volebním chováním a vývojem politických hodnot, představ a postojů. Od roku 1999 je koordinátorkou výzkumů ISSP v České republice. Je také spolueditorkou knihy Nerovnosti, spravedlnost, politika, jejíž vydání připravuje Sociologické nakladatelství (SLON).*

Literatura

- Betz, H. G. 1993. „The New Politics of Resentment: Radical Right-Wing Populist Parties in Western Europe.“ *Comparative Politics* 25: 413-427.
- Brustein, W. 1991. „The ‚Red Menace‘ and the Rise of Italian Fascism.“ *American Sociological Review* 56: 652-664.
- Dvořáková, V. 1997. „Strany radikální pravice.“ *Politologická revue* 3: 1-19.
- Fiala, P. 1998. „Český politický extremismus a radikalismus z hlediska politologie.“ Pp. 7-16 in *Politický extremismus a radikalismus v České republice*, ed. by P. Fiala. Brno: Masarykova univerzita.
- Fiala, P., M. Mareš 1998. „Programová analýza SPR-RSČ a KSČM z hlediska politického extremismu.“ Pp. 95-104 in *Politický extremismus a radikalismus v České republice*, ed. by P. Fiala. Brno: Masarykova univerzita.
- Freedman, P., K. Goldstein 1996. „Building a Probable Electorate from Preelection Pools. A two-stage Approach.“ *Public Opinion Quarterly* 60: 574-587.
- Harrop, M., W. L. Miller 1987. *Elections and Voters. A Comparative Introduction*. London: The Macmillan Press.
- Heath, A., R. Jowel, J. Curtice, G. Evans, J. Field, S. Witherspon 1991. *Understanding Political Change. The British Voter 1964-1987*. Oxford: Pergamon Press.
- Heywood, A. 1994. *Politické ideologie*. Praha: Victoria Publishing.
- Husbands, Ch. T. 1981. „Contemporary Right-Wing Extremism in Western European Democracies: A Review Article.“ *European Journal of Political Research* 9: 75-99.
- Ignazi, P. 1992. „The Salient Counter-Revolution: Hypotheses on the Emergence of Extreme Right-Wing Parties in Europe.“ *European Journal of Political Research* 22: 3-34.
- Ignazi, P. 1996. „The Crisis of Parties and the Rise of New Political Parties.“ *Party Politics* 2: 549-566.
- Jackman, R. W., K. Volpert 1996. „Favouring Parties on the Extreme Right in Western Europe.“ *British Journal of Political Science* 26: 501-521.
- Kitschelt, H. 1991. „Left-Libertarians and Right Authoritarians: is the New Right a Response to the New Left in the European Politics?“ Paper presented on the conference on the radical right in Europe. Minneapolis: University of Minnesota (cit. podle Veugelers, J. [1997]).
- Klingemann, H. D., F. U. Pappi 1972. *Politischer Radikalismus*. München, Wien: Oldenbourg.
- Kříž, P. 1998. „Krajní pravice ve hře.“ *Ekonom*, č. 15: 71.
- Lenski, G. E. 1967. „Status Inconsistency and the Vote: a Four Nation Test.“ *American Sociological Review* 32: 298-301.
- Lipset, S. M. 1960. *Political Man. The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday.
- Mair, P. 1989. „Continuity, Change and the Vulnerability of Party.“ *West European Politics* 12: 169-187.
- Mareš, M. 1997. „Deutsche Volksunion a volby v Hamburku v roce 1997.“ *Politologický časopis* 3: 231-248.
- Matějů, P., M. Kreidl 1998. „Rekonstrukce sociálního statusu.“ *Pracovní texty projektu Sociální trendy* 3/1998. Praha: SoÚ AV ČR.

- Matějů, P., K. Vlachová 1998. „Role politicky relevantních hodnot ve volebních rozhodování v ČR.“ *Sociologický časopis* 34: 171-193.
- Mazel, M. 1998. „Oponenti systému.“ Pp. 117-277 in *Politický extremismus a radikalismus v České republice*, ed. by P. Fiala. Brno: Masarykova univerzita.
- Novák, M. 1996. „Volby do Poslanecké sněmovny, vládní nestabilita a perspektivy demokracie v ČR.“ *Sociologický časopis* 32: 407-422.
- Novák, M. 1997. *Systémy politických stran*. Praha: SLON.
- Pattie, Ch., R. Johnston 1998. „Voter turnout at the British General Election of 1992: Rational choice, social standing or political efficacy?“ *European Journal of Political Research* 33: 263-283.
- Rabušic, L., P. Mareš 1996. „Je česká společnost anomická?“ *Sociologický časopis* 32: 175-187.
- Robejšek, P. 1997. „Modernizace a pravicový extremismus.“ *Politologická revue* 2: 111-122.
- Rush, G. B. 1967. „Status Consistency and right-wing Extremism.“ *American Sociological Review* 32: 86-92.
- Řehák, J., B. Řeháková 1978. „Analýzy kontingenčních tabulek: rozlišení dvou základních typů úloh a znaménkové schéma.“ *Sociologický časopis* 14: 619-631.
- Sartori, G. 1976. *Parties and Party Systems. A framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schuster, R. 1996. „Svobodná strana Rakouska.“ *Politologický časopis* 3: 315-327.
- Slomczynski, K. 1995. „Formation of Class Structure under Conditions of radical Social Change: an East European Experience.“ Paper presented on the Second Seminar on the Middle Classes in Comparative Perspective: East & West. Tallin, říjen 1995.
- Spousta, J. 1998. „Koho zvolíš příště. Rozložení voličských hlasů se zdá pevné, ale zdání klame.“ *Respekt* č. 28: 17.
- SPSS Professional Statistics 7.5 1997. Chicago: SPSS inc.
- Strmiska, M. 1998. „Demokracie, extremismus, antisystémová opozice.“ Pp. 27-44 in *Politický extremismus a radikalismus v České republice*, ed. by P. Fiala. Brno: Masarykova univerzita.
- Šimoník, P. 1996. „Politické spektrum v České republice.“ *Sociologický časopis* 32: 457-469.
- Veugelers, J. 1997. „Social Cleavage and the Revival of Far Right Parties: the Case of France's National Front.“ *Acta Sociologica* 40: 31-49.
- Vlachová, K. 1997. „Czech Political Parties and their Voters.“ *Czech Sociological Review* 5: 39-56.
- Vlachová, K. 1998. „Názorová krystalizace a levicové posuny.“ Pp. 247-268 in *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*, ed. by J. Večerník a P. Matějů. Praha: Academia.
- Vlachová, K., M. Kreidl 1998. „Potenciál pro změnu.“ *Ekonom* č. 22: 74-75.
- Vlachová, K., P. Matějů 1998. „Krystalizace politických postojů a politického spektra v České republice.“ *Sociologický časopis* 34: 145-170.
- Voerman, G., P. Lucardie 1992. „The extrem right in the Netherlands.“ *European Journal of Political Research* 22: 35-54.
- Westle, B., O. Niedermayer 1992. „Contemporary right-wing extremism in West Germany. The Republicans and their Electorate.“ *European Journal of Political Research* 22: 83-100.

Příloha

Definice proměnných v modelech a procentní zastoupení kategorií na spojeném souboru z výzkumů Exit poll 1996 a 1998

Proměnná % v kategorii 1

VOTESPR	1 = volil SPR RSČ	5	0 = volil ostatní strany
SEX	1 = muž	50,3	0 = žena
NONLAST	1 = dobrovolná neúčast v posledních volbách	5,4	0 = ostatní
FIRST	1 = prvoliči	6,2	0 = ostatní
YOUNG	1 = věk do 29 let	24,9	0 = ostatní
HSCHOOL	1 = maturita + VŠ	57,7	0 = ostatní
WORKER	1 = dělník	16,4	0 = ostatní
EMPL	1 = zaměstnanec	31,9	0 = ostatní
UNEMPL	1 = nezaměstnaný	1,6	0 = ostatní
SELF	1 = podnikatel, živnostník	12,7	0 = ostatní
RELIG	1 = hlásí se k nějakému křesťanskému náboženství	42,8	0 = ostatní
YEAR	1 = 1998	48,6	0 = 1996

Summary

Despite a long tradition of liberal democracy and stability of political systems in Western democracies, there exists a problematic element – parties with the label ‘extreme right’. Extreme right wing parties, not dissimilar to those parties found in Western Europe, succeeded also in new or renewed democracies of Central and Eastern Europe. Although the parties are generally labelled as ‘right wing’, their social background and shared political values speak more for the Lipset [1960: 131] label of ‘extremism of the centre’.

In the Czech Republic, there was the extreme right wing SPR-RSČ present in the parliament for two electoral terms. After the 1992 elections it gained 14 seats and after one 1996 elections, 18 seats. Analysis showed, that the electorate of republicans has been very similar to the electorate of the extreme right wing parties in the West – young men, first time voters or non-voters (in the previous elections), workers and employees with vocational education, small entrepreneurs and people with no religious affiliation. Support for republicans has been concentrated in areas of lower density of population, higher unemployment and higher criminality.

Although SPR-RSČ had the increasing support of the electorate, the economic (recession, the bankruptcy of several banks etc.), social (rise of unemployment) and political conditions (crisis of minority coalition governments leading to the early elections) in the country were favourable for the rise of extremism, but the party failed to cross the 5% threshold to gain seats in the parliament in the third election in 1998. The reasons for this electoral failure were the inability to mobilise first time voters – the very important segment of its traditional electorate – the loss of the previous electorate in favour of left wing parties and, probably, the total disintegration of the party itself.

Za Hanušem Schimmerlingem

Po krátké a těžké nemoci zemřel 26. dubna 1999 doc. ing. Hanuš Schimmerling, CSc., významná osobnost české sociologie zemědělství.

Patřil ke generaci hluboce poznamenané událostmi světové války. Byl z posledních studentů, kteří v roce 1939 složili maturitu, avšak místo pokračování ve studiu na vysoké škole pracoval jako zemědělský dělník v jihomoravských Hrotovicích. Okupaci z celé rodiny přežil jenom on a jeho sestra, prošel jako Žid třemi koncentračními tábory.

Absolvoval hned po válce studium zemědělského inženýrství na brněnské Vysoké zemědělské škole (1949). Již během studia využil své jazykové a odborné znalosti a zkušenosti v Ústavu mezinárodní spolupráce v zemědělství a lesnictví, pod vedením profesora Taubera, patřícího k zakladatelům české sociologie zemědělství. Další praxi v zemědělství získal na ředitelství státních statků v jihomoravských Hrotovicích. V roce 1951 nastoupil dráhu výzkumného pracovníka a této práci zasvětil svůj život.

Brněnské období (výzkumná práce v brněnské pobočce Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky) trvající do poloviny 60. let lze označit za dobu jeho tvůrčího zrání. Zaměřil se na tehdy aktuální sociálně ekonomickou problematiku odměňování v zemědělství, resp. systém peněžního odměňování v zemědělských družstvech. Po řadě empirických studií, jejichž výsledky publikoval zejména v časopisu *Zemědělská ekonomika* (od roku 1957), obhájil kandidátskou disertační práci na zmíněné téma, která v roce 1962 vyšla knižně. Této vpravdě průkopnické problematice se věnoval i nadále, zahrnuje ji do stále širšího rámce sociálních vztahů při práci v zemědělství. Empirické zkoumání tak stále více nabývalo sociologického charakteru. Završením dlouholetého výzkumu systému odměňování v zemědělských družstvech se stala jeho habilitační práce, na základě které byl v roce 1964 jmenován docentem pro obor zemědělské ekonomiky. Přitom stále pokračoval ve studiu, tentokrát postgraduálním kursem tropického a subtropického zemědělství (1965-1966).

Úspěch posledního výzkumu, věnovaného problematice diferenciaci peněžní odměny v zemědělství podle úrovně hospodaření a skupin pracovníků JZD a realizovaného ve 43 JZD na souboru 1 104 respondentů, vedl profesora Taubera k tomu, že pozval docenta Schimmerlinga do Prahy, aby se podílel na ustavení nově založeného pracoviště – Institutu sociologie venkova a historie zemědělství při pražském Výzkumném ústavu zemědělské ekonomiky. V roce 1966 byl jmenován vedoucím sociologického oddělení Institutu. Rok poté se stal jeho ředitelem, neboť profesor Tauber odešel na Vysokou školu zemědělskou, aby tam vytvořil katedru sociologie venkova. Institut měl postavení celostátního koordinátora všech vědeckých pracovišť zabývajících se sociologií venkova a zemědělství. V úzkém kontaktu s katedrou vedenou profesorem Tauberem probíhala dělba výzkumné práce tak, že na katedře se rozvíjel výzkum zaměřený především do oblasti venkova jako sociálního prostoru, zatímco sociologické pracoviště Institutu se specializovalo na sociologii zemědělského podniku a v dané oblasti zájmu také na výzkum veřejného mínění.

Vědecká činnost docenta Schimmerlinga tehdy vrcholila. Vybaven výbornými jazykovými znalostmi, podařilo se mu zavést Institut do sítě širokých mezinárodních vztahů.

hů. Institut vydával vědecký časopis *Sociologie venkova a historie zemědělství*. Jeho pracovníci tvořili hlavní členskou základnu sekce sociologie venkova při Československé sociologické společnosti. Docent Schimmerling pravidelně přispíval do časopisu Evropské společnosti pro rurální sociologii (*Sociologia Ruralis*) a absolvoval tříměsíční stáž v NSR. Jeho pedagogická činnost (spolu s dalšími pracovníky sociologického oddělení Institutu) se uplatňovala na katedře vedené profesorem Tauberem a byla zaměřena na sociologii zemědělského podniku.

Rozmach celého pracoviště, jakož i tvůrčí kariéry docenta Schimmerlinga zastavilo normalizační období. K 1. 1. 1971 je Institut zrušen (a začleněn do výzkumného ústavu jako sociologické oddělení), docent Schimmerling je zbaven všech funkcí včetně vedení výzkumných úkolů, má zákaz přednášení a omezenou publikační činnost. Na pracovišti zůstal, psal pod šifrou. Nepolevil ve svých zahraničních kontaktech a činnostech, což se projevilo hlavně po jeho odchodu do důchodu, pro něho poněkud svobodnější pozice. Přednášel opět v zahraničí a zpracoval rozsáhlou monografickou historicko-sociologickou studii obce, jejímž obyvatelem se v 70. letech stal jako chalupář (Mistrovice na Žambercku).

Listopadové události 1989 přivodily v jeho životě ještě jeden zásadní obrat. Má výraznou zásluhu na obnově katedry humanitních věd při Vysoké škole zemědělské v Praze (dnes Zemědělské univerzitě), resp. její části sociologie. Stal se na čas předsedou redakční rady vědeckého časopisu *Sociologie zemědělství*, členem prezidia Evropské společnosti pro rurální sociologii, členem výboru sekce sociologie venkova při Masarykově české sociologické společnosti a členem České akademie zemědělské. Všemi silami se ve svých sedmdesáti letech znovu vrhl do činnosti pedagogické, výzkumné i organizační a své bohaté znalosti a zkušenosti uplatnil jako reprezentant české sociologie zemědělství na obnovených vědeckých setkáváních na mezinárodní úrovni.

Ale ještě jednu oblast činnosti nemůžeme opomenout, i když nejde přímo o dílo na poli sociologie. Práce docenta Schimmerlinga v židovské obci a jeho předsednictví v Tereziánské iniciativě, dokud mu to zdravotní stav dovolil, byla kromě jeho dobrých lidských vlastností také živena moudrostí a tolerancí získanou sociologickým věděním.

Další nepříliš početná generace českých sociologů venkova a zemědělství bude ráda, když dokáže dále plnit dílo a přenést odkaz našeho kolegy a přítele Hanuše Schimmerlinga našim mladším spolupracovníkům.

Helena Hudečková

Václav Bělohradský: Mezi světy & mezisvěty. Filosofické dialogy

Votobia, Praha 1997, 194 s.

Kniha Václava Bělohradského je sestavena ve formě, která plně odpovídá autorovu filosofickému přesvědčení. Dialogy s novináři a krátké články zveřejněné v českém tisku, to jsou charakteristické literární útvary pro postmoderního sociálního filozofa. V popředí jeho zájmu stojí svízelná cesta přechodu k demokracii a s ní spojená otázka otevřené společnosti. Netvoří ovšem jediný problém, k němuž se Bělohradský vyjadřuje. Zamýšlí se nad významem světového i českého románu, který chápe jako neocenitelný pramen svobodného evropského myšlení. V tomto literárním žánru se nejlépe projevuje schopnost evropského myslitele zesměšnit „velké pravdy“ a postavit proti nim osamělého jedince, jenž vnímá realitu z jiného úhlu. Hovoří o dědictví křesťanství pro dnešního člověka a vyzdvihuje úlohu evangelia, které převracelo „mrtvé slovo Starého zákona“ a relativizovalo ho ve světle dojmavých příběhů obyčejného člověka. Autor se dotýká významných historických událostí jakými byly studentská revolta v šedesátých letech, vznik antisemitismu, vytváření jednotné Evropy, a začleňuje je do své teorie vzniku pluralitní společnosti. V rozhovorech s novináři se Bělohradský vyjadřuje k současným problémům lidí trpících nemocí AIDS, kterým díky demonizaci této choroby hrozí vyhoštění ze společnosti. Stranou jeho úvah nestojí ani problém ekologie, ačkoli ho dle mého názoru bagatelizuje tvrzením, že ekologie vznikla z důvodu nedokonalosti trhu: „Ekologie je teorie, která se snaží stanovit, jaké skryté náklady je třeba započítávat do cen výrobků a kdo tyto větší náklady ponese.“

Myšlenky Václava Bělohradského jsou pro dnešní českou sociologii relevantní i přesto, že se staví do pozice radikálního liberála a práva individua jsou pro něj posvátná. Překračuje však tuto pozici a vyjadřuje se i k problémům transformace české společnosti v kontextu globalizace světa, na druhé straně však nezapomíná na zakořeněnost českého myšlení v historické tradici nesené nejen T. G. Masarykem či Karlem Čapkem, ale též Milanem Kunderou, Bohumilem Hrabalem a Milošem For-

manem, pro něž je česká historie pamětí obyčejného člověka. „Ti všichni ukazují, že ne dějiny, ale paměť je důležitá. Dějiny jsou totiž státní, ale paměť je člověčí.“

Zdůrazňuje nutnost zamýšlet se nad problémy technokratické společnosti, jimiž jsme poznamenáni více, než si dnes připouštíme. Autor se důrazně staví do opozice vůči společnosti jako systému, kde jedinec pouze plní svoji funkci, ale tím ztrácí svůj smysl života. Dnešní mladí lidé podle Bělohradského touží stát mimo systém, poněvadž tak může být jedinec realizována jejich svoboda – vzepřením se systému.

S novou porevoluční dobou k nám přišly i nové myšlenky a Bělohradského postoj se vyznačuje takovými pojmy jako pluralita, relativita, otevřená společnost. Po ní volá, když potvrzuje úvahy jednoho z představitelů Frankfurtské školy: „Adorno ve své úvaze o metafyzice po II. světové válce říká, že po Osvětimi, po holocaustu, už filozof nesmí nikdy být na straně věčných esencí, tvrdit, že skutečnost je jen to, co je věčné a trvalé. Musí být vždy na straně smrtelného, ohroženého těla...“ Bělohradského filozofie se stává pochopitelnou, snaží se navázat kontakt s širším obecnstvem i prostřednictvím médií, která autor chápe jako jeden z hlavních instrumentů, jimiž se šíří nová postmoderní kultura. Její poslání autor charakterizuje tvrzením: „rozdílné kultury zavlčené do postmoderní mediální sítě mají nutně něco společného – totiž zkušenost toho, že odlišnost východisek je sdílitelná.“ To vše nutně vede k relativitě, ke zpochybnění uznávaných hodnot, na nichž je západní civilizace postavena.

Bělohradský dnešní svět záměrně rozkládá v nesouvislé útržky či fragmenty, přímo si libuje v jejich neuspořádanosti a nepřehlednosti. Tyto fragmenty nelze podle něj přijímat jako pravdivé informace, právě proto, že vycházejí ze zdrojů vyjadřujících jen partikulární zájmy. Ani média již nepodávají informace, ale zprostředkují pouze dílčí verze světa, které jsou vždy „něčím“. Zde navazuje na postmoderní tezi, podle níž jednotlivé způsoby komunikace jsou vždy nástrojem přesvědčování v rukou moci. Aby se autor vyhnul manipulaci své osobnosti někým mocným, kdo by mohl jeho názor zneužít, přistupuje na názor, že pravda nemůže být nikdy univerzální.

Základní otázkou, kterou si autor klade, je pochopení a správné uplatnění demokratického systému. Demokracii vidí z pohledu většiny, což v postmoderní době znamená, že jedinec je schopen představit si sama sebe na místě cizince. Bělohorskému je vlastní chápání demokracie, kterou současní političtí filosofové nazývají procedurálním liberalismem. Každému jedinci musí být zaručen stejný prostor pro vyjádření sebe sama. V obavě ze zneužití jakéhokoli zvyhodnění jedince či sociální skupiny se autor brání zhodnocení či ocenění přínosu nových, odlišných kultur pro moderní společnost. Pouhou relativizací a zpochybněním jediné správné, většinou potvrzené pravdy, bude podle Bělohorského možno přiznat všechna práva i těm jedincům, kterým byla jejich práva dosud odírána. Tento přístup zbavuje ovšem příslušníka menšiny pouze vnějších zábran při prosazování svých práv. Většina jako by měla být uchlácholena tolerantním přístupem. Její postmodernismus ji zbavuje onoho, pro západní civilizaci typického, pocitu viny za bezohlednost, krutost i fanatismus, s jakým pokaždé ničila ty, kteří se odvážili zvednout hlas proti „Boží pravdě většiny“.

Rozbitím všeho posvátného se postmoderní společnosti podařilo vytvořit pojistku proti všem, kteří se zaklínali slovy objektivita či univerzálnost a v jejich jménu vnucovali světu zdánlivě lepší budoucnost. Bělohorský uznává, že takové řešení nás našich problémů zbavuje, ale zároveň vytváří problémy nové pro někoho jiného. To vše je ovšem stále nazírání problému ze strany většiny, která se takto zbavuje odpovědnosti za možné neúspěchy ostatních skupin v prosazování vlastního pohledu na svět. Liberální společnost, jak ji chápe autor, nehledá společný cíl. V teorii Bělohorského má jednotlivec právo jediné na to, aby měl stejný prostor pro vyjádření svých myšlenek jako ostatní. Zpochybnění jediné správné pravdy nevede ke skutečnému zrovnoprávnění „lidí na periferii“, jak je sám autor nazývá. Samozřejmě je nutná relativizace většinového názoru, Honeth k ní však připojuje další nutnou podmínku pro realizaci demokratických principů. Odlišné kultury minoritních skupin mohou přispět k pozitivnímu přehodnocení tradic, na kterých je evropská společnost postavena.

Většina by měla být schopna tento přínos zhodnotit a náležitě ocenit.

Vzdáme-li se všech univerzálních hodnot ve jménu partikularity a relativity, co můžeme nabídnout těm, kteří k nám přijdou ve snaze sdílet společný svět? I my přece vstupujeme do dialogu s určitými předpoklady vycházejícími z tradice západní civilizace. Naše tolerance, jak autor připomíná, vychází z relativity evangelia, které převrací tisícileté pravdy a odvažuje se hlásat pravý opak. Vychází z tradice evropského románu, který zpochybňuje oficiální pravdu, bagatelizuje ji a paroduje ji, ukazuje stále znovu jednotlivce ztraceného a bezmocného vůči systému, který se tváří, že je stvořen jen pro jeho dobro. Pluralita a demokracie – to jsou hodnoty, které západní civilizace prosazuje a brání nejen uvnitř svého světa, ale snaží se je prosazovat i ve světech cizích, někdy dokonce i za použití násilí. Podle Bělohorského to je nelegitimní. Pak nás ale odsuzuje k pasivitě a rezignaci na vše, co považujeme za správné a dobré. Jistě je nutné, aby názory kohokoli mohly být vždy zpochybněny a vystaveny kritice, ale nelze přece bránit své přesvědčení bez toho, aby bylo zakotveno v několika univerzálních hodnotách. Postmodernímu filozofovi stačí přijmout požadavek tolerance a dialogu. Bělohorský jej nakonec uzná, když tvrdí, že univerzalizmus je pro něj „pohostinnost vůči obecné formě zkušenosti, která vždy spočívá v tom, že se musím dozvědět i to, co jsem vědět nechtěl.“

Nicméně je nutné přiznat, že Václav Bělohorský přináší nový druh myšlení do světa, kde dialog a především zpochybňování evidentního bylo zakázané. Je pravděpodobné, že lidé se budou vzpírat přistoupit na míru takové relativizace. Jeho odvalu neustále vyvracet „přirozené“ reakce lidí, vstupovat do mediálního světa a trpělivě vysvětlovat, je třeba ocenit zvláště dnes, kdy teoretikové nemluví příliš srozumitelným jazykem a hlavně nevystupují na veřejnosti, aby obhájili svůj názor.

Autor klade velký důraz na otevřenost naší společnosti jiným kulturám. Česká společnost takových pobídek k otevřenosti vůči novým pohledům na svět potřebuje co nejvíce. Je to požadavek, který ve své snaze vtisknout postkomunistické transformaci jasný cíl směřování k otevřené společnosti vznášel již na

počátku devadesátých let Ralf Dahrendorf. Habermase, Dahrendorfa i Bělohradského – přes jejich rozdílná sociálně psychologická východiska – spojuje důraz na realizaci konceptu otevřené společnosti v postkomunistic-

kých podmínkách. Hlavním úskalím v této situaci jsou ultimativní nároky na jedinou správnou cestu vývoje.

Karolína Růžicková

Kolektiv autorů: *Velký sociologický slovník*

Praha, Karolinum 1996, 2 sv., I 628 s.

Lexika věnovaná určitému vědnímu oboru mohou mít cíle rozličné. Na dolním konci škály těchto cílů stojí slovníky odborných pojmů, sloužící laikovi či začátečníkovi prakticky jako slovníky cizích slov. Výše pak míří lexika, která mimo pojmosloví uvádějí přehledová hesla nejdůležitějších *topoi* oboru a poukazují zde k další literatuře. Nejvyšší stupeň lexikální ctižádosti pak představují slovníky encyklopedické různého rozsahu. Tato lexika pozvedají nárok na reprezentativní, systematickou prezentaci oboru s přihlédnutím k přílehlým disciplínám, jejich přehledová hesla jsou často malými medailónky k vývoji pojednávaného předmětu a základní literatury o něm. Slovníková díla tohoto druhu odrážejí tvář disciplíny v dané periodě a dlouhodobě ovlivňují její recepci v daném jazykovém okruhu. (V oboru sociálních věd reprezentuje tento typ nejvyššího nároku Sillsova *International Encyclopedia of the Social Sciences*.)

Zatímco lexika prvních dvou jmenovaných typů jsou celkem běžná, jsou slovníky encyklopedického charakteru a novějšího data relativně vzácné a nemůže se jimi chlubit každá sociologická, ba ani každá jazyková komunita. To je dáno samozřejmě tím, že práce na takovém slovníku je zdoluhavá a především náročná, jak ohledně redakčního výkonu, tj. výběru a systematiky hesel, stanovení – a hlavně prosazení – jejich standardů atd., tak co se týče zpracování jednotlivých témat. Má-li heslo obsahovat zhuštěnou, a přesto reprezentativní informaci, je zapotřebí, aby se selekce materiálu opírala o rozsáhlou odbornou zkušenost. Uskutečnění encyklopedického slovníku nadto vyžaduje celý tým spolupracovníků těchto kvalit. Proto se seznamy přispěvatelů v dobrých odborných slovnících často čtou jako *Who Is Who* v daném oboru (viz třeba shora zmiňovanou encyklopedii).

Ze všech těchto důvodů je nanejvýš potěšitelnou, a nikoli samozřejmou událostí, předkládá-li Sociologický ústav Akademie věd České republiky s kolektivem autorů veřejnosti *Velký sociologický slovník*, který svým nárokem k encyklopedické formě výslovně směřuje (s. 5). Tomu odpovídá systematika jeho hesláře. Zde jsou předně zahrnuty přehledy jednotlivých teoretických přístupů, podávající informaci jak o dějinách oboru, tak i o jeho současném teoretickém spektru. V kombinaci s hesly informujícími v tomto stylu i o přílehlých humanitních a sociálně vědních disciplínách (zastoupena je zvláště antropologie, etnografie, filozofie, psychologie, jazykověda, demografie a ekonomie) obsahuje *Slovník* široký přehled o vývoji a stavu duchovních a sociálních věd v jejich vzájemném propojení. Systematicky a obsáhle jsou pojednávány i jednotlivé sociologické disciplíny, metody empirického výzkumu jakož i pojmosloví všech zastoupených tematických okruhů. Slovník tak propojuje oblast terminologickou s oblastí výkladovou v interdisciplinárním kontextu a svým rozsahem přesahuje podstatně běžný kánon sociologických lexik.

Jednotlivá hesla jsou zpracována s pečlivostí, která dnes bohužel není samozřejmá. Podávaná informace zahrnuje historickou dimenzi i systematický přehled, dokumentovaný základní literaturou. Přínosem jsou přehledy sociologií národních, obsahující i relativně „exotické“ oblasti, jejich příspěvky k rozvoji disciplíny jsou často překvapivé. Studentům budou pomoci zvláště hesla o sociologii evropské a americké, ale i přehledy k vývoji sociologie domácí. Pozoruhodné je rovněž, že se převážné části hesel daří překlenout nedostatečný přístup k literatuře za časů reálného socialismu, na který poukazují i Alena Vodáková a Miloš Petrusek ve své předmluvě, a dovést prezentaci pojednávaných témat až do blízké přítomnosti. Totéž se dá říci i o systematické hesláře.

Kolektivní produkt do té míry komplexní, jakým *Slovník* je, samozřejmě není a ani nemůže být bez chyb a nedopatření. Některá hesla opravdu zůstávají stát v sedmdesátých letech či na počátku let osmdesátých. (Například hesla pojednávající teorii systémů neregistrují v udané literatuře Luhmanovu teorii autopoietických systémů z roku 1984, zastoupenou ovšem heslem *Autopoiesis*.) Některé pojmy ovlivňující současnou debatu v oboru (např. „riziko“, „globalizace“, „rational choice“, „radikální konstruktivismus“) nejsou zastoupeny. Občas se *Slovník* stává obětí vlastní systematiky. Heslo „role“ zmiňuje např. Parsonse jen marginálně (jeho *Structure of Rational Action*) a poukazuje k heslu „strukturální funkcionalismus“. Po oklice přes „funkcionální strukturalismus“ najde čtenář fundovaný výklad k Parsonsovi, avšak jen málo k jeho pojetí sociální role. Zavádějící je zde i samo ztotožnění „strukturálního funkcionalismu“ s „funkcionálním strukturalismem“. V systémové teorii označují tyto pojmy odlišné typy teorie Parsonsova a (raného) Luhmanova ražení. Místy selhává i abecední řazení – sociologii politických stran najdeme mezi sociologií státu a sociologií stranictví.

Tyto detaily však nic nemění na faktu, že je *Slovník* i potěšením a nalezištěm jak poučení o centrálních tématech, tak i věcí nečekaných a málo známých zákoutí v krajině ducha („felicologie“). Velkou částí svých hesel tak poskytuje široké spektrum solidní informace, dotažené k aktualitě. Jeho interdisciplinární založení, jakož i zařazení hesel z obecnějších oblastí vědění, z něj činí pomůcku a zajímavou četbu i pro čtenáře hledajícího poučení všeo-

becnějšího charakteru. Použitelnost *Slovníku* jako obecnějšího zdroje informace usnadňuje i jeho redakční zpracování. Orientaci v obsáhlém hesláři umožňuje systematický přehled hesel i vzájemné poukazy mezi hesly a k nim připojené údaje o literatuře. K standardu zpracování hesel patří i etymologie pojmů, jakož i jejich znění ve čtyřech světových jazycích, což zajistě ocení zvláště studenti. Těm poslouží i biografická příloha, fungující zároveň i jako kmenový index, která je zbaví lopotného vyhledávání údajů o sociologických autorech pro seminární referáty. (Zajistě by bylo možno toho či onoho nezastoupeného autora připomenout, či se nad tím či oním zastoupeným podívat. Tato společenská hra zde ale budiž přenechána laskavému čtenáři.)

Úroveň *Slovníku* ob stojí bez problémů v mezinárodních srovnáních, ba je možno konstatovat, že aktuální slovník srovnatelného rozsahu a kvality v mnohých jazykových okruzích chybí. V němčině je srovnatelný Bendsdorfův *Wörterbuch der Soziologie*, který ovšem pochází z roku 1969. Zmiňovaná Sillsova *International Encyclopaedia*, zajistě podstatně rozsáhlejší, je rovněž již třicet let stará. Českému čtenáři se tedy dostává do ruky zdroj fundované informace, vhodné jak k odborným, tak i k všeobecněji vzdělávacím účelům. Existenci *Slovníku* ocení nejen studenti sociálněvědních oborů, ale i odborní a akademičtí učitelé oborů přílehlých, jejichž výuka exkursy do oblasti sociologie vyžaduje. Česká sociologie odevzdala v této podobě dílo, které bude dlouhodobým průkazem její kvality.

Ilija Šrubař

Johann M. G. van der Dennen: The Origin of War. The Evolution of Male-Coalitional Reproductive Strategy. Vol. 1-2

Groningen, Origin Press 1995, 863 s.

Van der Dennenova kniha o původu válek je rozdělena do dvou objemných svazků a osmi kapitol. Vlastní text knihy končí na straně 593. Od strany 595 následuje rozsáhlý appendix, který obsahuje řadu tabulek o chování primitivních národů: válkychtivých a neválkychtivých, umírněně válkychtivých, či s nízkou

frekvencí válek nebo ritualizovanými válkami. Připojen je rozsáhlý abecední seznam a stručná charakteristika jednotlivých primitivních národů. Od strany 675 následuje podrobná bibliografie, dále abecední index jmen, což vše velmi usnadňuje spolu s obsahem jednotlivých kapitol a subkapitol studium problémů a jejich souvislostí.

Tato kniha, jak ukazuje její obsah, je příspěvkem k někdy už po století staré literatuře o „divošských“ národech stejně jako k novější neodarwinistické literatuře či sociobiologii.

Není náhodou, že v posledních deseti letech se stali jeho spolupracovníky a přáteli členové Evropské sociobiologické společnosti (ESS) V. Falger, P. Meyer, P. van der Molen, P. Sluring a J. Wind. Společně s P. van der Molenem už v 80. letech vyvinul Dennen novou teorii agrese a dynamiky učení. Spolu s dalšími členy společnosti postupně načrtli evoluční scénář vyložený v této knize.

Některé kapitoly knihy byly už publikovány jako stati či příspěvky do sborníků a jsou produktem práce delší než 15 let. Jiné byly napsány nově a některé starší podstatně přepracovány a doplněny. Autor se domnívá, že tento místy hybridní charakter knihy nesnížil její čtivost a koherenci. Jednotlivé kapitoly tvoří více či méně samostatné jednotky, které se místy částečně překrývají.

V první objemné kapitole, nazvané *Původ válek – úvod* (s. 1-67) autor podtrhuje, že původ či jakákoli evoluce lidského válečnictví byly dosud čistě marginální a přehlíženou oblastí výzkumu. Mezi polemology se zdálo být neotřesitelným konsensem, že válka vznikla na základě určitého stupně civilizace a kultury jako čistě sociální instituce. Objevila se někde v Mezopotámii před pěti tisíci lety, což je dosud krédem školy kulturní antropologie M. Meadové a zjednodušujících schémat behaviorismu a sociologického historicismu. Ty se shodují v modelu *tabula rasa* lidského chování, tj. v předpokladu nekonečné plasticity a sociálně-kulturního determinismu, smíšeného s předpoklady statické lidské přirozenosti, odvozené z realistické školy v politologii. Taková koncepce předem vylučuje jakoukoli evoluční otázku: válka má dějiny a vývoj (*development*), ale nikoli evoluci v darwinovském smyslu. Úvodem zdůrazňuje van der Dennen: „Když jsem asi před 15 lety začal sbírat literaturu o (primitivních) válkách, byly mým hlavním zájmem všechny aspekty animální a lidské agrese a násilí, zejména kolektivního a organizovaného násilí známého jako válka“.

Podporou tohoto dosti ojedinelého sociobiologického přístupu s důrazem na evoluční biologii byla jednak zcela neudržitelná a po léta panující představa o primitivních válkách jako střetu civilizovaných lidí a divochů, jak ji podávala etnologická a etnografická literatura a zprávy misionářů a cestovatelů. Nebylo zde

především jasné, proč dochází k takovému masovému vyhlazování příslušníků vlastního druhu. Pro nutnost sociobiologického a evolučního přístupu byl povzbuzením objev J. Goodallové v 70. letech, že k jevu analogickému s lidskými válkami dochází v populacích šimpanzů s cílem jedné komunity vyhladit jinou komunitu téhož druhu.

Po tomto úvodu následuje podrobný výklad dnešního stavu koncepcí evoluční teorie, včetně sociobiologického výkladu kompetice a teorie her a konfliktu. Velká pozornost se věnuje zejména koncepci evoluce ritualizované agrese a mnoha evolučním směrům při studiu primitivních válek v různých antropologických školách.

Druhá kapitola je celá věnována pojmu a charakteristikám válek v primitivních společnostech. Rozebírají se různé typické rysy a motivy těchto válek: krevní msta, *lex talionis*.

Třetí kapitola je věnována rozboru mimolidských forem agonistického chování a „válčení“, animálních válek, ale i altruismu, šimpanzím modelu a evoluci válčení a jeho kritice.

Čtvrtá kapitola pojednává o biologických a ekologických teoriích o původu a evoluci válek. Je zde provedena hluboká kritika sociálního darvinismu, rasismu a malthusiánství. Autor též odmítá různé „lovecké“ teorie válek (např. Melottiho).

Pátá kapitola podává kritiku sociálně kulturních selekcionistických teorií: cenný je zde zejména přehled teorií lidské agresivity. Originální je autorův polemologický model třístabilního generování agrese a agonistického chování, formulovaný v polemice s konvenčním bistabilním katastrofickým modelem.

Třístabilní katastrofický model (van der Dennen a van der Molen 1980, 1982) popisuje, jakým způsobem vzniká a stupňuje se agresivní a agonistické chování, které v krajních bodech přechází v útok či útěk nebo ve hru. Vše závisí na rovnováze mezi strachem a hněvem aktérů interakce. Jestliže centripetální síly nedosahují extrémních hodnot, je možná i hrová interakce. Model zahrnuje tři možné způsoby chování: útok, útěk a hru. Model byl vyvinut na základě integrace řady teorií motivace a agrese, dále na základě hypotézy krize systému, reverzní teorie a matematické teorie katastrof. Nová je též

hypotéza o pozitivní a negativní spirále učení, od možnosti náhlých změn od hravého k agnostickému chování. V tomto modelu tří stabilit je nejvíce překvapující nevtaně a nežádoucí uplatnění učení. Méně překvapující predikce zahrnuje dominantní úlohu percepce hrozby a strachu ve všech druzích lidské agrese a násilí. Strach jako klíčová příčina lidské agrese a násilí byl identifikován v rozsáhlé literatuře, včetně jeho role při vzniku válek. Strach je též doložen jako hlavní emoce účastníky válečných operací a bitev (s. 377-378).

Van der Dennen uvádí podrobnou klasifikaci motivů, které vedou k válkám. Za základní považuje 4 skupiny motivů (s. 397-399).

1. sebeobrana;
2. psychosociální motivy, které dělí na další podskupiny;
3. ekonomické motivy, u nichž provádí též další dělení;
4. politickostrategické motivy jako slast z moci, které též dělí na další podskupiny.

Lidé obvykle sahají ke zbraním, jestliže jsou napadeni. Avšak nemusí a defenzivní válka není dobrovolná, ale je obvykle vynucena někým jiným. Může být jen záminkou a snadno přejít v ofenzivní válku. Pod psychosociální motivy van der Dennen řadí *status hostilis*, *lex talionis*, krevní mstu, *vendetta*; dále válečnické kultury jako *modus vivendi*, válka jako ventil a nástroj k maskování vnitřních konfliktů. Další podskupinou jsou magicko-náboženské, ideologické a legalistické motivy (*ius gentium*), víra v boží poslání, predestinaci.

Ekonomické motivy jsou zřejmé: loupení bohatství jiných, zájímání žen či otroků, ekonomický imperialismus, kolonialismus, vykořisťování, boj o laciné suroviny a lacinou pracovní sílu, nové trhy a nové investice. Politicko-strategické motivy jsou manifestací politické síly, využití slabosti nepřítelů, manifestací politického imperialismu vůči satelitům.

Celá pátá kapitola pojednává podrobně o příčinách a motivech vzniku válek zvláště u primitivních národů. V dalších kapitolách se podrobně analyzují příčiny, které vedou ke kolektivnímu lidskému násilí.

V šesté kapitole je proveden podrobný rozbor kolektivity lidského násilí, jeho ospravedlňování, vztahu etnocentrismu a nacionalismu, funkce xenofobie, „potřeby mít nepřátele“ jako podmínky vzniku válek.

V sedmé kapitole se pojednává o politice míru v primitivních společnostech, a to jak válkychtivých, tak mírumilovných.

Osmá kapitola je věnována celkovým závěrům a autor ji nazval evolučním scénářem. Pojednává o reproduktivním úspěchu a srovnává adaptaci primátů a hominidů se zvláštním zřetelem k chování šimpanzů.

Co říci závěrem: van der Dennenova kniha o původu válek je skutečně reprezentativní publikací na toto téma za posledních 20 let a stojí za studium nejen odborníkům mnoha společenskovědních disciplín, ale též sociologům, psychologům a filozofům, kteří se zajímají o otázky agrese, násilí a původ válek.

Jan Kamaryt

Max Weber: Sociologie náboženství

Praha, Vyšehrad 1998, 368 s.

Krátce po vydání výboru z Weberova díla *Autorita, etika a společnost* má český čtenář možnost seznámit se ve svém mateřském jazyce s další Weberovou prací nazvanou *Sociologie náboženství*. Jde o část Weberova nedokončeného rozsáhlého spisu *Hospodářství a společnost*, kterou pro potřeby českého vydání v jejím závěru doplnil překladatel Jan J. Škoda několika stránkami z dalších dvou Weberových prací *Protestantská etika a duch kapitalismu* a *Hospodářská etika světových náboženství*.

Dílo *Hospodářství a společnost* vyšlo až po Weberově smrti. Pro tisk bylo sestaveno M. Weberovou za pomoci K. Jasperse a A. Webera. Weber je připravoval několik let pro encyklopedii sociálně ekonomických věd, na jejímž iniciování se podílel spolu s čelnými německými ekonomy a historiky hospodářství K. Bücherem, J. Schumpeterem, E. Ledererem a dalšími. Jedním z jejich spoluautorů byl rovněž známý sociolog, ekonom a politolog R. Michels. V rámci zmíněné encyklopedie nazvané *Nástin sociální ekonomiky*, která měla devět částí rozdělených do čtrnácti svazků a vycházela v letech 1922-30, tvořila Weberova studie

třetí část. Tři první vydání Weberova spisu z let 1922, 1925 a 1947 vyšla s názvem *Nástin sociální ekonomiky. III. oddíl. Hospodářství a společnost*. Teprve čtvrté (upravené a doplněné) vydání z roku 1956, připravené J. Winkelmanem, vyšlo pod dnes nejčastěji používaným názvem *Hospodářství a společnost. Nástin rozumějící sociologie*. Sociologie náboženství v něm tvoří pátou kapitolu druhého svazku, rozdělenou do dvanácti paragrafů.

Svým zájmem o původ, vývoj a sociální roli náboženství nebyl Weber mezi teoretiky společnosti a sociology 19. a začátku 20. století výjimkou. Počínaje Saint-Simonem, Comtem, Feuerbachem, Marxem a Engelsem přes Spencera až po Kautského a Durkheima (abychom jmenovali ty nejreprezentativnější) byla tato problematika významným a někdy dokonce klíčovým tématem úvah všech uvedených autorů. Co však činí po této stránce z Webera i mezi nimi osobnost mimořádné důležitosti, jsou patrně tři skutečnosti: (1) téměř neuvěřitelný rozsah jeho znalostí vývoje, myšlenkového obsahu i rituální praxe všech světových náboženství, který mu umožnil (2) jejich neobyčejně hluboké srovnávací studium ústící (3) zejména ve zhodnocení specifčnosti jejich sociálních nositelů i funkcí v každodenním životě, zvláště ekonomickém. Z hlediska řešení těchto tří témat je Weberovo dílo vskutku ojedinelé a zdá se, že dodnes nepřekonané.

Problematickou dějin a sociologie náboženství se Weber začal systematicky zabývat pravděpodobně roku 1903 a až do své smrti už nikdy tuto tematiku neopustil. Prvním významným výsledkem takto orientovaného zájmu byla studie *Protestantská etika a duch kapitalismu*, jež vyšla ve dvou pokračováních v časopise *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* v letech 1904-1905, vzbudila okamžitě značný ohlas a je dodnes snad Weberovým dílem nejznámějším a nejslavnějším. Weber v ní využil určitá statistická data, která poukazují na závislosti existující v různých zemích mezi katolickou a protestantskou náboženskou příslušností a vlastním kapitálem, působením ve funkci kapitalistického podnikatele, příslušností k vrstvám výše vzdělaných dělníků, a zejména příslušností k výše technicky nebo obchodně vzdělanému personálu moderních podniků. Weber se v ní několikrát odvolává na

studii svého žáka M. Offenbachera *Konfese a sociální rozvrstvení. Studie o hospodářském postavení katolíků a protestantů v Bádensku*. To všechno mu však sloužilo pouze jako východisko k vytyčení problému vztahu protestantismu a kapitalismu a k pokusu o jeho alespoň částečné řešení na základě historických dokumentů, zejména textů protestantských kazatelů, jakož i s pomocí výzkumných prostředků historickým vědám tehdy dobře známých.

Určitým doplňkem i pokračováním *Protestantské etiky* byla další Weberova studie „Církev“ a „sekt“ v Severní Americe. *Církevně politický a sociálně politický nástin* (později Weberem nazvaná *Protestantské sekty a duch kapitalismu*), která vyšla roku 1906 v časopise *Christliche Welt* jako výsledek pozorování náboženských pospolitostí během Weberova pobytu v USA od září do prosince 1904.

Druhým vrcholným Weberovým dílem z této oblasti je *Hospodářská etika světových náboženství*, publikovaná v několika pokračováních ve stejném časopise jako *Protestantská etika*. Jde o *Konfucianismus a taoismus* (1916), *Hinduismus a buddhismus* (1916-1917) a *Antický judaismus* (1917-1919).

Weberovu *Sociologii náboženství* lze v jistém smyslu považovat za završení, systematizaci, ale i rozšíření a doplnění úvah obsažených ve výše uvedených pracích. Zdá se, že vše podstatné, co v nich Weber vyslovil, najdeme ve zhuštěné podobě i v ní. I z tohoto důvodu je její překlad do češtiny zvláště cenný.

Jak bylo ve Weberových dílech obvyklé, nejde ovšem o práci čistě sociologickou. Několik jejích kapitol patří spíše do oblasti dějin náboženství. Ze sociologického hlediska jsou asi nejceněnější kapitola 7. *Stavy, třídy a náboženství* a kapitoly 10.-13., věnované vlivu různých cest ke spáse na způsob života a vztahu náboženské etiky ke „světu“.

V sedmé kapitole Weber syntetizujícím způsobem analyzuje, jak se u různých tříd a vrstev projevuje náboženská víra v závislosti na jejich sociálně ekonomickém postavení a jak zároveň je toto postavení určitým typem víry upevňováno a posilováno. Projevuje se zde Weberova obecná metodologická tendence nehledat příčinu společenských jevů a procesů v nějakém jednom hlavním určujícím faktoru,

ale vykládat je jako výsledek vzájemného působení celé řady faktorů. Weber z tohoto hlediska rozebírá a na četných faktech z dějin světových náboženství demonstuje, v čem spočívá specifická rolnická religiozita, religiozita městského obyvatelstva, šlechty, byrokracie, obchodníků, malé a střední buržoazie, řemeslníků, otroků, chudiny a vůbec lidových vrstev, ale také žen. Není sporu, že právě díky mj. těmto úvahám a analýzám se Weber stal významným předchůdcem sociologie vědění, jak na to ostatně výslovně upozorňuje ve své *Ideologii a utopii* spoluzakladatel této disciplíny K. Mannheim.

V 10.-13. kapitole věnuje Weber pozornost hlavně tomu, jak různá náboženství spásy působí na praktické chování v životě. Klíčová je zde Weberova myšlenka, že touha po spáse „nejméně pozitivně působí, jestliže vytváří specificky nábožensky determinovaný způsob života určený jeho ústředním smyslem nebo pozitivním cílem, jestliže tedy člověk z náboženských pohnutek soustavně prakticky jedná se zřetelem k určitým pevným hodnotám. Cíl a smysl této metodiky života může být čistě pozemský, anebo přinejmenším zčásti obrácený k onomu světu. Děje se tak v jednotlivých náboženstvích a uvnitř každého z nich u jeho jednotlivých příslušníků velmi různou měrou a v rozmanitých typických kvalitách. Tato systemizace způsobu života působí i na hospodářské jednání, ovšem v jistých mezích. Náboženské motivy nemusí mít nikterak nutně vliv na způsob života, zvláště ne na život hospodářský, ale mohou na něj také mít vliv velice silný. Nejpronikavěji působí naděje na spásu na způsob života tehdy, když sama budoucí spása vrhá odlesk už na pozemskou existenci, anebo když je prožívána jako niterný proces už v tomto pozemském životě“ (s. 263).

Jde o problematiku, která asi Webera jako sociologa náboženství zajímala vůbec nejvíc, neboť její řešení mu pomáhalo odpovědět na otázku, jak se určitý typ náboženské víry a chápání spásy podílely na vzniku moderního (racionálního) kapitalismu. Právě uvedené tematické byla hlavně věnována jeho *Protestantská etika*. Z ní do této části *Sociologie náboženství* přešly dva klíčové pojmy, a to askeze mimosvětská a askeze světská. Askeze mimosvětská, tak typická pro mnohá nábožen-

ství, znamená odloučenost od „světa“, od sociálních a duševních vazeb s rodinou, s majetkem, od politických, ekonomických, uměleckých, erotických a vůbec všech pozemských zájmů. Askeze světská naproti tomu vyžaduje, aby věřící se svým specifickým svatým smýšlením, s vědomím, že je vyvoleným nástrojem božím, jednal právě ve světě a vůči světu. Jde tedy o askezi setrvávající na tomto světě a věnovanou tomuto světu.

„Svět, jako všechno stvoření“, píše Weber, „má hodnotu podřadnou. Oddávat se jeho požitkům, znamená ohrozit svou koncentraci na hodnoty spásné a na jejich získání a bylo by to symptomem, že nesmýšlím svatě a nedojdu znovuzrození. Avšak svět, přes svou nedostatečnost, je přece výtvar Boha a boží moc se v něm přece projevuje. Je to jediný materiál, ve kterém musí člověk náboženské charisma racionálním etickým jednáním prokázat, chce-li se přesvědčit, že na něm spočívá a zůstává boží milost. Jako předmět takového aktivního osvědčení se řád světa asketovi, jenž do něho byl postaven, stává ‚povoláním‘, které musí racionálně naplnit. (...) Nitrosvětský asketa je racionalista jak v tom smyslu, že je v jeho způsobu života racionální systém, tak i v tom smyslu, že odmítá ve světě a v jeho řádu všechno eticky iracionální, ať umělecké, ať osobně citové. Především mu však vždy zůstává specifický cíl: bděle metodicky ovládat svůj způsob života. Do tohoto typu ‚světské askeze‘ patří v první řadě, v různých odstínech a s různou důsledností, asketické protestantství, jemuž je jediným důkazem náboženské kvalifikace to, že se člověk osvědčí v řádu světa“ (s. 279-280).

Spojil-li se tento druh spásy, který Weber nazývá spásou vlastním přičiněním, s jistým typem spásy prostřednictvím spasitele, a to konkrétně se spásou z milosti predestinace, dospíváme k jádru weberovského pojmu ducha kapitalismu. Predestinace totiž podle Webera skýtá člověku obdařenému milostí nejvyšší míru jistoty, že bude spasen, jestliže se ovšem jednou zjistí, že patří k aristokracii těch nemnohých, kteří byli vyvoleni. Tomu však musí nasvědčovat určité symptomy. Mezi ně patří zejména příslušnost člověka k povolání a myšlenka, že boží požehnání se dosvědčuje úspěchem člověka racionálního jednání. Místo

aby vedla k zdánlivě „logickému“ důsledku, k fatalismu, vychovávala víra v predestinaci právě ve svých nejdůslednějších stoupencích nejsilnější myslitelné pohnutky jednat, jak chce Bůh. Nikde tedy podle Webera neúčinkovaly asketické motivy na hospodářského ducha tak intenzivně jako v těch krajích, kde platila puritánská predestinační milost. Učení o predestinaci tak přispělo k racionálnímu kapitalistickému duchu, v němž ústřední roli schrává myšlenka metodického sebeosvědčování v hospodářské profesi.

Z uvedeného příkladu je zřejmé, jak úzce souvisel Weberův pokus o systematický výklad uplatněný v *Sociologii náboženství* s jeho dříve nebo paralelně s ním vznikajícími spisy o náboženství, majícími spíše historický ráz.

V naší recenzi nemůžeme ponechat bez samostatné zmínky úvodní stostránkovou studii Miloše Havelky *Max Weber a počátky sociologie náboženství*, a to už proto, že jde patrně o vůbec nejrozsáhlejší pojednání o Weberovi, které u nás zatím bylo publikováno. Studie však není věnována pouze analýze Weberova díla, ale ve své první části seznamuje čtenáře s obsahem a postupy disciplíny, jakou je sociologie náboženství. Havelkův záběr je při tomto výkladu poměrně široký, neboť zahrnuje nejen její předmět, ale upozorňuje i na některá nedorozumění, jež se někdy při jejím pěstování objevují, seznamuje s její historií i s jejími hlavními představiteli. Největší pozornost věnuje právě dílu M. Webera a také É. Durkheima jako zakladatelským osobnostem zmíněné disciplíny a jejich srovnání.

V této souvislosti si nemohu odpustit dvě drobné kritické poznámky. Autor se oprávněně zmiňuje o A. Comtovi jako o předchůdci sociologie náboženství, ale všímá si pouze Comtových názorů na náboženství z jeho díla *Kurs pozitivní filozofie* (1830-1842), jak jsou obsaženy v českém výboru z této práce, nazvaném *Sociologie* (1927). Stranou však ponechal Comtovy názory ze *Systému pozitivní politiky* (1851-1854), ústící v obsáhlý pokus vytvořit po Saint-Simonově vzoru nové náboženství, zaslavně se lišící od podle Comta překonaných náboženství tradičních, náboženství „vědecké“, jehož nejvyšším uctívaným kultem má být místo boha lidstvo a které disponuje svými svatými, modlitbami, kalendářem i kněžskými.

Comte si prostě nedokázal představit dobře fungující společnost založenou na konsensu bez nějaké formy náboženství, neboť se domníval, že zmíněný konsensus nezajistí pouze jednota myšlenková, ale že je zapotřebí i jednoty citové, a té je možné dosáhnout právě díky náboženství.

Druhá poznámka se týká překladu Durkheimovy definice náboženství, uvedené na s. 34, kterou Havelka cituje podle německého vydání *Elementárních forem náboženského života*. Srovnáním s francouzským originálem zjistíme, že místo formulace náboženství je „solidarizační systém“ dogmat a rituálů, má být správně „spojitý systém věr a praktik“.

Ve druhé části své studie, zasvěcené analýze Weberova díla, sleduje Havelka nejprve vývoj Weberových názorů na pozadí doby, osobních osudů autora i myšlenkových proudů v Německu na přelomu 19. a 20. století. Hlavní pozornost věnuje tzv. konci filozofie, dále novokantovství, historismu i jeho krizi. Jádrem studie tvoří výklad Weberovy metodologie, jeho kritiky psychologismu, výklad pojmů racionality, racionalizace a porozumění, Weberova pojetí možnosti lidské svobody v moderní společnosti, problematiky legitimacy a panství a konečně vztahu protestantismu a ducha ekonomické racionality. Významné místo zde patří rovněž obecné klasifikaci různých interpretací Weberova díla.

Havelkova studie svou šíří i hloubkou výrazně překračuje to, co bývá pro obdobné úvody typické. Je dilem, které by mohlo vyjít i samostatně. Havelka jím potvrzuje, že u nás dnes patří mezi několik málo nejlepších znalců Weberových názorů, není-li dokonce jejich znalcem nejlepším. Při známém nedostatku učebnic dějin sociologie u nás bude Havelkova stat' plnit nejen funkci, k níž je primárně v knize určena, ale nepochybně i o tom, že se stane i vyhledávanou studijní pomůckou pro každého, kdo se potřebuje se základními tématy a rysy Weberova myšlenkového dědictví seznámit.

Je příjemné konstatovat, že díky několika osvětleným nakladatelstvím a jejich spolupráci s kvalitními překladateli i špičkovými znalci oboru se u nás začíná dlouhodobě neutěšená situace ve vydávání klasiků světové sociologie v posledním období zlepšovat. Recenzovaná

publikace je k tomu mimořádně významným a cenným příspěvkem. Všem, kdož se o její vydání zasloužili, patří za to dík zainteresovaných současníků, ale i budoucích generací zájemců o

Weberovy myšlenky. Díla tohoto druhu plní totiž své poslání i desítky let poté, co byla vydána.

Jan Sedláček

Ctibor Nečas: Historický kalendář. Dějiny českých Romů v datech

Olomouc, Univerzita Palackého 1997, 123 s.

Evropský rok proti rasismu 1997 (*European Year Against Racism*), vyhlášený Evropskou unií v lednu 1997, nebyl pro české Romy rokem nejšťastnějším. Zdvížená protiromská nálada vyúsťující v dílčí odchod několika set Romů do Anglie a Kanady byly průvodním jevem protiromských aktivit a způsobily, že se vyhrotily kontroverzní nálady většinového a menšinového etnika v zemi. Nezávisle na tom vyšla ve Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci publikace prof. PhDr. Ctibora Nečase, DrSc. nazvaná skromně *Historický kalendář s podtitulem Dějiny českých Romů v datech*. Zdánlivě jednoduchá historická práce: shromáždění historických zmínek o existenci a vývoji cikánské-romské etnity v českých zemích však předpokládalo velmi náročné studium a shromáždění velmi sporadických údajů o Romech na našem území od literárního a dějepisného dávnověku do současnosti.

Historický přístup určil chronologii Romů v Česku jako tři odlišné etapy: I. Od příchodu Romů do českých zemí do zrodu nového věku, II. Romské dějiny 18. a 19. století, členěné na leta 1701-1760 a leta 1761-1900, III. Současnost Romů, časově členěná na leta 1900-1939, období nacistické okupace a události minulého půlstoletí. Metodika práce vyplývá z vyhledání konkrétního časového údaje jakékoli věcně relevantní zmínky o Romech na našem území se zcela stručným komentářem k uvedenému kalendářnímu datu. Nejsou to tedy „vyprávěné dějiny“, ale spíše *itinerář* nebo *diář*. To má velké výhody: velkou přehlednost, autorské potvrzení významnosti citovaného data a možnost snadného časového srovnání s navazujícími skutečnostmi. Průvodní text je faktografický, nehodnotící.

V Úvodu zdůvodňuje autor potřebu zpracování aspoň stručných dějin Romů na našem území nutností poznat toto etnikum jako sou-

část obyvatelstva České republiky. Srovnává je s nutností znát i historii českých Němců a Židů, a ovšem také Romů. Pokouší se jako romista a romofil vytvořit proti „protiromské zášti chronologické schéma“, které by umožnilo doplnit i nové české učebnice dějepisu o dosud neznámé kapitoly dějin českého prostoru.

Jako nejstarší zmínku o Romech na našem území uvádí známou citaci z *Kroniky* tzv. *Dalimila* k roku 1242 o Kartasiech pohanských, tatarských zvědech ztotožňovaných s prvními Romy u nás. Hypotéza totožnosti je zpochybňována; jako spolehlivější se uvádí citát z *Popravní knihy pánů z Rožmberku* (1399) o „Cikánu černém, Ondřejově pacholku“, svědčící buď o existenci Romů v Česku, nebo o povědomí o nich na našem území. Nečas uvádí k první etapě dějin Romů na našem území 45 pramenných zmínek.

Druhé období, ohraničené roky 1701 až 1900, je charakterizováno především vývojem státní a veřejné správy k romskému etniku, která vůči nim byla většinou nemilosrdná s odvoláváním na jejich kriminalitu. Ona to totiž byla, která je dostávala do povědomí úřadů a veřejnosti prostřednictvím soudních zápisů a rozsudků, které kolísaly od vyhošťování z obce i země až k jejich exterminaci, zabíjení mužů a znevolňování žen, odebírání dětí a odevzdávání k převýchově. Žádná z metod neměla předpokládaný účinek. Částečný obrat v přístupu státních a veřejných orgánů k Romům nastal až za osvícenství, kdy od roku 1782 začali být Romové považováni za „zemské poddané“, což přece jen změnilo aspoň částečně jejich osobní bezpečnost, i když četnická a soudní praxe zůstávaly tvrdé.

Prvé období z třetí etapy mapuje konec rakousko-uherské justice, která však byla vystřídána československou, nepřilíši odlišnou praxí počínající zákonodárstvím a končící silnou rukou veřejných orgánů. V roce 1925 se podařilo podchytit v Česku kolem 2 600 Cikánů, což byl podle četnických odhadů jen zlomek Cikánů na tomto území. Pravicové politické

strany zaujímaly vůči Romům velmi přísná hlediska nabádající k drastičtějším opatřením, než jaká byla praxe výkonných orgánů. V červenci 1927 přijatý *zákon o potulných cikánech* vytvořil novodobou právní protiromskou legislativu s řadou diskriminačních znaků (cikánské legitimace, kočovní listy a další ryze administrativní opatření). Na jeho základě se pak vyvíjela i denní praxe.

Protektorátní období bylo charakterizováno přijetím jak říšských, tak domácích vlastních protiromských předpisů. V roce 1940 bylo podle Nečas v Protektorátě Čechy a Morava evidováno 36 696 Romů, kteří měli v Ústředí pro evidenci potulných cikánů své daktyloskopické karty, a dále 36 313 Romů, kteří byli držiteli cikánských legitimací. Znamenalo to, že jen na území Protektorátu bylo na 73 000 Romů? K 10. 7. 1942 uvádí Nečas, že k „potírání tzv. cikánského zlořádu“ byl proveden soupis veškeré cikánské populace a k 2. 8. 1942 bylo podchyceno asi 6 500 „cikánů, cikánských mišenců a cikánským způsobem žijících osob“ a v Letech a v Hodoníně zřízeny cikánské tábory. Rozdíl proti údajům z roku 1940 není vysvětlěn. Nečas vyčísľuje postupně vysídlování Romů do koncentračních táborů i velikost ztrát na životech. Na s. 75 uvádí Nečas (k roku 1945), že ze 4 870 Romů, odeslaných z českých zemí bez pohraničí do nacistických koncentračních táborů, se do vlasti vrátilo pouze 583 převážně mladých mužů a žen. Ostatní zahynuli. Z údaje kolem 1000 přeživších Romů se odvíjejí všechny poválečné statistiky a bilance Romů v českých zemích po roce 1945. Zdá se, že bude nutno nějak vysvětlit úbytky proti stavům uváděným k roku 1940. Ihned po revoluci v květnu 1945 začali do českých zemí přicházet Romové ze Slovenska, část i ze zahraničí. Podle soupisu z 18.-23. 8.

1947 bylo v českých zemích sečteno 16 762 Romů. Soupisy prováděné od poloviny 60. let ukazovaly na zvyšování jejich počtu, což potvrzovaly i soupisy spojované se sčítáními lidu 1970 a 1980, které podchytily v českých zemích 60 279, resp. 88 587 Romů, označených jako „osoby cikánského původu“. Při sčítání 3. března 1991 se jako Romové (podle národnosti) přihlásilo 32 903 z odhadovaného počtu 150 tisíc osob romského původu.

Po roce 1989 se Romové přihlásili k obrodnému procesu. Založili postupně řadu politických stran, kulturních organizací i ekonomických komunit. Nečas sleduje podrobně jejich činnost a musí konstatovat malou úspěšnost, což ho jako romofila zřetelně neuspokojuje. Platí to ostatně o všech romistech a příznivcích romského etnika. Proto ani bilance nejnovějšího vývoje romského etnika není radostná a jejich nejnovější dějiny zůstávají neradostné při stále rostoucí nevraživosti větší nové společnosti. Nebylo úkolem publikace dávat rady nebo vyvíjet iniciativy. Nečas dokumentuje všechny aktivity, které ze strany většinové společnosti byly a jsou podnikány (sdělovací prostředky jako rozhlas, televize, podpora romských periodik, výstavy, veřejné akce atd.). Zřízení státních orgánů pro romskou otázku a účast Romů na řešení romské problematiky by měly přispět k příznivějším výsledkům „romské otázky“, než tomu bylo dosud.

Nečasova publikace, provázená fotografiemi a vybranými životopisnými vložkami významných romských funkcionářů – minulých i současných – řadí *Historický kalendář* mezi významné prameny romologie v našich zemích. V každém případě přesahuje poměrně úzké hranice, které mu určil autor ve svém úvodním slově.

Vladimír Srb

Angus Fraser: Cikáni

Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1998, 374 s.

Budeme-li sledovat diskuse na téma situace a problematika Romů, a to jak na odborné, tak na laické úrovni, jistě nás po nějaké době napadne otázka: Rozumíme Romům? Známe je? Při hledání odpovědí nám kniha významného ro-

misty Anguse Fräsera může v mnohém pomoci.

Úvodem autor upozorňuje na nepřesnost anglického označení Romů *Gypsy*, a to přesto, že sám tento výraz používá. Tato nepřesnost – jak uvádí – vychází z původní představy, podle které Romové pocházejí z Egypta. Slovo *Gypsy* proto můžeme chápat jako zkratku výrazu *Egyptian*. Fraser samozřejmě reflektuje ozna-

čení Rom (Romové), které se ustálilo ve vědeckém diskursu. Sám ovšem používá výrazu „Rom“ jen v užším smyslu – v souvislosti se skupinami tzv. olašských Romů. Potíž adekvátního označení se při existenci vysoké diferencovanosti nejrozličnějších romských skupin dále prohlubuje. Znesnadňuje jakoukoli snahu hovořit o Romech obecně a přispívá k nemožnosti dostatečně spolehlivě určit početní stav evropské romské populace. Otázkou proto zůstává, kdo je Rom a kdo Rom není, a zdali vůbec je obecné označení Rom použitelné pro všechny skupiny. Navzdory těmto překážkám si Fraser klade za cíl nastínit komplexní výklad historie Romů, i když při této pomyslné cestě nepřekročí rámec evropského kontinentu.

První část knihy se věnuje popisu prehistorie Romů. Fraser ukazuje, že cesta, kterou se lze přiblížit k původu Romů, vede přes metody historické lingvistiky. Představuje různé jazykové důkazy indického původu romských skupin. Jak ovšem později dodává, lingvistický přístup k prehistorii Romů má často příliš zjednodušující povahu. Jeho nedostatky spočívají především v tom, že hovoříme-li o jazykových „zlomech“ či uskupeních, načrtáváme i nechtěně jistou představu o obrazu romské migrace. Pod úhlem pohledu jazykových zlomů je exodus Romů z Indie chápán jako exodus organizovaných skupin, které se během pouti rozdělují do podskupin, jež putují na Západ různými cestami. Tato představa je samozřejmě pouhou domněnkou. O exodu Romů máme velmi málo informací. Nevíme nic o jeho příčinách a velmi málo víme o jeho historických a společenských okolnostech. Dále není také jednoznačné, co to vlastně bylo za lidi, kteří opustili indický subkontinent, ze které kasty pocházeli, ke kterému etniku patřili a zda vůbec tvořili jednotnou skupinu. A dále: jak je možné, že při roztržitosti a menšinové povaze raných skupin Romů si jejich významná část udržela sociální a kulturní identitu, a to i navzdory neexistenci kasty kněží, základního náboženského kodexu a jednotné instituce, která by uchovávala etnické tradice?

Knihy dále pojednává o historii Romů na jednotlivých územích střední a západní Evropy, kde se Romové objevili zhruba na přelomu čtrnáctého a patnáctého století. Přesněji řečeno: je možné, že zde byli již dříve, ale výrazněji na

sebe upozornili právě v této době. Autor sleduje vzájemné střety romských skupin a – zpočátku – udivených místních obyvatel; sleduje praktiky, pomocí kterých si migrující skupiny zajišťovaly prostor pro pohyb, a vyprávění, jimiž legitimizovaly svoji přítomnost. Ukazuje, jak se jednotlivé společnosti vypořádávaly s přítomností Romů a jaký obraz si o Romech vytvářely. Pochopitelně je to obraz jaksi jednostranný, neboť se jedná o odraz zrcadla kronikářů, kteří byli součástí dominantní kultury. S jistou dávkou lítosti autor dodává, že bohužel druhá strana mince nám zůstane navždy utajena.

Na přelomu patnáctého a šestnáctého století se náhle změnilo vnímání přítomnosti Romů v západoevropských provinciích (pro východní část Evropy – především uherské oblasti – je charakteristická větší míra shovívavosti). Objevují se snahy o vyloučení, podplácení Romů za účelem přimět je k odchodu, či jejich postavení mimo zákon za krádeže a jiné přestupky. Při těchto snahách začaly být evropské velmoci mimořádně jednotné. V Anglii a později i v jiných oblastech západní Evropy se v důsledku rozpadu tradičního hospodářského systému Romové ocitají mezi společnostmi jiných „problematických“ skupin (chudí, povaleči a další). Státní orgány si ani nadále nedovedou poradit s těmito „vykořeněnými“ a nikomu nepřináležejícími lidmi, kteří mařili veškeré modernizační snahy. Neměli trvalý domov a ani jako pracovní síla nebyli využitelní. Pozdější fáze změny vnímání je otevřené pohrdání skupinami Romů. Pro Romy se pak nabízejí dvě možnosti: asimilace, nebo vyhnání. Mezi známé (a pro nás snad nejbližší) příklady asimilace patří politika Marie Terezie. Asimilační politice a požadavku obětovat vlastní identitu se Romové bránili, což původní obyvatelstvo chápalo jako znak jejich nebezpečné nenapravitelnosti. Paradoxně ovšem asimilační politika narazila také na značný odpor a nesouhlas místních pospolitostí. Nepřátelský tón různých zákonů a předpisů zakrývá skutečnost, že Romům se na mnoha místech podařilo splynout s místním prostředím při zachování vlastní autonomie. Z profesí upřednostňovali ty, které umožňovaly zachovat samostatnost a nezávislost. Svou činností zároveň doplňovali hospodářský a společenský život užšího regionu.

Zásobovali odlehlejší oblasti různým zbožím materiálního i nemateriálního charakteru. Jediné (vertikální) mobilitní šance pro Romy v této situaci představovala oblast hudby a armáda.

Romové v dobách asimilačních politik začali využívat existující rozdílnosti a nedůslednosti mezi administrativami jednotlivých regionů – jakýchsi předchůdců národních států – a začali se usídlvat v pohraničních oblastech. Tímto Fraser vysvětluje snahy Romů obsadit právě „okrajové“ oblasti. Nepřístupuje však k migraci Romů deterministickým způsobem. Nevysvětluje fenomén stěhování jako něco osudového či jako přirozený sklon Romů. Sdílí spíše názor, že migrující životní způsob má své hospodářské důvody.

Romantismus přináší změnu ve vnímání Romů. Ve svém duchu v nich objevuje potenciál volnosti, spontaneity a fantazie a v neposlední řadě čerpá z jejich hudební virtuozity. Reálná politika však nepostupuje v podobném duchu, i když změnu postojů lze zaznamenat i zde. Ke konci osmnáctého století se Romové stanou objekty nejednotnějších „humanizačních“ a reformizačních snah a na konci devatenáctého století dochází k další vlně migrace Romů, která vychází především z Balkánu a z východoevropských oblastí. Hovoří se o tzv. migraci olašských Romů; Romů, v jejichž jazyku se odráží značný rumunský vliv. Jsou to skupiny, které s sebou přinášejí exotický prvek, neboť se jedná o komunitu se značně vázaným systémem kulturních institucí a zvyků. I když v rámci romského etnika můžeme většinou uvažovat o několika vrstvách, jakési základní rozdělení romských skupin lze provést právě na základě délky osídlení. Podle toho můžeme jasně odlišit již dříve „zabydlené“ skupiny Romů od skupin Romů olašských. Jak říká Fraser, pohled na skupiny olašských Romů často svádí k tomu, abychom považovali tuto skupinu za nejautentičtější nositele prastarých romských tradic. Autor však dodává, že by bylo značně riskantní vyvozovat ze zvyků olašských Romů jakékoli premisy, které by se týkaly Romů obecně.

I v dnešní době platí, že romská populace vykazuje značnou různorodost. Rozdíl lze spatřit hned v několika rovinách: v rovině jazykové, ve zvycích, v typech povolání a ve způsobu životního stylu. Jestliže zvyky Romů

odkazují u jednotlivých skupin k značné rozdílnosti, vyvstává otázka, zda je vůbec možné najít nějaký kulturní prvek, který by byl obecnější povahy. Jak Fraser uvádí, existuje několik fenoménů, které lze velmi pravděpodobně datovat do předevropských časů. Jeden z těchto fenoménů může významně přispět k pochopení ztížené komunikace mezi Romy a příslušníky většinové populace: strach z nečistoty (poskvrněnosti). Objevuje se ve formě nejednotnějších tabu, která přísně určují povahu interakcí mezi mužem a ženou a mezi Romy a gádži. V očích Romů jsou gádžové jaksi od přírody nečistí, jelikož neznají příslušné regule. Prostředí ne-Romů (obydli, jídlo) proto škýtá pro Roma celou řadu nebezpečí poskvrnění. Na podkladě tohoto poznatku snad lépe pochopíme, proč se Romové dlouho vyhýbali jakýmkoli pracím, které vyžadovaly bezprostřední kontakt s neromským prostředím.

V průběhu druhé světové války vyústil osud Romů v genocidu. Konkrétní počet obětí nelze naprosto spolehlivě určit, a tak se i autor omezuje pouze na odhad, který se pohybuje mezi čtvrt milionem a půl milionem romských obětí. Také rapidní společenské změny poválečného období výrazně zasáhly do života Romů, kteří postupně přejímají více a více prvků neromské společnosti. V dalším výkladu se Fraser věnuje podrobnému popisu poválečné romské politiky jednotlivých evropských zemí, přičemž dodává, že převážná část evropské romské populace se po politické polarizaci Evropy ocitla v prostředí komunistických režimů. Co se týká našich poměrů, po druhé světové válce došlo v tehdejší Československu k významným přesunům romského obyvatelstva. Ze slovenských regionů se do českých oblastí přestěhovalo několik tisíc romských rodin výrazně vesnického charakteru. Tyto rodiny se nejčastěji – vedle průmyslových měst – usídlily v západních pohraničních oblastech, které po odsunu sudetských Němců zůstaly prázdné. Za nejpoučtivější příklad řešení romské otázky označuje Fraser právě politiku bývalého Československa vyznačující se velkými výkyvy. Můžeme ji charakterizovat střídáním projevů netrpělivosti, povýšenosti, paternalismu či pasivity. Za všech okolností ovšem Romům zůstává schopnost přizpůsobení se při zachování jisté nezávislosti. Toto je dů-

vod, kterým autor vysvětluje skutečnost, že i když poptávka po řemeslech vykonávaných tradičně Romy téměř zanikla, přitažlivost prací, které nabízejí prostor nezávislosti, u Romů přetrvává.

Jak v závěru Fraser sám uvádí, touto knihou se pokusil znovupromyslet, zda má malá a zranitelná menšina vůbec právo na odlišnost. Tato otázka je ústředním motivem autorových úvah, ve kterých nás provází společnostmi, které po době jednoznačného odmítnutí světa Romů zvolily různé politiky nezřídka právě politiku úplné asimilace. Reakce Romů se vyznačují velkou umírněností, neboť o vlastní

přežití Romové nikdy neusilovali násilnou cestou.

Závěrem bych chtěla dodat, že Fraserovi se daří úspěšně pracovat s obrácenou optikou. Dovede u čtenáře navodit situaci, v níž je referenčním bodem romská kultura či prostředí romských skupin. Čtenář v průběhu četby zároveň cítí jakousi snahu autora zaplnit existující informační vakuum romské reflexe nejrůznějších událostí. Knihu mohu doporučit všem, kteří v porozumění Romům chtějí udělat další pomyslný krůček vpřed.

Laura Fónadová

Sociologie na českém internetu

V posledních několika letech se internet stává stále vyhledávanějším médiem. Jeho nabídka je velmi široká a pro neodborníka se může zdát i nepřehledná. Na následujících řádcích jsou proto uvedeny adresy a stručná charakteristika některých hlavních stránek, věnovaných sociologii v České republice.

Pro větší přehlednost jsou dané stránky rozčleněny do těchto kategorií: (A) vědecká pracoviště, (B) univerzitní pracoviště, (C) archivy dat, (D) knihovny. Do kategorie (E) jsou zařazeny agentury a firmy zabývající se výzkumem veřejného mínění. Kategorie (F) obsahuje další relevantní stránky a jejich adresy, které však nebylo možné zařadit do žádné z předchozích skupin.

Vědecká pracoviště

Na prvním místě je třeba jmenovat stránky Sociologického ústavu Akademie věd České republiky

(<http://www.soc.cas.cz/sou/index.html>),

na kterých je možné se seznámit nejen s historií a současností ústavu, ale také s jednotlivými týmy a jejich projekty.

Univerzitní pracoviště

Stránky univerzitních pracovišť jsou zpravidla uspořádány podobně a je možné se na nich seznámit se strukturou dané katedry či institutu, s vyučujícími a vyučovanými předměty. Novinkou je Virtuální institut

(<http://virtualni.institut.cz>),

který na svých stránkách nabízí možnost využití Internetu při výzkumu, výuce a publikování v oblasti společenských věd. Své stránky mají samozřejmě i „klasická“ univerzitní pracoviště: katedra sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy

(<http://www.ff.cuni.cz/ustavy/soc.htm>),

Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy

(<http://www.fsv.cuni.cz/cp1250/instituty/iss/>),

katedra sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity

(<http://www.fss.muni.cz/katedry/soc/>),

katedra sociologie a andragogiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého

(<http://www.upol.cz/resources/filosof/sociologie/sociologie.htm>)

a katedra humanitních věd České zemědělské univerzity

(<http://www.pef.czu.cz/struktura/index.html>).

Archivy dat

Archiv sociologických dat je v současné době na českém internetu pouze jeden. Jedná se o projekt Sociologického ústavu AV ČR

(<http://archiv.soc.cas.cz/>).

Základními cíli archivu je ukládat datové soubory z výzkumů v sociální oblasti na jednom místě, systematicky je zpracovat, dokumentovat a klasifikovat, zabezpečit je proti poškození a zpřístupnit je pro sekundární uživatele. Na svých stránkách nabízí datový archiv uživatelům možnost vyhledávání ve své databázi.

Knihovny

Sociologické knihovny na internetu reprezentuje dosud pouze Knihovna Sociologického ústavu AV ČR

(<http://www.soc.cas.cz/sou/knihovna-f.htm>).

Fond knihovny byl shromažďován od roku 1966. Dvě třetiny fondu představuje zahraniční sociologická literatura a jednou třetinou je zastoupena česká a slovenská sociologická literatura. Významný je i fond českých a světových odborných časopisů. V knihovně je ukládána nakladatelsky a interně vydaná literatura Sociologického ústavu AV ČR a součástí knihovny je také tematický soubor literatury k sociálně ekologické problematice získaný z grantu Rockefeller Brothers Fund.

Na svých stránkách Knihovna Sociologického ústavu AV ČR nabízí mimo jiné možnost vyhledávání knih on-line ve svém listkovém katalogu, možnost nahlédnout do evidence publikací ústavů AV ČR nebo vyhledávání systémem EXCALIBUR v knihovnách všech ústavů Akademie věd.

Agentury a firmy, zabývající se výzkumem veřejného mínění

Vstupní branou do internetového světa agentur pro výzkum veřejného mínění mohou být stránky SIMAR Sdružení agentur pro výzkum veřejného mínění

(<http://www.simar.cz/seznam.htm>).

Stránky jednotlivých agentur, které uvádím v abecedním pořadí, obsahují většinou nabídku či ukázkou služeb a ceník dané agentury: GfK s.r.o. (<http://www.gfk.cz>), Incoma Group (<http://www.incoma.cz>), Institut pro výzkum veřejného mínění (<http://www.ivvm.cz/>), Median s.r.o. (<http://www.median.cz/>), Opinion window (<http://www.opw.cz/>), SC&C (<http://www.scac.cz/>), Sofres-Factum (<http://www.factum.cz/>), Stem/mark (<http://www.stemmark.cz/>), Ultex (<http://www.ultex.cz/>).

Některé tiskové informace jsou na internetu nabízeny zdarma ke stažení (např. Sofres-Factum).

Další stránky

V této skupině jsou na prvním místě uvedeny stránky Českého statistického úřadu (<http://www.czso.cz>), které nabízejí širokou škálu informací. Jsou to mimo jiné: přehled služeb, které ČSÚ poskytuje, a publikací ČSÚ, základní údaje o ČR i regionech, analýzy, různé oblasti statistiky (obyvatelstvo, průmysl, trh práce, ceny, zahraniční obchod, sociální statistiky), registr ekonomických subjektů, nejpoužívanější klasifikace a číselníky, vybrané údaje o sčítání lidu, domů a bytů v roce 1991 a informace o sčítání

v roce 2001, základní výsledky voleb do Poslanecké sněmovny a do Senátu Parlamentu České republiky. Český statistický úřad také zveřejňuje aktuální údaje z výše zmíněných oblastí, nejaktuálnější údaje je možné najít pod označením Novinky či Horké údaje.

Mimo dosavadní kategorie jsou například také stránky SPSS ČR s.r.o. (<http://www.spss.cz/>), které nabízejí nejen zakoupení systému statistické analýzy dat, ale také možnost návštěvy prezentačních seminářů a pomůcky pro majitele systému.

Další jsou stránky <http://www.sociologic.cz>), které nabízejí aktuální informace o české sociologii.

Závěrem je třeba zdůraznit, že tento výčet nemusí být úplný. Již samo vymezení toho, které stránky jsou ještě sociologické či sociologicky relevantní, je velmi problematické, a je proto možné, že jsem opomenula stránky, které mohou být podle názoru čtenáře velmi důležité. Uvádím svou e-mailovou adresu, na kterou je možné mi zaslat adresy stránek, které jsem tentokrát neuvedla. Adresy budou uvedeny v dalším pokračování tohoto článku.

Petra Rakušanová (rakusan@soc.cas.cz)

3

Sociological Review

CONTENTS

ARTICLES

Oorschot, W. van, Sirovátka, T., Rabušic, L.: Welfare State Solidarity and Support. The Czech Republic and the Netherlands in Comparison	247
Matějů, P., Kreidl, M.: Changes in Status Consistency in the Czech Republic 1991-1999	269
Machonin, P., Gatnar, L.: The Prospects of the Compromise Political Model: The Results of a Post-Electoral Survey in the Czech Republic	293
Řeháková, B.: The 1998 Early Elections: The Voting Behaviour of Various Groups of Voters	311
Kreidl, M., Vlachová, K.: The Social Background of the Extreme Right in the Czech Republic	335
In Memoriam Hanuš Schimmerling (H. Hudečková)	355

REVIEWS	357
---------	-----

NEWS AND INFORMATION	371
----------------------	-----

Sociologický časopis

PE 4584

3

OBSAH

STATI

Oorschot, W. van, Sirovátka, T., Rabušic, L.: Solidarita a podpora sociálního státu: srovnání České republiky a Nizozemí	247
Matějů, P., Kreidl, M.: Vývoj statusové konzistence v ČR 1991-1999	269
Machonin, P., Gatnar, L.: Vyhledky kompromisního modelu řešení české politické situace ve světle výsledků povolebního výzkumu	293
Řeháková, B.: Předčasné volby 1998. Volební chování různých skupin voličů	311
Kreidl, M., Vlachová, K.: Sociální zázemí extrémní pravice v ČR	335

Za Hanušem Schimmerlingem (H. Hudečková)	355
--	-----

RECENZE

Václav Bělohradský: Mezi světy & mezisvěty (K. Růžicková)	357
Kolektiv autorů: Velký sociologický slovník (I. Šrubař)	359
Johann M. G. van der Dennen: The Origin of War. The Evolution of Male-Coalitional Reproductive Strategy. Vol. 1-2 (J. Kamarýt)	360
Max Weber: Sociologie náboženství (J. Sedláček)	362
Čtibor Nečas: Historický kalendář. Dějiny českých Romů v datech (V. Srb)	366
Angus Fraser: Cikáni (L. Fónadová)	367
ZPRÁVY A INFORMACE	371

